

Алғы сөз орнына Әріптес туралы сөз

Әдетте қара жерге түскен сәби табанының табынан басталатын пенденің ғұмырын тіршілік кеңістігіндегі мөлшерлі жолға тели келе «бәленшекен тыңға түрен түсірді, өз соқпағын салды» деп жатамыз ғой. Ал, шынтуайтында, «адамзат сапарының мейманымыз» деп Қасым ақын айтқандай, инсанияттың ілгері озған көшінде қай-қай тірлік иесі де жарық дүние қолына ұстатқан эстафета таяқшасындағы аманат-парызды келер ұрпаққа табыстайды, әйтпесе, кәсіп пен нәсіп атаулыға сүйенетін сабактастық деген атымен болмас еді. Ал сабактастықтан дәстүр туындейды.

Әңгіме Ұстаз бен Шәкірт тақырыбына ойыса бастағаннан-ақ тіл ұшына көне Рим философы Боэцийдің «шәкірт болып көрмеген, ұстаз болып жарытпас» деген ақиқаты ащылау нақылы тілге орала кететінін қайтесің. Алайда өзге мамандықтардан бір ерекшелігі – журналистикағы тәлім-тәрбие, ұстаздық пен шәкірттіктің «сырттай», бетпе-бет жүздеспей-ақ «жүзеге аса» беретіндігі. Өйткені майталман қаламгерлердің «шығармашылық лабораториясы» зертханалардың, конструкторлық бюrolардың тозаң басқан томдарында емес, баспахана бояуы аңқыған басылым беттерінде мен мұндалап тұрады. Ал мәселенің майын ішіп, тақырыпты тұлақша илейтін сайыпқыран журналист әріптерінің әлпін бағып, жылт етіп көрінген жаңа есімді жадына тоқи жүргенімен, талабы таудай көгенкөздің өзін сырттай ұстаз тұтатынын сезбеуі де мүмкін.

Біздің әңгімеміз әрі Ұстаз әрі Шәкірт хақында. Оқырмандық «өтілі» мол кіслер кезінде республикалық басылым беттерінде жиі көрініп, сезімі сергек жандарды селт еткізген «Сот бұзылса кім түзейді?», «Шымбайға батса да шындық», «Заң алдында бәріміз жауаптымыз» деген айшықты айдарлармен жарияланған мәнді де мазмұнды мақалаларды ұмыта қоймаған болар.

Ал «Ар да, заң да айыптайды», «Заңды сақтау – арды сақтау» айдарлары әлі де жадымда жаңғырығып тұр. Оның себебі «Ар» деген қос әріпте жатыр. Иә, өркениетке бет алған қоғамымызда адамның Ары да, Намысы да Заң арқылы қорғалуы тиіс.

Көпшіліктің көзінен таса, көлеңкелі тұстарға жариялылық жарығын түсіретін қоғамдық пікір қозғаушысы құқықтық журналистиканың осы орайда иеленер орны орасан екендігі дау туғыза қоймас.

Құқық тақырыбына жазатын журналист көтерер рухани жүктің ең ауыры – Ар жүгі, өйткені мұның артында Ел тағдыры, Адам тағдыры тұр. Заңға, адам құқығына ұstemдік беру жөніндегі Елбасымыздың жуырдағы бастамасының көздейтіні де осы. Менің әріптесім әрі досым, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті журналистика факультетінің ұстазы Серік Жұмабекұлы – еліміздегі саусақпен санарлық құқықтық журналистің

бірегейі, оны ғылым мен білім саласы ретінде қалыптастыруға қомақты үлес қосып жатқан ғалымдардың бірі.

Иә, арпа ішіндегі бір бидай ғой ол. Кезінде әлемнің жарымына жуығын ұсында ұстаған Кеңес Одағының дабылы жер жарған, екінің бірінің қолы жете бермейтін мәшіүр оқу ордасы М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің әйгілі Ясен Засурский жарты ғасыр басқарған журналистика факультетін тәмамдаған азын-аулақ қазақтың бірі болғанына байланысты айтып отырмын.

Редакторлық, журналистік жұмыстың қыр-сырына оқу бітірген алтыжеті жыл ішінде үңіліп үлгерген Секен қоғамдық ойға қозғау салып, тоталитарлық билік кезінде табанға басылған адам құқығын қорғау жөніндегі ширек ғасырлық қаламгерлік-қайраткерлік қызметін республикамыздағы қайта құру мен жариялышық қарлығашы – «Халық Кеңесі» газетінің бөлім менгерушілігінен бастаған екен. Бұл 1990 жыл болатын. Кейіннен Ішкі істер министрлігінің басылымы «На страже – Сақшы» газеті бас редакторының бірінші орынбасары, «Егемен Қазақстанда» заң бөлімінің, халықаралық «Қазақстан-Заман» газетінде құқық бөлімінің редакторы, «Президент және Халық» газеті Бас редакторының бірінші орынбасары қызметтерін атқарды. «Жалғанда арыңа дақ түсірмей, мынау өмірде аяғынды нық басып, досыңың да, дұшпаныңың да көзіне тұра қарап сөйлегенге не жетсін!» деген ұстанымды басшылыққа алатын Секен әділетсіздіктен жапа шеккен жандарды демеп, қол ұшын беруді өмір мұраты деп біледі.

Оның өзі атап өткеніндей, баспасөз, жалпы бұқаралық ақпарат құралдары шешім шығарып, шара қолданатын әкімшілік орны да немесе біреуді қамауға алып тергейтін, сосын үкім шығаратын заң орындары емес. Алайда осылардың ешқайсысынан әділдік таба алмаған адамдар басқа баар жері, басар тауы қалмаған соң, соңғы үмітін арқалап редакцияға арыз-шағым жазады, құшақ-құшақ құжаттарды алға тартады. Журналистердің осындай әрекеттерінің арқасында жазықсыз жала жабылғандар мен жапа шеккендердің талайы ақталып, жемқорлар мен алпауыттар заң алдында жауап беруге мәжбүр болғанын көзі қарақты оқырман жақсы білуге тиіс. Осынау иманды іске Секен де қал-қадерінше үлес қосты десек, ақиқатқа көлденең келмеспіз. Бұл туралы мениң қаһарманым кезінде «адам құқықтары жөнінде жазатын журналистерді көп жағдайда құқық қорғаушылар деуге де болады. Өйткені олар зерттеу жүргізеді, құқығы аяққа тапталған жандармен әңгімелесіп, жауап алады, оларға қолдан келгенше көмектесуге тырысады» деген болатын.

Еліміздің конституциялық құндылықтарының насихатшысы Серік Жұмабекұлы егемендіктің 20 жылдығы қарсаңында Президент Әкімшілігінің тапсырмасы бойынша түсірілген «Тәуелсіздік шежіресі» атты жиырма сериялы, әрқайсысы жарты сағаттық деректі бес фильмнің сценарийін жазды. Бұларда да Секен Ата Заң, құқық тарихына қатысты келелі әңгіме, салиқалы сөз қозғады, академик Сұлтан Сартаев, Талас Омарбеков сияқты білімпаздармен бірге өнегелі ой өрбітті. Тынымсыз талпыныста жүретін ол

сондай-ақ қаламгерлік пен ұстаздықты тең ұстап, 2000-жылдары Әлемдік әдебиет және журналистика университетінде «Журналистік шеберлікті шындау» атты арнайы курстан дәріс оқыды.

Педагогтық машиқты ұштай келе, бұдан бес жыл бұрын қарашаырағымыз – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ журналистика факультетіне біржолата ұстаздық қызметке ауысты. Әрдайым сергек серпіліс, ізденіс құшағындағы Секең факультетте де жүрісінен жаңылмай, оку ордасындағы тұнғыш «Халықаралық құқықты журналистика» клубының қазығын қақты.

Оның жұмысына болашақ журналистермен қатар заң факультетінің студенттері, құқық қорғау саласының қызметкерлері де қатысып, қызу пікірталастарға мұрындық болды. Мұның бір мысалы ретінде еліміз Жоғарғы сотының төрағасы Бектас Бекназаров мырзаның қатысуымен университет деңгейінде өткен кездесуді келтіруге болады. Клубтың бұл ізгі бастамасы жайында «Егемен Қазақстан», «Казахстанская правда», «Заң газеті», «Айқын», «Президент және Халық», «Қазақ университеті» газеттері, басқа да басылымдар көлемді мақалалар жариялады.

Сөйтіп, ұдайы ұмтылыс, ізденіс арқасында Серік Жұмабекұлы теориялық білімін тәжірибемен ұштастыра біletін педагог екендігін аз уақыттың ішінде дәлелдеп үлгерді. Қазақстандағы құқықтық журналистиканың тәжірибесі мен теориясына тұнғыш түрен тастай отырып, Секең ғылымдағы сабактастыққа баса мән береді. Қазақстандағы құқықтық журналистиканың негізі 1885 жылы Абай Құнанбайұлы жазып шыққан «Абай ережесінен» бастау алатынын тұжырымдай отырып, ол бүгінгі Ата Заңымыз, Кодекстер мен әр саланың арнайы зандары, қаулылар мен ережелер, нұсқаулар мен қағидаттар, міндеттер мен парыздар, адами, ұлттық, қоғамдық құндылықтардың бастауы құқықтық журналистиканың негізгі құрамы болып табылатынын атап өтеді.

Журналист пен заң орындары, үкімет және басқа органдар тығыз байланыста жұмыс істегендеге ғана бұл мақсаттар жүзеге асатынын ұғынуымыз керектігін алға тартады. Ол өз шәкірттерін құқық тақырыбына қалам тартумен бірге осы саладағы күрделі құбылыстардың қыр-сырын аша білуге үйретуді мақсат тұтады.

Серік Жұмабекұлының пайымдауынша, құқықтық журналистиканың негізгі міндеті – құқық қорғау саласындағы шырғалаңды істердің көлеңкелі тұстарын занылық тұрғысынан саралау болып табылады. Қаламгер-педагог Серік Жұмабекұлы бүгінгі биігіне өнер мен өмірдегі шәкірттікің баспалдақтары арқылы көтерілді. Ол есімдері отандық журналистика тарихынан ойып орын алған Нури Муфтах пен Марат Тоқашбаевты ұстаз тұтады.

Аты анызға айналған журналист Нури ағамызды елжірей отырып, былай деп еске алады: «1994 жылдың шілде айында Нұрекең аяқ астынан Шымкентке қызметке ауысты да, «Егемен Қазақстандағы» орнына мен тағайындалдым. Нұрекең кетерінде басшыларға мені өзі ұсыныпты. Ол кісінің орнын басу өте қынға соғатынын сезсем де келістім. Келісkenім не

керек, Нұрекенің «қамшысының» астында қалдым. Кездесе қалса: «Осы не бітіріп жүрсіндер? Фамилияларынды газеттен анда-санда ғана көріп қаламын» деп ұрсатын. Әртүрлі себеп айтамыз. Қолды бір-ақ сермейді.

Көңіліңе қарамайды, қай жерде болсын бетіңе айтып салатын...«Аттың артқы тұяғы алдыңғы тұяғынан асып түспесе, ол тұлпар болмайды» деген нақыл бар. Сондай-ақ «Ұстаздан шәкірт озған» дегенді де айтқан біздің халық қой.

Бірақ Нұрекенің шәкірттерінің маңдайына бұл жазылмаған. «Аттыға ілесем деп, жаяудың таңы айырылыпты» дегендей, Нұрекене ілесемін деп қанша шапқылағанымызben ол бізге шаңын көрсетпеді». Мұны біз Шәкірттің ұстаз алдындағы кішілігі емес, кіслігі деп бағалағанымыз жөн.

Қоғам құндылықтарын қорғайтын құқықтық журналистика майталмандары көтерген Ар, Намыс, Әділеттілік туы биікке самғасын, – деп тілейік, қадірлі оқырман.

**Жетпісбай Бекболатұлы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің
журналистика факультетінің
кафедра менгерушісі
«Ана тілі»,
19 наурыз 2015 жыл.**

Ажалдан Мәншүк арашалаған
майдангер Сұлтан Жиенбаев таяуда 85 жасқа толады.

Былтыр Женістің 60 жылдығы мерекесінде ерекше салтанатпен тойланды. Оған бұрынғы КСРО елдеріндегі согыс ардагерлері де шақырылды. 9 мамыр күні Қызыл алаңда откен әскери шеруге Қазақстаннан отыз ардагер қатысса, оның төртеуі Алматы қаласынан еді. Сол төртеудің бірі – Сұлтан Сүлейменұлы Жиенбаев. Таяуда ол кісіге арнайы жолығып, алда келе жатқан қос мерекесімен

құттықтадық. Біраз әігімелестік. Сұлтан Сүлейменұлынан естіген сол әңгімелерді ықшамда, оқырман назарына ұсынып отырмыз.

Алғашықыда Сұлтекен:

– Шырағым, мен өзім жайында айтуды ұнатпайтын адамын. Егер мен туралы білгің келсе, мына кітаптың соңғы жағында жазылған. Соны оқып шықсаң, бәрі де түсінікті болады, деп «Сотоя казахская» деген кітапты қолыма ұстатты. Авторы – өзі. Кітаптың соңғы бөліміндегі «Слово об авторе» деп аталатын төрт парап естелікті 100-ші атқыштар полкінің рота командирі С.Құнанбаев жазыпты. Кітапты оқып отырып, 100-ші атқыштар бригадасының құрамында соғысқан М.Мәметова, Сақтаған Бәйішев, Әзілхан Нұршайықов, Жекен Жұмаханов, Қасым Шәріпов тағы басқа белгілі адамдардың суреттеріне көзім түсті. Сұлтан Сүлейменұлы 100-ші атқыштар бригадасының ерлік жолдарын өзімен қарулас жігіттердің бастан кешкендерін суреттеу арқылы жазып шыққанын аңғардым. Дегенмен Сұлтекенде өзі жайында аздап болса да айтқызудың сәті түскен сыңайлы. «Мәншүкті қалай, қай жерде кездестірдіңіз?» деген сауал әңгіменің тиегін ағытып жіберді.

– Мениң алдында соғысқа аттанған екі ағамнан көп ұзамай қаралы хабар келді. Жүргімдегі кекті тек жаумен соғысу арқылы ғана қайтара алатынныма көзім жетті. Ол кезде ҚазМУ-дің физика-математика факультетінің екінші курсында оқытынмын. Өз еркіммен майданға сұрандым. Өтінішім қабылданды. Алматыда 100-ші бригада жасақталып жатқан. Комсомолдық жолдамамен қысқа дайындық курсына өткеннен кейін мені рота старшинасы ретінде тағайыннады. Сол кезде Мәншүк те осы бригаданың құрамында еді. Медициналық институтта оқып жүрген ол алтыншы рет арыз жазып, әренде соғысқа баруға рұқсат алыпты. Жиі көремін. Қазақтың қарапайым қызы. 1942 жылдың 11 тамызында Алматыдан майдан шебіне аттандық. Мәншүк ол кезде әскери медбике.

Мен екінші рет қатты жараландым. Аждаһадай от бүркіп келе жатқан екі жау танкісінің құлін көкке ұшырғаннан кейін есімнен айырылып, құлап түсіппін. Бір кезде көзімді ашсам, сабан шөптің арасында жатыр екенмін. Жанымда Мәншүк отыр. «Сұлтан жарайсың! Енді сенсіз комбатқа қын болады-ау. Жылдам емдел де, қатарымызға қайта орал!» деген сөздерді айтып, маңдайымнан сипады дейді Сұлтекен сол бір сұрапыл құндерді құрсіне еске алып.

Егер қазақтың қаршадай қызы енгезердей жігітті ұрыс даласынан сүйреп шығып, жедел көмек көрсетпегендеге, соны не болары айтпаса да түсінікті. С.Жиенбаевтың кітабында Мәншүктің ерлігі мен еркелігі жайында жазылған естеліктердің көп болуы да содан болса керек.

100-ші бригаданың құрамындағы рота старшинасы болып әскери қызметін бастаған С.Жиенбаев комендант взводының командирі, рота командирі қызметіне дейін көтеріледі. Соғыстан капитан шенімен оралған. Сол кездегі бригада газетінің редакторы Қасым Шәріпов «Қатардағы Қаһарман» атты кітабында Сұлтан Жиенбаевтың соғыстағы ерлігі жайында

кеңінен толғай жазғаны да белгілі. Сұлтекең тұра келген ажалдан мына бір сәтті әлі күнге дейін ұмыта алар емес.

Жаралылар тиелген әшалон Мәскеуге қарай жүйткіп келе жатқан. Кенет жау ұшақтары әшалонды бомбалауға кірісті. Вагондар шайқалақтай бастады. Мына қалыптарымен ұзаққа бармасын сезген бірнеше жауынгер пойыз жүрісін сәл аялдатқанда вагоннан секірді. Олардың ішінде Сұлтекең де бар еді. Домалап барып, белуардан батпаққа бір-ақ кіреді. Жаралы аяғы бұрынғыдан да қатты сырқырағанын сезді. Жанұшыра қимылдан, алға ұмтылды. Әрен дегенде батпақтан шығып, вагоннан бірге секірғен жігіттерге қосылды. Бұлар ілби басып, таң ата стансаға келгенде жайрап жатқан кешегі әшалонның үстінен шықты. Жаралылардың барлығы қырылған еken. Іздеп жүріп өздерін бастап келе жатқан медбикелердің өлі денелерін тапты. Олардың сөмкесіндегі дәрігерлік құжаттарын алғаннан кейін станса бастығына келіп, мән-жайды түсіндірді. Келесі күндері әрен дегенде пойызға отырып, Мәскеуге жетті. Мәскеуліктер бұларды ажал тырнағынан аман қалған батырлардай қарсы алды. Госпитальда бірнеше ай жатып емделгеннен кейін енді соғысқа жарамсыз деп табылып, елге қайтарылды.

Сұлтекең өзін ажалдан алып қалған Мәншүктің жақсылығы ешқашан ұмытқан емес. Бұдан біраз бұрын Кеңес Одағының Батыр қызы Мәншүк Мәметованың 80-жылдығын республика деңгейінде ресми атап өту жөнінде ұсыныс көтерген де Сұлтекең еді. Иә, Мәншүк Мәметованың 80 жылдық мерейтойы елімізде және одан тыс жерлерде дүркіреп өтті. Қазақстан делегаттары Мәншүк қайтыс болған Невель қаласындағы ескерткішіне барып, тағзым етті, гүл қойды. Невельдіктер де Мәншүкті қатты қастер тұтатындарына да көздері жетіп қайтты.

Сұлтан Жиенбаев былтыр Жеңістің 60 жылдық мерекесі күні Мәскеуге барған қазақстандық 30 делегаттың қасынан табылды. Қызыл алаңда әскери салтанатпен кетіп бара жатқан қазақтарға Мәскеу халқының ілтираты шексіз көрінді. Ертеңінде олар Волоколамск тас жолының бойында 28 панфиловшыларға арналған ескерткіштің ашылу рәсіміне қатысты. Бұл салтанатқа Қазақстан Президенті Н.Назарбаев арнайы келді. Атақты қолбасшылар И.В.Панфилов пен Б.Момышұлының ескерткішіне қазақстандықтармен қоса, Ресей жүртшылығы да сүйсіне қарасты.

Сұлтекенде әңгімеге тарта берсең, тірі тарих екендігін байқайсың. 25 жыл бойы Дінмұхаммед Қонаевпен өткізген күндер жайындағы естеліктердің орны бөлек. Ал, бұғінгі Президент Н.Назарбаевты сонау Теміртауда жүрген кезінен жақсы білетін көрінеді. Бір аулада көрші тұрған кездеріндегі аралас-құралас болған сәттерінің өзі бір бөлек әңгіме. Сұлтекенің жұмыс бөлмесінің өзі кішігірім мұражайға ұқсас. Ондағы әртүрлі сыйлықтар тарих беттеріндегі әсер етеді. Мәселен, Сұлтекең ҚР Министрлер кеңесі тәрағасының орынбасары қызметін атқарып жүрген кезде, Жуков, Брежнев сыйлаған қол сағаттар әлі күнге дейін сол қалпында сақтаулы. Ал шетел басшыларымен бірге болған сәттерді көз алдына әкелетін фотолардың әрқайсысы бір шежіре. Бұғанде Сұлтекең балалары мен немерелерінің

қызығын тамашалап, күн кешуде. Ең кіші немересі шет елде оқып жатыр. Бар арманы – осы немересінің болашағы екенін ол кісі жасырмайды. Таяуда 85-ке толғалы отырған Сұлтекен әлі де жігіт қалпындаі, тіп-тік сергек күйде отыр. Қаламы да қолынан түспеген. Маржандай әріптермен өткір жолынан естеліктер жазуда.

**«Президент және Халық»,
5 мамыр 2006 жыл.**

Атпен сүйреткен атом бомбасы

Семейдегі «Дегелен» сынақ алаңына іргелес отырған, оның құллі нәубетін құні бүгінге дейін тартып келе жатырған Павлодар облысының Лебяжі, Баянауыл, әсіресе Май аудандары жөнінде баспасөз бетінде түбекейлі мәселе көтерілген емес. «Халық кеңесі» газетінің тілшісі Серік

Жұмабековтың арнайы жолсапардан жазған төмендегі мақаласы осы тақырыпты арқау етеді.

Облыс орталығынан 250 шақырым жердегі Май ауданының орталығы Белогорье селосы бір қарағанда жинақы да, әдемі екен. Бірақ көшे бойлап жүрсөніз көз тартарлық көрікті ғимараттардың көбісінің кабырғалары қанарап, бұрыштары кетіліп қалғанын көресіз. Бұл жасанды жер сілкіністерінің, яғни ұзақ жылдардан бергі үздіксіз жүргізілген ядролық сынақтың қалдырған іздері. Бұл радиация «бұлты» кетпейтін өнір.

Ауылдың дәл ортасындағы радиация мөлшерін өлшейтін дозиметрдегі 21 мкр деген санға көзім түскенде еріксіз көңіліме үрей кіре бастады. Жанымдағы аудандық тубдиспансердің бас дәрігері Қалкен Арынов мұны байқап қалды білем:

– Осы аптаның ішінде тағы көтеріліп кетті. Бұрын 17-18-ден аспаушы еді, – деді ол өте бір немқұрайлықпен.

– Қалыпты жағдайда қанша микрогенді көрсетуге тиісті? – деген сұрағыма:

– 11-12 ғой, дей салды тағы. Май селосына дейін әлі 260 шақырымдай жол жүруіміз керек екен. Мұндағы жағдай әлгіндей болғанда дәл полигон іргесіндегі адамдардың жағдайы қандай болмақ? «Түйені жел шайқаса, ешкіні аспаннан ізде» деген нақыл сөз ойыма орала берді.

Май селосына жақындаған сайын жер бедері де өзгере бастағандай. Жол жиегінен басталып, көкжиеқке дейін көсіліп жатқан көк шалғынға қарасаң көз тояды. Сайын дала молшылық құшағында тербеліп түрған сыңайлы. Алайда бұл талай жылдан бері жер бетіне сіңіп қалған радиацияның әсерінен жайқалып өскен шабындық. Бүкіл жол бойы не ұшқан құс, не жүгірген аң, жаз кезі екендігіне қарамастан, тіпті шегірткенің шырылы да естілмейді. Тіршілік тынысы тоқтап қалғандай.

Ал адамдар ше? Олар қалай күн көріп отыр? Осы арада бұл өнірде тіпті жарылмай қалған тағы бір атом бомбасы табылғандығы туралы әңгіме есіме түсті. Оны алғаш айтқан Май аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары Айтмұхамбет Жақыпов еді. Ал оқиғаның бүге-шігесін өз көзімен көрген бұрынғы майдангер, кейін ұзақ жыл мемлекет қауіпсіздігі органында істеген Май селосының түрғыны Қайыржанов Үрия ақсақалдан естігем.

– Е, ол бір ұзақ әңгіме ғой. Келген-кеткендердің көбісі осы жайында сұрайды да, артынан өздері сенбеген сыңай танытады. Мейлі, сізге де сол оқиғаны айтып берейін, - деп Үрия ақсақал тамағын қырнап қойды. Сосын:

– Әлі есімде 1967 жылы мына жердегі Ақшиман совхозынан атпен келе жатып шабындықта шөп шауып жүрген адамдарға кезіктім. Анадайдан байқағанымда ши түбінде үймелеген адамдар көзіме түсті. Жанында ат, тракторлар түр. Бірдене болып қалды ма деп қастарына келсем, дәл орталарында ұзындығы үш-төрт метрдей, ені бір метрдей жуан, үлкен бөшке сияқты зат жатыр. Әлгіге үңіліп қарап едім, көзіме бомба сияқты болып көрінді. Өзім соғыста болған адаммың, бомбаның неше түрін де көргенмін.

Мынау дәл солар сияқты болмағанмен көп жері ұқсайтындаған көрінді. Жерге жарты метрдей кіріп кеткен әлгі затты шөпшілер алдымен маңайын қазып, атпен сүйреп бері қарай шығарып тастапты. Енді оны ауылға сүйреп апармақшы болған екен, бірақ ат тарта алмапты. Тракторға тіркеп сүйрегелі жатқанда мен келіп қалыптын. Саткинский деген бригадир жігіт, неге екенін қайдам, қалайда осы затты ауылға апаруға бел байлаған сыңайлыш.

– Әй, жігіттер, тоқтандар! Мынау бомба ғой! – дедім. Жігіттер бұл сөзіме онша мән бере қоймады. Тіпті болмаған соң даусымды қаттырақ шығарып, қазір полигонға телефон шалатынымды да білдірдім. Сол кезде ғана олар мына кісі шынымен-ақ солай істегелі тұр ма дегендей, бір сэт аңтарыла қарасты.

– Сонымен қойшы, полигонға телефон шалдық, одан арнайы адамдар келіп, бұл ашық сынақ кезінде жарылмай түскен сутегі бомбасының бір түрі екендігін айттып алғып кетті. Міне, бар білетінім осы. Сөйтіп тағы да аяқ астынан қырылып қала жаздадық. Кейіннен мен мұны аудан басшыларына айттып едім, «сен шал қайдағыны қоқсытып жүреді екенсің» деп өзімді біраз жерге апарып таstadtы. Сосын бұл жөнінде біреуге бірдене деудің өзін ыңғайсыз көре бастадым. Бірақ бұл шын мәнінде нағыз атом бомбасы екендігіне күмәнданғаным жоқ. Әйтпесе бізге сонау Америкадан әкеліп біреу бомба тастамаған шығар.

– Үрия ақсақал осы әңгімені айттып болды да «сен бала да сеніп тұрғаның шамалы» дегендей бетіме сынай көз тастаған.

Елден естіген небір сүмдік оқиғалардың әсерінде отырып, Май селосына жақындаған қалғанымызды байқамаптын. Сонадайdan жүдеу тіршілік тынысын танытып тұрған Май селосына келіп кіргенімізде тек кинолардан ғана көріп жүрген 30-40-шы жылдардағы қазақ ауылдары есімізге тұсті. Мұндағы ауыл басшылары біздің сапарымыздың мән-жайын түсінгеннен кейін селоның мектеп үйіне алғып келді.

Бұл жерде одақтық көлемде құрылған үлкен дәрігерлік комиссия екі айдан бері жұмыс істеп жатыр екен. Көңілдері үміт пен құдікке толы көптеғен адам дәліз бойындағы әр есіктің алдында топырлай кезек күтіп тұр. Енді бір-екі күннен кейін комиссия өз жұмысын аяқтап, қорытындысын Мәскеуге жіберетін көрінеді. Бірақ комиссия дегеніміз Павлодар облыстық ауруханасынан келген дәрігерлер болып шықты.

– Біздің негізгі мақсатымыз – жергілікті тұрғындардың денсаулығын тексеріп, аурудың мөлшерін анықтау, – дейді осы комиссияның бастығы Облыстық аурухана бас дәрігерінің орынбасары А.А.Песегов

– Өкінішке орай, біз терең зерттеу жүргізе алмаймыз. Оған сай құралымыз да жоқ. Ал полигонның адамдарға әсерін Алматыдағы, Мәскеудегі ғалымдар ғана анықтай алады. Әзірге үш жарым мыңдай адамды қарап шықтық. Әрқайсысында ең аз дегенде 5-6 аурудың түрі бар. Бұл анықтаманы Мәскеуге жібереміз, кесімді сөздерін солар айтады.

Ал, керек болса! Комиссияның қорытындысын Мәскеу шығарады, ал тексеретін – бұл іске маманданбаған, құралдары да жоқ жергілікті дәрігерлер.

Олар әскери басшылық ықпалынан шығып, нақты жағдайды көрсөтіп қорытынды жасай ала ма? Бұдан кейін Петрушенко, академик Цыб сияқты «білгіштер» ядролық сынақтың адамдарға зияны жоқ деген тұжырым жасап, бүкіл елге жер салмағанда қайтеді.

Орталық тарапынан жасалып отырған мұндай көзжұмбайлық пен салғырттықтың сыры дәл осы арада әшкерелене түсетін сияқты. Бұл «өлмесен өмірем қат» деген сыңаймен қалай да полигонды сақтап қалғысы келетінін айғақтайды. Ал енді осы ауылдардағы тіршілік қандай? Жұрт қалай күн кешуде? Көкейдегі қайталанған осы сауалдар жергілікті тұрғындармен әңгімелесуге итермеледі.

— Алғашқы сынақты біздің жерімізге ауада жарған кезде мен жүгіріп жүрген бала едім, — дейді Майтұбек селолық Советі атқару комитетінің тәрағасы Қасым Шақарғалиев.

— Бәрін өз көзіммен көрдім. Әдетте сынақ болардан бір күн бұрын ауылымыздың үстінен самолет ұшып өтетін де, ішінде құм толтырылған кішкене дорбашаларды тастап кететін. Оны ашқанымызда тілдей хат шығады. Онда: «Ертен сағат онда бәрің ауылдан шығып, жыра-қалқаларды паналандар!» деген жазу болатыны әлі есімде.

Ертеңіне айтылған уақытта бүкіл ауыл адамдары тайлы-тұяғымыз қалмай киіз, көрпелерімізді алып Ертістің жағасындағы жарқабақтың астына барып жасырынатынбыз. Бала үшін бәрі қызық, кейде дәл сынақ болар сәтті көргіміз келіп жарқабақтың сыртына талай рет жүгіріп шыққан кездеріміз бар. Сонда шырқау биіктен тура біздің үстімізге қарай төніп келе жатырған екі самолет көрінуші еді. Сәлден кейін олар бомбаны тастай салып өздері желге қарсы зулай көтеріліп, әп-сәтте көзден жоғалатын. Осы кезде аспаннан тағы бір күн түсіп келе жатқандай әсер етеді. Бір-екі минуттан соң қатты жарылыс естіледі де, дүлей дауыл тұрады. Біз осы кезде ғана жар астына жүгіріп түсетінбіз. Бірер сағаттан кейін ауылға қайтып оралғанда өз үйлерімізді өзіміз танымай қалатынбыз. Көбісінің есігі, терезелері жапсарларымен қоса қатты желден ұшып кеткен. Шатырлар сынып жерде жатады. Арада жарты сағат өтісімен солдаттар жетіп келеді де, әлгі жерді дереу ретке келтіреді. Тіпті сынған терезелеріміздің соңғы шынысына дейін салып беретін. Біз оған мәз болып қала беретінбіз.

Сөйтсек, сол кезде бүкіл үрім-бұтағымызға жетерлік қасіретке душар болған еkenбіз ғой. Соның зардабын енді міне тартып жүрміз, деген еді бүгінде жігіт ағасының жасына келіп қалған азамат ойланған төмен қарап.

1947 жылы қыркүйектің 21-інде ССРО Министрлер Советінің қаулысы бойынша және Қазақ ССР Министрлер Советінің келісімімен Павлодар облысы Май ауданының 8272 шаршы шақырым жері ССРО Қорғаныс министрлігінің қарамағына беріліпті. Осыған байланысты сол жердегі елді мекендер «Сталин», «Үшінші бесжылдық», «Жаңа күш», «Бөдене», «Алғабас» колхоздары Семей облысының қазіргі Жаңа Семей ауданының құрамына кіргізіледі. Себебі, бұл колхоздарда Май ауданының орталығынан

қатынау үшін дәл сол кезде көршілес Абай ауданының жерінде құпия түрде салынып жатқан Семей полигонының үстін басып өтуге тұра келген.

Сондықтан ССРО Қорғаныс министрлігі Павлодар облысынан алынған жерді ың-шыңсыз Семей облысына қоса салған. Ал адамдарын ше? Оларды басқа жаққа көшіріп, әскери ведомство тарапынан шығын шығарғанша, сол жерде қалдыра салғанды дұрыс деп тапқан. Өйткені, соның алдында ғана Абыралы ауданы таратылып, ел-жүрттың мазасын алған Қорғаныс министрлігі бұл жолы «сыпайыгершілік» танытқанды.

Сөйтіп полигон Семей облысы жерінде орналасқанымен шын мәнінде оның 90 пайзы Павлодар облысының жерін алып жатқанын қазірге дейін екінің бірі біле бермейді. Осы арада алғашқы жылдары ядролық сынақ қай облыстың жерінде жүргізілді екен деген сауалдар төңірегінде ойланып көрейікші.

Оған бірден жауап бермес бұрын 1953 жылдан 1983 жылға дейін совет жұмысында болып, қазір зейнеткер атанып отырған Темірбек Тұяқбаевтың мына сөздеріне назар салайықшы:

– Менің білетінім 1947 жылдың қазан айының аяғында бір топ әскерлер Ертіс өнірі арқылы осы жерге баржамен келіп түсті. Түсті де қазіргі Ақжар селосының сол кездегі Бірауыз-Көшқұлы деген дала бригадасына келіп орналасты. Сол жерден қазіргі Курчатов қаласын салды. 1955 жылдан бастап атом сынағын өз көзімізben көре бастадық. Жарылыс болардан бір күн бұрын хабарлайды, ертеңінде айтылған мерзімде есік-терезелерімізді жапқанымыз жауып, жаппағанымыз ашық тастап, жардың астына барып тығыламыз. Біраздан кейін аспаннан күркіреген дыбыс естіледі. Дүниенің бәрі жапжарық болып, бір нәрселер жарқылдаپ жатады. Одан соң әлгі «саңырауқұлак» дегені көрінеді. Міне, сол бомбаның астында өмір сүріп бүгінгі күнге дейін жеттік. Кейінгі уақытта хабарлауды да қойды, әлденелерді атып жатады, жарып жатады не екенін біз біле бермейміз. Қазір бала-шагаларымыз да, өзіміз де аурумыз, қаншама жас қыршындар өздеріне қол жұмсап, дүниеден қайтты. Мен өзім осы ауылда селолық Советтің тәрағасы болып жүріп бес-алты жігіттің мойнындағы қыл арқанды өз қолыммен шешіп алған кездерім бар. Қайсы бірін айтайын! – деп ақсақал ауыр күрсінді.

Осы кезде жанымызға келген әдеміше жас келіншек бірдеңе айтқысы келгендей оқталып тұрды да, қыстығып жылап жіберді. Сәлден кейін өзінен-өзі келген ол көзінің жасын сүртіп: – Менің аты-жөнім – Солтанбекова Жібек. Осы Май ауданының «Май» совхозына қарасты Қаратерек селосында туып өстім. Бала кезімде әке-шешем қайтыс болғаннан кейін Семей облысы, Бесқарағай ауданы Бөдене селосындағы ағайындарымның қолында тәрбиелендім. Бой жетіп, отбасы құрганнан кейін туган жеріме қайтып оралдым. Алты балам бар, өзім 35-ке жаңа толдым. Бірақ тағдырдың маған тосқан тауқыметі әлі де алдымда екен. Бір балам он төрт жасында, бір балам екі жасында сал болып жүре алмай, үйде отырып қалды. Естері дұрыс, тілдері сайрап тұр, бірақ аяқ-қолдары істемейді. Бір жарым жасқа дейін

еңбектеп құліп жүретін. Үйге дәрігерлер келгенде алдынан құліп шығып, қуана күтіп алатын. Енді міне, одан да қалды. Солардың қайғысынан өзім де ауру болатын түрім бар. Үлкен баламды Павлодар қаласындағы аурухананың жолдамасымен Алматыдағы дәрігерлерге көрсетуге жіберді. Біз қүйеуіміз екеуміз баламызды алып Алматыдағы «Ақсай» балалар емханасына бардық. Бізді бес-алты профессор бір бөлмеде қабылдады да, алдымен қай жерден келгенімізді сұрады. Біз жөнімізді айттық.

Олар біздің жауабымызды ести сала: «Павлодар облысының Май ауданындағы адамдар Семей облысындағы сынақ алаңына жақын орналасқан. Біз сендерді қарамаймыз да, емдемейміз де. Өйткені сіздер санақтан да, санаттан да шығарылған адамсындар. Сондықтан балаларынызды осында қалдырындар, болмаса мүгедектер үйіне өткізіндер!» – деді де бөлмеден шығуымызды өтінді. Біз не айтарымызды білмей анырып қалдық. Құдай-ау айдың-күннің аманында санақтан да, санаттан да шығарылатын адам болушы ма еді деген ойға қалдық.

Сонда біздің жазығымыз не екенін де түсінбей қалдық. Сөйтсек біз ядролық сынақтың өтінде тұрып, қанша емдесе де жазылмайтын дертке шалдыққан екенбіз ғой. Қарғыс атқыр полигон түбімізге жетті-ау! - деп Жібек тағы да өксіп-өксіп жылап жіберді. Біз оған не деп жұбату сөз айтарымызды білмей қатты қиналдық. Біраз ұнсіздіктен кейін сөзін қайта жалғады.

– Бұл сөзді естігенде жолдасым екеуміз төбемізден жай түскендей болдық. Тірі қүйімізде керексіз зат қалпына түскенімізді сезініп, есенгіреп сыртқа шықтық. Дәрігерлерден де осындағы қатыгездік шығады екен-ау. Бізде де жүрек бар екенін, сезім бар екенін ойламады ғой, қайтейін. Баламызды бауырымызға басып жылай елге қайттық. Содан бері қайғы жұтып күн кешіп жатырмыз. Бұл аз дегендей осы «Май! Совхозында бірге тұратын ағамның 13 жасар қызы да аяқ астынан қайтыс болды. Дәрігерлер нендей ауруға шалдыққанын жасырып айтпады. Кейін асқазан ауруынан осындағы жағдайға душар болған деп жылы жауып қоя салды. Енді міне, тағы бір сіңілім дәл осындағы асқазан ауруына ұшырады. Оның тағдыры да не болары белгісіз. Бәрі полигонның кесірінен. Оны салғызған адамдарға аналардың атынан қарғыс айтамын! – деп Жібек сөзін аяқтады.

Осы арада атом бомбасын атпен сүйреткен оқиғаны көзімен көрген Үрия Қайыржанов ақсақалдың тағы бір куәлігін еске алған орынды.

– Мен 1949 жылы әскер қатарынан осы Малдар селосына келгенімде, - деген Үрекең - колхоз бастығы Кенжебаев Ерғали деген кісі еді. Мен осы селолық Советаткомының төрағасы болып жұмысқа кірдім. Сол жылы қазан айында біздің ауылға самолетпен он екі адам келіп тұсті. Олардың ішінде біреуі Совет Одағының Батыры еді. Менен осы ауылда жер жағдайын жақсы билетін адамды тауып беруімді өтінді.

Сөйлесе келе олар мені үгіттеп, қастарына ертіп алды. Өйткені, соғыста болғам, картаны жақсы білемін, жер жағдайы да етене таныс. Сонымен біз жер өлшей бастадық. Алғашқы белгіні Бекболов деген кісінің қонысына

қойдық. Ол кісі қазір қайтыс болған. 1947 жылы алғаш сынақты сол жерде жасады. Сол жылы мені Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитетіне жұмысқа алды да, Майқайың деген жердегі лагерьге жіберді. 1953 жылы сол Майқайың жанында тағы бір қатты үлкен сынақ өтті.

Әлдене жарқ ете түсті. Жанқұлов Есен деген кісінің үйі құлап, бір баласы мерт болды. Бір баласының қазірге дейін жүрегі ауырады. Сонау Ногайсібірге барып емдең, операция жасатыпты. Бірақ денсаулығы онша емес. Ал қазіргі ауылдағы жағдайға келетін болсақ, мен қатарлы шалдардың бірі жоқ. Мен өзім бар-жоғы 63-те ғанамын. Кейінгі жастардың көбісі елуге келмей өліп жатыр. Ал отызға жетпей асылып өлетін жігіттердің саны күн санап көбейіп жатыр.

Осыдан бес жылдай бұрын жап-жас жігіттер – ағайынды Қабыловтар осындай жағдаймен о дүниеге кетті. Осында Қаббасов Бөлкен деген кісінің баласы биыл 22 жасқа толады. Ал бойы не бары 78-ақ сантиметр. Осының бәрі мына іргеміздегі Семей полигонының кесірінен деп ойлаймыз. Тіпті үйдегі малдың өзі дұрыс тумайтын болып барады. Былтыр менің қойым қоздады. Сонда қозының басы жүрек сияқты, аяғы қойдың аяғы, ал құйрығы балық сияқты болып туды. Биыл бием құлышады. Тұған соң құлышы орнынан тұра алмай жатыр екен, демеп жіберейін деп көтере бастап едім, бүкіл дүниесі былқ-былқ етіп қолыма жұмсақ тимесі бар ма. Қарасам, құлышының денесінде бірде-бір сүйек жоқ. Міне, біздегі зобалаңың түрі осындай.

Үкіметіміз мұны білмейді емес біледі, бірақ білмеген сынай танытады. Эйтпесе ССРО Халық депутаттарының съезінде Семейдегі сынада аланы проблемасын күн тәртібінен алғып тастанап, Чернобыль зардалтарын жоюға арнамас еді ғой. Чернобыльде бар-жоғы тәрт-ақ сағатқа созылған апартты дүниежүзіне жарияладық. Ал қырық жылдан астам уақыттан бері ядролық сынадың астында отырған біздер жөнінде бір ауыз сез айтылмағаны өкінішті-ақ. Біз өзіміз де қой сияқты момын халықпаз, үндемей жүре береміз. Өстіп жүріп қырылыш біткенімізді де байқамай қаламыз әлі.

Сөз арасында айта кетейін, осы сапарымда мен Бөлкен Қаббасовтың әйелі Қазкен шешеймен де жолыққам.

– Менің тоғыз балам бар, – деп көзіне жас үйірілген сонда Қазкен шешейдің. Сегізінші балам Қанат биыл 22-ге толды. Бірақ өспей қалды. Бойының биіктігі 78 сантиметр. Мектепті жақсы бітірді, амал нешік осынау ядролық сынадың салдарынан кемтар болып, өмірден өз орнын таба алмай жүр. Ешбір жер жұмысқа алмайды, үкімет те пенсия тағайындалады. Бәрінен бұрын осы баланың тағдыры жаныма қатты батады. Өзім де ойлай-ойлай ауруға шалдықтым. Уф-ф!... Дәрігерлер балаңыздың бойы полигонның әсерінен өспей қалған деп отыр, – дейді қария тағдырдың салғынына мойынсұнғандай кейіп танытып.

Жан түршігерлік осынау әңгімелерден Павлодар облысы тұрғындарының шеккен азабы көрініп тұрған жоқ па?

Бұған дейін ядролық сынақ зардабын шегіп отырған тек Семей облысының халқы деген ұғым қалыптасып келді. Ал одан басқа жерлердің бәрінде мамыражай тіршілік деп түсіндік. Рас, Семей облысына қарасты елді мекендердің ауыр тұрмысын ешкімнің басына бермесін. Бірақ дәл солармен бірдей тауқымет тартып отырған басқа адамдар жөнінде ештеңе айтпау – шындықты көлеңкелеп, қылмысты бүркемелеумен бірдей болып шықпай ма? Бір кездерде өздерінен бөлініп алынған колхоз-совхоздармен бүгінде ірге түйістіріп, қоңылас отырған Май ауданы тұрғындарының қасіреті ешкімді ойландырмауы қалай? Қазір мұндағы 900 мыңдан астам жергілікті тұрғындардың әрқайсысы жазылmas дерптің бес-алты түріне шалдыққан. Тұрмыс-жағдайлары адам төзгісіз.

Ал осы жылдың 20 тамызында Семей облысының экономикалық және әлеуметтік дамуын жеделдету жөнінде қосымша шаралар белгіленгені туралы үкімет қаулысы да жарыққа шыққанын білеміз.

Бұл жөнінде Павлодар тұрғындарына ешқандай көмек көрсетілмей отыр. Осыған байланысты 1989 жылдың 21 қарашасында Павлодар облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Ю.Мешеряков пен облыстық атқару комитетінің төрағасы Ж.Ысқақов жолдастар ССРО Министрлер Советінің Төрағасы Н.И.Рыжковтың атына хат жолдап, мұндағы Май Лебяжі, Баянауыл аудандарындағы Семейдегі сынақтың салдарынан радиациялық тозаңынң көлемі әдеттегі қалыптан 15-20 еседей асып түскендігін, соның салдарынан радиациялық тоғыз жүз мың адамның 90 проценті жазылmas дертеке шалдыққаны туралы ақпар береді, дабыл қағады. Алайда бұл хатқа ешқандай жауап болмады.

Бұдан кейін 1989 жылдың 23 желтоқсанында Май ауданының сайлаушылары ССРО Халық депутаттарының екінші съезіне Екібастұз сайлау округінен қатысып отырған делегат В.Мұқышев арқылы М.С. Горбачевқа тікелей телеграмма жолдайды. Өкінішке орай, мемлекет басшысы да бұл хатқа ешқандай жауап бермеген екен.

– Михаил Сергеевич қолына түскен телеграмманы жаңында отырған Н.И.Рыжковқа берілті. Ал ол кісі тағы біреуге тапсырса керек. Сонымен соны құрдымға сіңгендей жоғалды,-дейді Павлодар облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары А.Ф. Половников.

Соңғы бір жарым жылдың ішінде Павлодар облысының басшылары ССРО Корғаныс министрлігінің, өзіміздің республика басшыларының алдында бірнеше рет мәселе қойып, қырық жылдан астам уақыттан бері Семей полигонының зардабын тартып келе жатқан Павлодар облысының тұрғындарына әлеуметтік женілдіктер сұрапты. Алайда, жоғары жақтағылар бұған да ешқандай назар аудармаған.

Бұл сапар көптеген ой арқалатып қайтарды. Корғаныс министрлігі мен үкімет басшылығы халықтың тағдырына соншалықты неге немқұрайды қарайды? Қалың елдің тағдырын ойыншыққа айналдыруы неліктен? Осындай ой азабымен жүргенімде таяуда «Избиратель» (№18, 3-16, 11. 90 ж.) газетінен «Сутегі бомбасы ізделуде» деген қысқа мақалаға көзім

түсті. Онда 1957 жылы Семей полигонына іргелес орналасқан Павлодар облысы Май ауданының Бекетай селосында Б.Қышбаев деген шопан қой бағып жүріп даладан сутегі бомбасын тауып алғандығы жайында айтыпты. Ол іспен қазір ССРО халық депутаты арнайы айналысып жатқандығы жазылған.

Бұл не деген сүмдық! Жарылмай қалған атом-сүтегі бомбалары саңырауқұлақтай қайдан қаптал кеткен! Ел тағдыры қолдарына сеніп тапсырылған әскерилер осылай істегендегі, жекелеген адамдар тағдырына шекесіне қарап: «Май ауданының тұрғындары санақтан да, санаптан да шығарылып тасталған» (списанные люди) деп көпе-көрнеу теріс бұрылған Алматыдағы «Ақсай» балалар ауруханасының дәрігерлерінен не сұрайсыз?

Павлодар облысы, оның Май ауданын аралаған сапарымыздың тілдескен адамдарымыздың бәрі полигон жабылса екен, ауыр тұрмысымызға мемлекет тарапынан көмек көрсетілсе екен деген тілектерін айттып жатты. Павлодар облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары А.Ф. Половников бұдан үш-төрт ай бұрын сынақ зардабын шегіп, әбден титықтаған халықтың мұңзарын арқалап, Москваға дейін барып қайтыпты.

Бірақ ондағылар жылы сөзбен сылап-сипап шығарып салыпты. Ал ССРО Қорғаныс министрлігіндегі қолбасшылар «Біздің білетініміз Семей облысы, ал Павлодар туралы ештеңе естіген емеспіз» деп аңқаусыған көрінеді.

Меніңше, олар бүйтіп түлкібұлаңға сала бермейтін шығар. Қазір заман басқа. Халық бәрін біледі және тұған жерлерін атом ойранына айналдырған әскерилерді ешқашан кешірмейді.

Сондықтан бұл мәселе таяу арада республикамыздың парламентінде шұғыл түрде қаралып, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің жанынан Семей полигонының тигізген шығынын анықтайтын арнайы комиссия құрулары керек.

Бұдан кейін ол шығын ССРО Қорғаныс министрінен өндіріліп алынып, сынақ алаңының зардабын шегіп отырған елді мекендердің әл-ауқатын көтеруге жұмсалғаны жөн. Халықтың тілегі осы.

Алматы - Павлодар – Май – Алматы.
«Халық кеңесі»,
6 желтоқсан 1990 жыл.

Алашыбайдың арманы Өмірдерек

Алашыбай Баймырзаев 1951 жылы Қызылорда облысы Арас ауданы Тұрсынбике ауылында дүниеге келген. 1974 жылы Шымкент химия-технологиялық институтын бітіріп, мұнай газ өндіреу саласы бойынша мамандық алған. Байқоңыр гарыш айлагында, Маңғыстау түбегінде, Жаңаөзен қаласында әртүрлі сала қызметкерін басқара жүргіп жеткен жетістіктерді өз алдына бір төбе.

Маңғыстау облысының, Қызылорда облысының Құрмет грамоталарымен марапатталған. Білікті қасіпкер ретінде Қазақстан Президентінің Алғыс хатын алған. Экономика гылымының кандидаты. Үш баланың әкесі. Ұлдары Берік пен Алмат әкесімен бірге қасіпкерлікпен айналысада. Зайыбы Ләzzат – дәрігер.

Адамды бірден жете тану қыын. Алгашқы әсер қашанда алдамиши келеді. Сондықтан бір ойшылдың «Өзгеге де сенбе, өзіңе де сенбе, істеген ісіңе сен» деген қағидастына сүйенген жөн секілді. Жетісу жерінде агрономістік кешенді дамытуға атсалысып жүрген Алашыбай Баймырзаевты елі шілін сіңірген еңбегімен бағаласаңыз қандай марапатқа да лайық. Жаны жайсан, мінезі қарапайым осы қасіпкер азаматтың өмір жолымен, атқарған жұмысымен, келешекте көздеген мақсаттарымен өкірманды таныстыра кеткенді жөн көрдік.

Сенім «Ақбөбектен» басталған

Тоқсаныншы жылдардың басында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Ақтауға барған бір сапарында Алашыбай Баймырзаев басқаратын «Ақбөбек» аяқ киім фабрикасына арнайы атбасын бұрады. Мұндағы жұмыс әлемдік озық технология бойынша жүзеге асырылып жатқан.

Бұған дейін мұнай базасының бастығы қызметін атқарып жүрген Алашыбайға фабрика құрылышын жандандыруды тапсырған облыс басшылары қателеспепті. Айналасы бір жылдың ішінде фабриканы іске қосты. Жайғана қосып қойған жоқ, жұмысшылар үшін салынған отыз пәтерлі үйдің кілтін қоса тапсырды.

Сол кезде елімізде аяқ киім, әсіресе әйелдердің аяқ киімі зәру тауарлардың біріне айналып тұрған еді. Міне, дәл осы тұста Маңғыстау түбегінде әлемдік сұранысқа ие неше түрлі аяқ киімдер шығара бастаған «Ақбөбек» фабрикасы аяғынан қаз тұрған.

Сонда Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев білікті басшы Алашыбайдың жетістігіне қатты риза болып тұрып: «Бұл біздің экономикалық саясатымыздың онды нәтижесі ері алғашқы қарлығашы!» деп баға берген. Мемлекет басшысының осы бір лебізі Алашыбайдың бойына қуат құйды. Сол бір ауыз жылды сөз оны талай қияндарға алып шыққанын ол өзі кейін сезіне бастады.

Алашыбай сол жылдары бір газетке берген сұхбатында «Ойлап қарасақ, Солтүстік Корея, Таиланд, Тайвань, Сингапур сияқты елдердің

қайсысы да бүгінгі табыстарына жеңіл өнеркәсіпті дамыту арқылы жеткен екен. Біз неге осы бағытты ұстанбасқа? Шикізатымыз да, жұмыс қолы да жеткілікті. Тек ізденіс пен ыжданат керек. Шетелдерде болғанымда бізben іскерлік байланыстар орнатуға мүдделі іскер топ өкілдерін көптең кездестірдім. Жасыратыны жоқ, оларды біздің арзан шикізатымыз қызықтырады. Бірақ шетелдіктердің ұсынысын өзімізге керекті түрғыда екшеп ала білсек, ұтарымыз көп» деген екен. Бұл пікірін ол қазір де қайталаудан жалыққан емес.

Кіші Арал суға толды

Көп ұзамай Алашыбайдың есімі ел аузына іліге бастады. Жаңашыл азаматтар қай жерде де керек қой. Экономикалық жағынан тұралап, экологиялық ахуалы қан қақсан түрған Арал ауданын басқаруға байланысты Алашыбай Баймырзаевтың есімі аталғанда Елбасы оны бірден мақұлдады. Үлкен сенім адамға қанат бітіреді екен. Алашыбай мұнда келе сала көптен бері айтыла-айтыла арманға айналған Кіші Арал теңізін қалпына келтіруді қолға алды. Бұл мақсатты жүзеге асыру оңай емес екенін біле тұра білек сыбана кірісті.

Талай есіктің табалдырығын тоздырды. Оның қарапайым ұсынысын қияли адамның сөзі ретінде қабылдағандар да аз емес. Бірақ Алашыбай дегенінен қайтпады. Ақыры жоғары жақтағылардан ешқандай көмек болмасына көзі жеткен соң енді ішкі мүмкіндікті пайдаланып, бір қаракет жасап көруге бекінді.

Ең алдымен Қаратерен-Көкарад бөгетін салуға кірісті. Оған қажетті заттарды алыстан іздемей-ақ жергілікті материалдардан құрастырды. Күндізтүні ұйқы көрмей жүріп бөгетті салып шықты.

Болжам дұрыс шықты. Кіші Аралға су келе бастады. Талай жылдан бері КСРО-дан бастап әлем ғалымдары бас қатырып шеше алмаған ғасыр проблемасын қарапайым ауыл азаматы Алашыбай шешті дегенге бүгінде көпшілікті сендіре қоюдың өзі қыын-ау! Иә, ол өз идеясын осылай дәлелдеп шыққан.

Кіші Аралға су толды. Сумен бірге тіршілік келді. Балықтар көбейе түсті. Су сабалған құстардың қиқуына бір сәт құлак түрудің өзі қандай ғажап! Шөліркеген дала андары теңізге қарай жосылды. Алашыбай өзін тұңғыш рет бақытты сезінді. Куаныштан көзіне жас алды. Енді осы істі мемлекет деңгейінде қолға алса деп армандады. Ол арман да орындалды.

Кіші Аралға су тола бастағанын көрген жоғарғы жақтағы мамандар мен басшылар алғашқыда өз көздеріне өздері сенбеді. Су күннен-күнге көбейе берді, көбейе берді. Бөгетті мықтап қайта салу қажеттігін бәрі түсінді. Мәселе Үкіметтің күн тәртібіне қойылды.

Таяудаған Президент Нұрсұлтан Назарбаев журналистермен жүздесуінде Кіші Арал теңізін толықтай қалпына келтіру ісі таяу арада жүзеге асатынын мәлімдеді. «Жер бетінде талай көлдер мен теңіздер тартылып кеткен. Бірақ оларды бірде-бір мемлекет қалпына келтіре алмады. Ал біз Аралды қалпына келтіреміз» деді ол кісі нық сеніммен. Көпшілік

куана қол соқты. Аралдың екінші өмірі басталатынына енді ешкім күмәндандайтады. Тек осынау игі істің бастауында біздің қарапайым кейіпкеріміз Алашыбай тұрды десек, екінің бірі сене қояр ма екен? Сенбесе сенбесін, бұл – ұрпақтан-ұрпаққа жететін өмір шындығы. Оны дәлелдеп жатудың өзі артық.

Әкім болу – табиғи қалпынды бұзу емес

«Мен қазіргі ел басқарып жүрген көптеген азаматтардай компартияның мәртебелі мектебінен шындалып шыққаным жоқ, - депті Алашыбай жергілікті басылымдардың біріне жазған мақаласында ағынан жарылып. – Шаруаның баласымын. Іскерлікпен айналыстым. Шетелдермен, соның ішінде Италиямен байланыс жасадым. Енді міне, бір кезде жалындан тұрған жастық шағымда жұмыс таба алмай кеткен жерім – Арал ауданына әкім болып келдім. Қызметке кірісken сәтімнен бастап өзімді халықпен де, аппарат қызметкерлерімен де тең жағдайда ұстап, ашық әңгімелесуге үмтүлдым. Сөйтіп партиялық басқарудың жетпіс жыл бойы сірекен тәртібін бұздым. Дегенмен жаңашыл, еркін табиғатымды ерсі көргендер де кездесті. Соның салдарынан «қызындыққа» тіреліп қалған тұстарым да аз емес...»

Күншілдер мен қызғаншақтардың аяқтан шалған жымысқы әрекеттеріне қарамастан ол туған Аралының жарқын болашағы үшін жан аямай енбек етті. Осы өнірдегі мұнайды иигеру, Бейнеу-Арал-Жезқазған автокөлік жолын салу, Арал балықшыларының Даниямен байланысын жақсарту, ауданның Сыр бойы өнірін суландырып, ауыл шаруашылығын дамыту, жеке кәсіпкерлерді көбейту, ең бастысы – осы жұмыстарға шетел инвестициясын тартуды алдына негізгі мақсат етіп қойды. Қайсар жігіт бұл мақсаттарына жетті. Алашыбай Арал ауданына әкім болған екі жарым жыл ішінде осы айтылғандардың бәрі орындалды.

– Дегенмен әкім боп келу онай да, азамат болып қалу қыын ғой. «Әкім болу – табиғи қалпынды бұзу емес». Кезінде осындағы тақырыппен облыстық газетке мақала жазғаным да есімде, - дейді ол өткен күндерін еске алғып.

Шынында да Алашыбай Әбдігазыұлы қандай қызметте жүрсе де, қандай мәртебеге ие болса да, о бастағы табиғи қалпынан ешқашан ауытқымайтын, ауытқи алмайтын адам екендігіне аз уақыт таныстығымның ішінде менің де көзім жете түсті. Ол жайында айтпас бұрын менің назарымды ерекше аударған оның мына бір қасиетіне арнайы тоқтала кеткенді жөн көрдім.

Буырқанған бұла күш

Алашыбайдың «...жалындан тұрған жастық шағымда жұмыс таба алмай кеткен жерім – Аралыма әкім болып келдім...» дегені есте. Сол кезең туралы оның Алмат Байділдаев деген бір шәкірті бұдан бірнеше жыл бұрын былай деп естелік жазыпты:

«Алашыбай ағадан менің үйренгенім көп. Ол әрі қатал, әрі мейірімді жаттықтырушым болды. Қазірдің өзінде әлдекандай бір қыындықтарға кез келсем, Алашыбай ағамды еске аламын. Ұзын бойлы, қапсағай денелі, бұлшық еттері буыршық атқан Алаш ағам маған бірде мейірлене ақылын айтып, бірде қабағын түйе жөн сілтеп тұргандай көрінеді. Сол кезде бойыма бір буырқанған бұла күш келіп құйылады. Мен аяқ астынан Алашыбайға айналып бара жатамын.

...Біз ол кезде жеткіншекпіз. Алашыбай аға жиырмадан асқан жас жігіт. Ауылымызға ол қайдан, не үшін келгенін білмеймін. Ол жағын пайымдауға шамамыз қайсы. Әйтеуір өңкей қарадомалақтар оның жанынан үйірліп шықпайтынбыз. Өйткені ол бізді бокс деген қатал спортқа баулып жүрген жаттықтырушымыз еді. Спортзал, ринг деген ол кезде қайдан болсын. Жаттығу алаңымыз кәдімгі көкмайса даланың төсі. Әрқайсымыз қосқан тын-тебенге доп, боксшы қолғабын, тағы басқа керек-жарақтарды сатып алдық. Ал нағыз боксшының «грушасын» Алашыбай аға өзі тауып әкелді. Аз уақыттың ішінде есейіп шыға келдік. Тек бокспен ғана емес, спорттың басқа да түрлерімен қатты айналыстық. Футбол жарысынан аудан көлемінде жүлделі орындар алып жүрдік.

Алашыбай біздің туған ағамыз сияқты. Өзінде бардың бәрімен қылдай бөліседі. Мәрттік пен нағыз жігіттіктің, азаматтықтың не екенін біз осы кісіден үйрендік. Арап жеткіншектерінің алдынан жаңа бір өмір есігі ашылып келе жатты. Әрқайсымыз өзімізді болашақ чемпиондардай сезінетінбіз сол кезде. Бірақ бір күні бұл балалық қуанышымыз су сепкендей басылды. Алашыбай аға киім-кешегін арқа сөмкесіне салып алып, біздің елден белгісіз бір жаққа қарай кетіп бара жатты. Ештегенге түсінбеген біздер ол кісіні қимай, жылап қоштасып қала бердік. Кейін естідік «Алашыбай балаларды төбелеске, қатыгездікке баулып жүр» деп әлдекімдер жоғары жаққа арыз жазған көрінеді...

Бұл естеліктен біз Алашыбайдың туған жері Аралдан өз мамандығы бойынша жұмыс таба алмай жүрген кезін көреміз. Бокстан «Спорт шеберіне кандидат» деген атағы тағы бар Алашыбай жұмыс табылғанша амалдай тұру үшін жаттықтырушылықпен айналысқан. Өкінішке орай, біреулер оған соны да көп көргенін қарашы!

Бірақ осы бір таза көңілден, жастықтың буымен жасаған игілікті ісі өмірде өшпестей із қалдырады деп ол кезде Алашыбайдың өзі де ойлаған жоқ еді.

Драйзер не дейді?

Жалпы, спортшы адамдарда өзгешелеу қасиеттер мен күтпеген мінездер көп ұшырасады. Әсіресе олар қулық-сұмдық, өсек-аян, екіжүзділік сияқты пасық әрекеттерге төзе алмайды. Ондайда бетің-жузің демей айтып салады, тіпті морт кетуі де әбден мүмкін. Оны аз десен, спортшыға тән «өз үкімін» шығарады. Біреулер мұны ұрда-жық адамың ақымақтығына балауы мүмкін. Бір қарағанда солай көрінгенімен, мұның астарында қайсарлық,

бірбеткейлік, ізденгіштік, адалдық, көпшілдік, әділдік сияқты адами құндылықтар жатады. Осының біразын Алашыбайдың бойынан да тауып алу қыны емес. Соның бірі – ізденгіштік қасиеті.

Алғаш кездескенде ол маған ауыл шаруашылығы саласындағы қазіргі жетістіктері жайында, яғни кәсіпкерліктің қыр-сыры жайында әңгімеледі.

– Қазақстанның қазіргі дамуы Америкамен салыстырғанда жүз жылға кешеуілдеп қалғанын мен Теодор Драйзердің «Финансист», «Оплот», «Стоик» сияқты кітаптарын оқығанда көзім анық жетті. Осы шығармалармен танысу барысында қазіргі жұмысыма қатысты көптеген мәселелерді жаңаша пайымдағандай болдым. Ауыл шаруашылығы бізде кенжелеп қалғанын несіне жасырамыз. Оған үкімет тарапынан жылына қаншама қаржы бөлінеді. Алайда қаржы діттеген жеріне жетпейтін сияқты. Таяуда «Қазагроқаржы» деген мекемеден біраз несие алатын болып келістім. Ал тиісті жерлерден ондай қаржыны ала алмайсың, – дей отырып, ол қазіргі өзі басқаратын үш фирма жайында айтып берді. Оның біреуі «Жетісу-Агро» деп аталады еken. Алматы облысы Іле ауданындағы Шенгелді аймағында орналасқан. 1 мың шаршы шақырымға жуық жері бар. Ауыл шаруашылы өнімдерін өндіреді.

«Қазагроөнім» деп аталатын екінші фирмасы Бақанас жерінде. Онда мал шаруашылығы дамуда. Нарынқолдағы «Агро-Ақжар» деп аталатын фирмасы 2 мың шаршы шақырым жерді алып жатыр. Бұл жақта негізінен картоп, соя, зығыр, бидай, арпа, сұлы, тағы басқа дақылдар егіледі.

– Райымбек ауданының әкімі Қанағман Күдеров мырзаның сұрауы бойынша бұл аймаққа Иран технологиясын апарып жатырмыз. Таяуда Ираннан адамдар келеді, біздің ісімізді өз көздерімен көреді. Біз оларға биотехнология өнімдерін береміз. Олар есесіне 1 миллион 800 евро қаржысына жаңа технологиялар әкеледі. Аудан әкімі алдағы уақытта 10 мың шаршы шақырымның жерін тағы да бөлемін деген сөзді тағы да айтып қалды. Демек, алда қыруар шаруа мен береке күтіп тұр, – дейді Алашыбай.

Міне, Алашыбайдың ізденістері осындей! Ал, алдағы армандары асқар таудай. Елдің болашағы үшін жан аямай еңбек ететін жастарды тәрбиелей білсе, ол арманның орындалғаны. Тіпті шетелдің көркем әдебиетіне дейін зерделей оқып, әлем жаңалықтарын еліне қарай тірнектеп тасуы – шынында да қанатымен су сепкен қарлығашты көз алдына әкелгендей.

«Ұлы Петр-І» кеудесінде

Таяуда Шенгелдідегі «Жетісу-Агро» серікtestігінің жұмысымен танысуға Алашыбайдың өзімен бірге бардық. Шенгелдіден жырақта орналасқан бұрынғы мал шаруашылығының кешенді ғимараттары қаңырап бос қалған еken. Бірақ бұл жерде қайтадан қайнаған еңбектің дабылы естіле бастаған. Кешенің ортасындағы шағын алаңқайларда жайқалған қызанақ пен сәбіз. Мына жақтағы бірнеше қабатты ғимараттар жұмысшылар тұратын жатақханаға айналдырылыпты. Голландиядан әкелінген қызанақ пен сәбіз тұқымының қалай жерсінетіндігіне сынақ жүргізіп жатқан көрінеді. Егер

олар Қазақстанда өсетін тұқымдастарынан да көп өнім берсе, онда келесі жылы бұл голландиялық көкөністер бүкіл алқапқа егіледі.

Ал алқаптағы еңбектің көрігі тіпті қыза түскен. Өңкей жастар. Бәрінің жүзі жарқын. Алашыбайды көре сала еркелей сәлем берісті. Бұл жерде біздер шаруашылық бастығы Жансерік Баймұрзаевпен, агрономдар – Нұрлан Иманқұловпен, Томас Илиеспен, бас есепші Марат Қалимағамбетовпен, «Бео Тұқым» ЖСШ бас директоры Мұса Ахмадов мырзалармен әңгімелесіп, шаруашылықтың қыр-сырына қанықтық.

Бір кезде алқап шетіне екі жеңіл машина келіп тоқтады. Ішінен генерал-майор шеніндегі бір адам шығып, бері жақыннады. «Бүгін Алашыбайға Ресейдің жоғары ордені тапсырылады» деген сөзді мана Алматыдан шығарда-ақ құлағымыз шалған.

Ресей генералы аман-саулықтан кейін Алашыбайдың шаруашылығымен танысты. Түстен кейін Шенгелді ауылдық округінің әкімшілігінде орден тапсыру рәсімі өтті.

– Сіздердің жерлестеріңіз Алашыбай Әбдіғазыұлы Баймұрзаев Ресей мен Қазақстан арасындағы достық пен ынтымақтастықты, экономикалық байланыстарды нығайтқаны үшін Ресей Федерациясының Президенті Владимир Путиннің жарлығы бойынша Ресейдің жоғарғы қоғамдық ордені – Бірінші дәрежелі «Ұлы Петр – I» орденімен марапатталып отыр, - деді Ресей Федерациясы қауіпсіздік қызметінің генерал-майоры, академик Владимир Осипов. Оның айтуына қарағанда, бұл орденмен бұған дейін тек мемлекет басшылары мен мемлекет қайраткерлері ғана марапатталып келіпті. Мәселен Нұрсұлтан Назарбаев, День Сюо Пиннің қызы, Түрікменбашы, тағы басқалар. Енді, міне Қазақстаннан – Алашыбай Баймұрзаев осы орденді иеленді.

Бұл жерде «не үшін» деген занды сұрақ тууы да мүмкін. Бұл сауалға жауапты генералдың өзі қайтарды. Алашыбай сонау жылдары Маңғыстау түбегінде қызмет етіп жүргенде-ақ Ресей елі мен Қазақстан арасындағы мәдени-экономикалық байланыстардың жандануына көп еңбек сініріпті. Ал қазіргі кезде ол Ресейдің Новосибирск аймағымен іскерлік байланыстарды жолға қойған. Бұл – бүгінгі танда екі ел экономикасының өркендеуіне тиімді жағдайлар туғызда.

Ол жайында тізбектеп, оқырманды жалтырғымыз келмейді. Оның ең басты арманы туган елге толымды еңбек сініру екендігін айтсақ та жеткілікті.

Ең бастысы, елім деп туган жаңашыл азаматтар аман болсын. Қалғанының бәрі уақыт еншісінде.

**«Президент және Халық»,
12 мамыр 2007 жыл.**

Асылдың сыйнығы

Педагогика ғылымының докторы, Қазақстан Республикасы Гуманитарлық академиясының академигі Қалыбекова Асма Ахметқызы жайында облыстық, республикалық баспасөз беттерінде талай мақалалар жарық көрді. Олардың кейбірімен бұрыннан таныс едім. Ал өзімен жүзбе-жүз жолығым осы.

Орыс және ағылшын тілдерінде жазылған «Қазақтың халықтық педагогикасының теориялық және қолданбалы негіздері» атты екі ғылыми монографиясына қолтаңба жазып берді. Әрқайсының көлемі отыз баспа табақтан. Таралымы – 3 мың дана. Әзірге қазақшаға аударылмапты.

Ұлттық дәстүріміз бен тұрмысымыз, ұлттық тәрбие мен салт-санамыз жайында, тағы басқа рухани құндылықтарымыз төңірегінде бұған дейін аз жазылды дей алмаймыз. Бірақ соны өзге халыққа, әлем жүртшылығына ғылыми тұрғыда танытқан еңбек жоқтың қасы екендігі рас.

Ә.Қалыбекова жазған монографияның ағылшын тіліндегі нұсқасын қазір Қазақстан Сыртқы істер министрлігі арнайы сұратып алып, шетелден келген лауазымды қонақтар мен ресми адамдарға, дипломаттарға қазақтың төлкүжатындағы қастерлеп, сыйға тартуды дәстүрге айналдырыпты.

Орыс тіліндегі кітаптың мазмұнын қазақшаласақ, төмендегідей болып шығады:

«Ұлттық тәрбие және ұрпақ сабактастыры», «Халықтық педагогиканың негізгі идеясы», «Қазақтың киіз үйі – бұрышсыз баспан», «Қазақтың киімдері», «Қазақтың тағамдары», «Қазақтың ұлттық наым-сенімдері», «Бірден мыңға дейін», «Наурыз», «Халықтық педагогика идеяларын тәрбие ісінде қолдану жолдары».

Қазақ зияллылары кейінгі кезде бұл мәселе жөнінде жиі қалам тербегендерімен, әзірге ешқайсысы түбегейлі ғылыми тұжырымдамалар жасаған емес.

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым минстрлігі мен М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің тапсырысы бойынша жарық көрген мына кітаптар сол олқылықтың да орнын толтырып тұрғандай.

– Негізгі мақсатым – орыс тілді оқырмандарды, оның ішінде ана тілінен ажырап қалған кейбір қандастарымыздың көкірек көзін ашып, саналарына сәуле түсіру болды. Туған халқының салт-дәстүрін, тарихын, тұрмыс-тіршілігін, халықтық педагогикасы мен ұлттың психологиясын білмейтін адам ұрпақ тәрбиесін де дұрыс жолға қоя алмайды. Себебі мұның бәрі бір-бірімен сабактаса жымдасып жатқан ұфымдар, ешқайсысын жеke бөліп қарай алмайсың, - деп Асма Ахметқызы кітаптың өзіндік ерекшеліктеріне біраз тоқталды.

Ғылым жолындағы ізденістер мен қындықтар жөніндегі әңгімелердің өзі бір хикая. Оқушы кез бен балауса-балғын шақ, студенттік өмір, алғашкы махаббат, қызметтегі қызықтар, отбасының қуанышы мен тағдырдың кейбір тауқыметтері төңірегінде сыр шертілді.

Оңтүстік өңірінен шыққан алғашқы академик әйел ғалым туралы публицистикалық шығарма жазуды ниет еткендіктен осынау деректер төңірегінде біраз ойландым.

Асма Ахметқызының тағдыры да, міnezі де өзгешелеу. Мұндай кейіпкердің толыққанды бейнесін ашу оңайға түспейді.

Алғашқы кездесу кезінде қойын дәптеріме түскен деректерді қайтадан көніл сүзгісінен өткіздім. Диктофонға жазып алған сұхбатты тыңдай отырып, қолыма қалам алдым.

Айдаудагы әке

Әкесі Ахметжан бір емес, екі рет зұлмат тауқыметін бастан өткеріпті. Жастайынан еті тірі, көзі қарақты болып өскен Ахметжан Семейдегі партия мектебін бітіреді. Колхоз бастығы қызметінде жүргенде 1937 жылы «Халық жауы» деген жаламен айдалып кете барады. Жеті жылдан кейін қайтып оралған ол Павлодар облысы, сол кездегі Галкин ауданы Шанды ауылына атбасын тірейді. Көп ұзамай қайтадан отбасын құрады. «Қайтадан» деуіміздің мәні бар.

Ес білген сэттен тағдыр тауқыметін тартып өскен Асма Ахметқызы (құжат бойынша осылай көрсетілген) әкесі жайында өзгеше бір тебіреністі күйде баяндады.

Ахметжан түрмеде жүргенде өзімен аттас Ақмешіт деген жігітпен танысады. Ол кісі де кезінде аудандық денгейде қызмет жасапты. Араларында жақсы сыйластық қарым-қатынас орнайды. Екеуінің фамилиялары да бірдей – Шаймарданов. Бірақ Ақмешіт түрмеде ауырып, өмірден өтеді. Соңғы демі бітер алдында әке-шешесінің, әйелі мен баласының мекен-жайын досына жазып қалдырады. «Түрмеден аман шығып, елге оралсаң, міндettі түрде баарсың, менің хабарымды жеткізерсің» дейді.

Ахметжан түрмeden босағаннан кейін еліне келсе, әйелі Айтжамал оны күтпей, кетіп қалыпты. Араларында бұған дейін бала да болмаған мұндай отбасы үшін жеті жыл деген ауыр сыннак, әрине. Үйінде өгей шешесі Жәмила ғана күтіп отыр екен.

Елге келіп, ес жиганнан кейін Ахметжан түрмеде көз жұмған досының аманатын орындауға кіріседі.

Ақмешіттің отбасы оның дүниеден қайтқанын естіпті. Түрме басшылығы ресми түрде хабар жіберіпті. Бір қызығы, Ақмешіттің соңында қалған жарының аты да Айтжамал болып шығады. Бір ұлы бар. Аты – Масғұт. Біраз уақыт өткеннен кейін Ахметжан мен Айтжамал көніл жарастырып, үйленеді. 1945 жылы Әсма туады. 1948 жылы Алма деген сіңілісі дүниеге келеді.

Масғұтты өз балаларынан бір де кем қылмай өсіруге бел буған Ахметжан оны Павлодарға апарып, орыс мектебіне оқуға береді. Бір орыс адамының үйіне тұрғызады. Масғұт екінші сынныпты бітіріп ауылға

келгендердегі Ахметжанның қуанышын айтсаңызшы! Көрші-көлемге кәдімгідей той жасайды. Ел тарқағаннан кейін әке баласының бағалары жазылған күжатты алып көреді. Масғұт күзгі сынға қалыпты. Орыстың үйінде тұрғанымен орысша сайрап тұрғаны да шамалы. Келесі жылы интернатқа орналастырады. Міне, осы кезден бастап Масғұт өз-өзіне келіп, адам бола бастайды. Сол жылы алдыңғы қатарға шығады. Көп ұзамай еспті шемішкеше шағады.

Мектептен соң Қарағандыдағы политехникалық институтқа тісіп, оны үздік бітіреді. Кейіннен Қарағанды қалалық партия комитетінің бірінші хатшысы қызметіне дейін көтеріледі. Облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары, облыстық кәсіподақ кеңесінің төрағасы, Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің депутаты, тағы басқа лауазымды қызметтер атқарады.

Қайтадан қызметке кіріспі, бала-шағасын тәрбиелеуге кіріскен Ахметжанды 1948 жылы «халық жауы» ретінде екінші рет тұрмеге қамайды. Тұрмеге кетіп бара жатқан ол Қарағандыда тұратын жиені Құзайырға хат жазады, артындағы бала-шағасына ие болуын өтінеді.

Құзайыр – Ахметжанның туған қарындасы Дәтжанның баласы. Жас кезінде Ахметжан оны өз қолында тәрбиелеп, оқытқан. Өсе келе Құзайыр ФЗО бітіреді. Қарағандыда жұмысқа тұрады, үйленеді.

Нағашысын екінші рет тұрмеге отырғызылғанымен қоймай, отбасын да туған жерден алсатағалы жатқанын естіген Құзайыр оның өтінішін орындауға бекінеді. Бұған қарсы болған әйелін де тастанап кете барады. Арапарында бала да жоқ еді.

– Құзайыр ағам Алма екеумізben қоса әкемнің өгей шешесі, біз үшін туған әже Жәмилә Тұяққызын өгіз арбаға отырығызды да, солтүстікті бетке алып журе берді. Төрт жүз шақырымды артқа тастананан кейін Алтай өніріндегі Шоқтал елдімекеніне келдік. Құзайыр ағатайым сол жерде электрик болып жұмысқа орналасты. Біраздан кейін «Байымбетке» көштік. Бұл ауыл Ресейден екі шақырымдай ғана жерде. Құзайыр ағатайым ағаш тілетін «пилорамға» жұмысқа кірді. Көп ұзамай ол кісі бізге бір бөлмелі үй салып берді. Қарағайдан жасалған сол шағын баспанамыз малымызға да, жанымызға да пана болды. Ол кезде мен 5-6 жастамын. Бәрі бүгінгідей есімде, - дейді Асма апай мұндылау балалық шағын күрсіне еске алыш.

Мұз ойылып...

Құзайыр ағатайлары күні бойы жұмыста. Кішкене екі қыз бен кәрі енені асырау тауқыметі шешенің мойнына тұскен. Үш жасар Алма «қарным ашты!» деп жылай береді. Шешелері таңертенген бері жоқ.

– Жылама, шыда! Мамам қазір диірменнен үн әкеледі. Нан салады, бауырсақ пісіреді. Әбден тойғанша жейміз. Жылысан, әкелмейді! - дейді ес біліп қалған Асма кішкене сіңлісін жұбатуға тырысып. Мұны айтқанда өзінің де ішегі шұрылдаپ, аузынан сілекейі шұбырады. Мұрынына қоңырсыған

майдың иісі келеді. Үстел үстінде қабат-қабат май шелпектер жатыр еken дейді. Оның маңайында торсиган қызыл ала бауырсақтар... Анадай жерде самауыр бұрқырайды. Міне, көтеріле піскен ыстық нанды шешесі асықпай қолмен жұлып туралы. Оған жарты елідей сары май жағып, әрқайсысына ұсына бастады. Асма алақанын жая бере елес құшағынан әрең серпілді. Сөйтті де жылап жіберді. Алма да жылады. Көрі әже қос немересін қалай жұбатарын білмей дағдаруда.

– Тым кешікті ғой. Құн де екейіп барады. Қазір келіп қалар шешелерің, - деп, кейуана есік жаққа жалтақтайды. Әзірге бар тапқан амалы осы ғана.

Шешелері таңертең көршінің атшанасын сұрап алып, бір-екі пұт бидайды диірменге тарттыруға әкеткен. Тұске таман шаруасын ыңғайлағаннан кейін асыға кері қайтты. Ақпанның соңғы күндері аяз сыныңқыраған. Дегенмен мұз құрсауы сөгілуге әлі ерте. Сондықтан аттың екпінің тежемей-ақ өзеннен өте шығуға бекінді. Өзеннің орта тұсына жете бергенде мұз сатұр-сұтыр ойыла бастады. Ат батып барады. Есі шыға шанадан секіріп тұскен Айтжамал мұздан шығуға тырбанып, оқырана алға қарай шапшыған аттың тізгініне жармасты. Барын сала сүйреуде. Ат серпіле мұздың үстіне шыға берген. Бірақ суға батып бара жатқан шананың дәртесі жібере емес. Жануардың екі көзі от шаша шатынайды. Айтжамал тізгінді жіберер емес. Мына қалпымен өзі де бірге суға кететінін ойламайды. Бір кезде саралғысы үзілген жүген аттың басынан сыпрып кетті. Айтжамал шалқасынан құлады. Жалма-жан тұра сала алға ұмтылған. Енді бір аттаса, аяғының астындағы мұз ойылып кететіні сөзсіз еді. Әрең дегенде екпіні тежеді. Сәлден кейін үрейлі жанарын бұған қадаған күйі пысқыра қорқыраған ат та, шанамен қоса екі пұт ұн да су түбіне шөкті...

Аштықтан бұратылып, есікке қарай телміріп отырған екі сәби шешелері есіктен кіріп келгенде тұра ұмтылысты. Үсті-басы малмандай су Айтжамал қолындағы жүгенді бұрышқа тастай салып, жылап отыра кетті. Ештеңе түсінбеген екі сәби де бір жамандықтың болғанын сезіп, шырқырай жылайды. Үйдің іші азан-қазан. Ертеңінде бұлар суға кеткен ат пен шананың өтеуіне енді бұзаулағалы тұрған жалғыз сиырларын беріп құтылды. Құн көру бұрынғыдан да қынданай түсті.

Асма апай қысқа қайырып айтқан бұл оқиғаның ұзын-ырғасы осындай. Ал мұндай шытырманды жағдайлар алда әлі талай кездеседі.

Ұскірік

– Құзайыр ағатайым қарағай тілу жұмысында жүріп, туберкулез ауруына шалдықты. Кәдімгі ашық түрі. Үйдегілер оған енді өз жағдайынды жаса деді. Сөйтіп ол кісі Қарағандыға емделуге кетті. Әжем маган күні бойы ертегі айтады. Ұйып тындаимын. Бір күні әжемнің туыстары келіп оны әкетпекші болды. Біз «бермейміз!» деп жылаймыз. Есейе келе ғана білдік қой, ол адамдар әжемнің туған балалары еken,- деп Асма апай тағы бір тағдырдың көленкелі туыстарын жарыққа шығарды.

Жәмилә әженің жас кезінде күйеуі әйел үстіне әйел ала беріпті. Бұл кісі – бәйбіше. Күйеуі үшінші тоқалын әкелгенде Жәмилә екі ұлын әкесіне қалдырып, кетіп қалады.

Жұт жылы Шаймарданның әйелі де, сүйікті қызы да қайтыс болған. Екі жарты бір бүтін болып, Шаймардан қажы Жәмилә бас қосады. Есейген соң шешелерін ізден келіп жүргендер – бір кезде тоқал алғыш күйеуіне тастан кеткен өз балалары. Енді шешелерін алып кетпекші. Мұны естіген қос немере «Өжемізді ешкімге бермейміз!» деп еніргенде ересектердің сай-сүйегін сырқыратады. Келгендер еріксіз кері қайтады. Сейтіп Жәмилә әжей немерелерінің қасында қалған. Ұзакты күн оларға ертегі айтудан жалықпайды. Жеті жасында мектеп табалдырығын аттаған Асманы зауыттың гудогымен бірге таңбозынан оятатын да әжесі.

Шешесі матадан тігіп берген сөмкесін ала сала мектепке қарай асығады. Ол кісі аса шебер тігінші. Сөмке ғана емес, елдің бәріне малақай тігеді. Бірақ Асма өзімен бір партада отыратын Пішімбаева Надяның сөмкесіне қатты қызығады. Оның әкесі – ағаш шебері. Надяға фанерден әдемі сөмке жасап берген. Ішіне салынған сиясауыт берік тұрады, сия төгілмейді. Ал Асманың матадан тігілген сөмкесіндегі сиясауыттың төңкеріліп түспейтін күні жоқ. Соның кесірінен қолы да, кітап-дәптері де, сөмкенің іші-сырты да көпенбек ала болады да жүреді.

Аязды күндердің бірі еді. Сиясауыт төгілмес үшін оны сөмкенің сыртынанан қысып ұстап келе жатқан. Бір кезде саусағының ұшы тыз ете қалды. Класқа кіргенде бір-ақ білді, қолы ұсіп кетіпті. Сол жылғы үскірік аяз әлі күнге дейін есінен кетпейді.

Жұмбак дүние

1953 жылдың 23 наурызы күні Сталин өлді. Елдің бәрі сол күні қара жамылдып, қайғырды. Дәл осы күнді Асма апай былай деп еске алады.

– Адамдар жылады. Мен де үйге жылап келдім. Мамам «неге жыладың!?» деді. Неге жылағанымды өзім де білмеймін. «Жылама! Байдың баласы – бай, кедей баласы сол кедей күйінде қалады!» деді. Жылағанымды қойдым. Шынында да өмірізде өзгерген ештеңе жоқ. Сол баяғы жоқшылық қос өкпеден қысуда. Бірақ соған қарамастан біздің үйде адам ойына келмейтін бір заттар кездесетін, - деп Асма Ахметқызы тіршіліктің тағы бір тосын тұстарын алға тартты. Оның қысқаша мазмұны төмендегідей.

Асманың шешесі Айтжамал – кезінде байдың қызы болған. Қазан төңкерісінен кейін колхоздастыру жұмысы басталғанда әкесі отбасымен Алтай өніріне қарай қашады. Жолда, Қарқара жәрменқесінен көптеген асыл әшекейлер сатып алғып, қызы Айтжамалға сыйлайды. Шешесі оларды бешпетінің ішкі жағына қадап береді. Алтайда бұлар бір орыстың үйін жалдалап тұрады. Айтжамал бешпетін күндіз-түні шешпей, киіп жүреді. Мұны байқаған қожайын бір күні пешке отты аямай жағады. Істыққа шыдай алмаған Айтжамал түнде бешпетін шешеді. Қожайын түнде қыздың біраз

алтындарын ұрлап алғанын таңертең бір-ақ біледі. Бірақ күресуге дәрмен жоқ, ештеңе жасай алмайды. Содан қалған алтындардың біразын Айтжамал бертінгे дейін сақтап келген.

– Шешендер, ингуштар бізге шөп, отын түсіріп бергенде жаңағы алтындармен ақысын төлейміз. Олар алтындардан сақина жасап, қазақтарға қайта сатады. Сөйтіп, тірнектеп күн көріп жүргенімізде 1955 жылы әкем ақталып шықты. 1956 жылы Шәймұран деген ініміз туды. Әкем айдауда жүргенде түс көріпті. Түсінде періштерлер аян беріп: «Ұлды боласың. Есімін Шәймұран қой» депті. Солай жасады. Шәймұран – ертегідегі жыландар патшасы. Әкемнің жалғыз ұлы Шәймұран жақсы азамат болып өсті. Бертінде қайтыс болды, - деп, өткен күндердің тағы бір белестерін көз алдынан өткерген Асма Ахметқызы қайтадан сүйікті әкесін еске алды.

– Әкем мені өте жақсы көретін. Қасынан тастамаушы еді. Шөп шабуға бірге ала баратын. Неше түрлі ертегілер айтатын. Ол кісі түрмеде Лопатин деген кісімен бірге отырыпты. Лопатин 1903 жылғы революциядан бастап Кеңес үкіметін құруға қызмет еткен адам, сол кездегі терминмен айтқанда «профессиональный революционер». Ленинград қаласындағы Путилов зауытының алғашқы директоры болған. Қарағай кесіп жүргенде әкеме: «Сен әлі жассың. Көрер қызығың алда. Мына соғыс ұзаққа созылады. Гитлер жеңіледі» дейді еken. Түрмеде әр республикадан келген басқа да атақты адамдар отырыпты. Алайда мен жас кезімде әкемнен естіген әңгімелердің көбісін есімде сақтамадым. Есімде қалғаны – әкем ешқашан Сталинды жамандаған емес. Ойлап қарасам, өткеннің бәрі жұмбак, кейбіреуі тіпті, қызық, - дейді Асма Ахметқызы.

Пираттар

Әсма Ахметқызы өзімен емес, өзгелермен жиі мақтанады. Әкесінің әкесі Шаймардан қажы мен оның әкесі Байтілеу қазірет жайында былай дейді.

Байтілеу қажы өте сауатты әрі діндар адам болыпты. Сонау Баянауылдан тас тасытып, өз ауылында мешіт, медресе салдырыпты. Өз қаражатына Қазаннан молда алғызған, балаларды оқытқан. Сөйтіп халықтың көзін ашқан, олардың санасына адами құндылықтардың дәнін егуте тырысқан. «Әке көрген оқ жонар» демекші, оның баласы Шаймардан да әке жолын ұстанады. Дене бітімі ерекше жаратылған Шаймардан тек қара күш иесі ғана емес, нағыз батыл, ержүрек азамат екендігін талай рет дәлелдепті.

– Біздің үйдің төрінде ұзындығы төрт метрден асатын көжалдың терісі ілулі тұратын. Шаймардан атамыз құралайды көзге атқан мерген әрі кәнгі аңшы еken. Бірде күтпеген жерден көкжалға тап болады. Мылтығын алып үлгергенше көкжал қарсы атылады. Иен далада адам мен аңың жекпе-жегі басталады. Азуы сақ-сақ етіп шапши ұмтылған көкжалдың тамағына атамыздың қолы ілігеді. Екеуі сол күйінде қасарысып, қатып қалады.

Біраздан кейін қекжал сылқ ете түсіпті, - деп, Асма Ахметқызы бала күндері үлкендерден естіген тағы бір әңгіме жібін сабактады.

Шаймардан қажылыққа аттанады. Ол кезде Мекке-Мединеге қазіргідей аппақ ұшақтармен арнайы сапарлар ұйымдастырылмайды. Әркім өз мүмкіндігіне қарай қамданып, айшылық алыс жол жүреді, асқар-асқар тау асады, айдын-шалқар көл кешеді. Сөйтіп, «темір телпегі теңгедей, темір таяғы тебендей» болғанына қарамастан Алланың алдындағы борышын абыроймен өтеп қайтады. Жолда кемеге отыруға да тұра келеді. Ең қатерлісі осы тұс. Себебі пираттар шабуыл жасайды. Қажылыққа келе жатқандардың ақшаларын сыптырып алады да, өздерін теңізге лақтырып жібереді. Еш жерде тіркеуде жоқ жолаушыларды ешкім іздемейді де. Пираттар бір бүйірден атой салғанда кеме капитаны «байтал түгілі бас қайғының» күйін кешеді. Кейбіреулері тіпті солармен жең ұшынан жалғасуға мәжбүр. Енді бірі өз жанының аман қалғанына тәубе етеді.

Шаймардан бұл жөнінде алдын ала естіген. Құс ұйқылы қыр қазағының әдеті бойынша тұнде сергектеу жатқан. Бұлар мінген кеме тұн ортасында тоқтағандай көрінді. Әлдекімдердің жымысқы басқан аяқ дыбыстары естілді. Жолаушылардың бәрі шырт ұйқыда. Кейбіреулері қорылға басқан. Су сылдыры да бәсеңсіген. Құлағы нашар естітініне қарамастан Шаймардан бір қауіптің тақап қалғанын сезді. Жайлап басын көтергенде полубаның үстінде қараң-құраң еткен адамдардың көлеңкесін көзі шалды. Барынташыларға қарсы шабатын әдісі бойынша «иә, әруақ!» деп қарсы ұмтылды. Бұрын дәл мұндай тегеурінді қарсылыққа ұшырап көрмеген пираттар алғашқыда сасып қалды. Әп сәтте кеменің жақтауынан жанқаша ұшқан адамдар денесі теңіздің қою-кошқыл суына шалп-шалп түсे бастады. Кейбіреулері өкіріп-бақырып, күмп ете қалады. Жолаушылар өз жандарын сауғалап, қуыс-қуысқа тығылған. «Атасына нәлет! Көжал қасқардың жанында екі аяқты пенде деген не тәйірі! Міне, саған! Мә, ендеши!». Сәлден кейін бәрі тынышталды. Бұлардың кемесімен жанаса бере қайта алыстаған шағындау кеменің сұлабасы тұн қараңғысына сіңіп, жоғалды.

Зәрелері ұшқан жолаушылар енді Шаймарданды қоршап алысты. Абыр-дабыр. Кеме капитаны Шаймарданға алғысын жаудыруда. Риза болғаны сондай, қалтасына біраз қаржы салып берді.

Шұғыл шешім

Киындықтардың көбісі артта қалды. Кешегі кішкентай Асма қызы мектеп бітірді, студент атанды. 1967 жыл. Қарағанды Педагогикалық институты тарих факультетінің 3-курсында оқиды. Оқу озаты. Бір күні аяқ астынан ректор шақырды. Бірге оқитын Верхов Вася да сол жерде жүр. Ол да оқу озаты.

– В.И.Ленин атындағы Мәскеу Мемлекеттік Институтына ауысасындар. Үй-іштеріңмен ақылдасындар. Екі күннен кейін жауабын беріндер, - дейді ректор.

– Мен ешкіммен ақылдаспаймын. Келісіміді бердім! - дейді Асма. Қайсар қыздың бірбеткейлігіне таңданған ректор оның бұл шешімін қабыл алады.

Асма бұл оқуға сонау ауылдан өзі жалғыз келіп, өз күшімен түскен. Бүгінде жағдайын сұрап, қомектесіп жатқан туыстары да шамалы. Ендеше оның қайда оқитындығында кімнің қаншалықты шаруасы бар? Асма үшін де бәрібір. Қайда барса да жатақханада тұрады, алатын шәкіртақысы да сол көлемде, болашақ мамандығы белгілі. Әрине, Мәскеудегі өмір басқаша болар. Ондағы студенттер құрамы мен ұстаздардың біліктілігі де жоғары екендігі даусыз. Оның үстіне ел көрсін, жер көрсін, өзге жүрттың мәдениетін танисың. Ең бастысы, оқу бітіргеннен кейін Қазақстандағы жоғары оқу орындарының біріне жолдама беріледі. Ал Қарағанды институтын бітіргеннен кейін қай жаққа кетері белгісіз. Сондықтан да Әсма көп ойланbastan шүғыл шешім қабылдаған. Екі күннен кейін Вася мен Ася (Асманы студенттер осылай атайды) Мәскеуге үшты.

Қаршадай қыз қайтпады

Мәскеуде жарты жыл оқығаннан кейін бұларды Кострома қаласындағы Педагогикалық институқа ауыстырды. КСРО-дағы басқа педагогикалық институттардардан айрмашылығы – мұнда педагогика мамандығы ғылыми негізде тереңдетіле оқытылады, әрі осы сала бойынша ғалымдар даярлап шығарады. Сондықтан бұл институтқа екінің бірінің қолы жете бермейді.

– Кострома институтының сабак бағдарламасы мен біз оқып келген институт бағдарламасының арасында 14 пәннен айырмашылық (разница) бар екендігі белгілі болды. Оқу барысында осы сабактардың бәрінен сынап тапсыруымыз керек. Қазақстанның басқа облыстарынан ауысқан балалардың бәрі бұған шыдамай елге қайтып кетті. Мен неде болса айырмашылықтарды жоюға кірістім. Себебі, шегінерге жерім жоқ. Шегінсем, елге қарап бет те жоқ. Ешкіммен ақылдаспай, өз еркіммен келдім ғой. Енді еден жусам да осында қалып, бір нәрсе жасауға тиіспін. Ақыры, барлық сабактарды жақсы бағамен тапсырып шықтым, - деп сол бір жауапты кезеңді құле отырып еске алған Асма апай жастық шақтың қызықты да қызулы сәттерінен сыр шертті.

Асма Ахметқызының бір бойында қайсарлық пен нәзіктік, ақылдылық пен алғырлық, адалдық, аңғалдық, мейірімділік, еңбеккорлық сияқты қасиеттердің бәрі бар. Ал бұл қасиеттер талант атты құдайдың сыйымен суарылғанда адамды мұлдем нұрландырып жібереді.

Жас кезінде оған әке тәрбиесі көбірек әсер еткені байқалады. Шешенің орны бала үшін жұмақтың төрі. Онсыз өмірдің мәні жоқ. Дегенмен әке қамқорлығы мен мейірімінің де орны бөлек. Оны меніңше сол әкенің мойнында өскен ақылды да ерке қыздан артық ешкім сезіне алмас. Асма дәл осындай қыздардың қатарынан. Оған жоғарыда өзі айтқан әңгімелері күә.

Міне, тамылжыған жаздың күні. Көк шалғынды туған жердің төсінде кіп-кішкентай қыз әкесімен бірге шөп шауып жүр. Әкенің әрбір қимылды мен сөзі, қыырдан қайыра айтқан қылышы мен әңгімесі ол үшін өмірдің мәні мен

сәні. Тағдыр тауқыметін көп тартқан әкенің, данагөй де қайыспас қара нар әкенің жүрек лупілін, оның іште тұнып жатқан күйініші мен сүйінішін бетіндегі әжім іздерінен, көңіл түпкіріндегі қурсінісінен-ақ таниды. Бала көңілі – барометр. Лұп еткеннің бәрі оның жан дүниесін көктей өтеді. Есейгенде мұндай адам тым әсершіл келеді. Асма Ахметқызының әрбір сөзі тыңдаушысын елең еткізетіні де сондықтан болса керек.

– Арада жарты жыл өтті. Емтихандағы айырмашылықтарды тапсырудан қорқып, кетіп қалғандардың орнына Қазақстаннан тағы үш жігіт ауысып келді. Олар – Шәбден, Сәкен, Ақтай деген азамттар. Үшеуі де коммунистер. Бұл жолы ең сенімділерді жіберген сыңайлы. Мен ол кезде барлық емтихандарды тапсырып үлгергем. Каникулда болып, қараша айында Ленинградтағы ғылыми конференцияға да қатысып қайтқам, - деп Асма Ахметқызы сол сапардағы бастан кешкендерін еске алды.

Ұлы сезім оянды

Қарағандыда, екінші курста жүргендеге мәдени революция тақырыбы бойынша студенттердің республикалық фестиваліне қатысқан. Республикадан үздік шыққан ғылыми жұмыстар Бүкілодақтық ғылыми конференцияға ұсынылады. Ондағы сұрыптаудан өткен санлақтар ғана конференцияға жіберіледі. Асманың жұмысы барлық сұрыптаулардан өткен. Енді Бүкілодақтық конференцияда оқылуға тиісті. Бұл хабар хабар күзге қарай ғана Қарағанды институтына жетеді. Ал Асма Костромаға ауысқаны белгілі.

– Қазақстан Орталық комсомол комитетінен Кострома институтына телефон шалып, дереу Ленинградқа баруымды тапсырыпты. Мұны ести сала Мәскеуден Ленинградқа пойызбен жүріп кеттім. «Московский» вокзалына тұнде келіп түстім. Қайда барадымды білмеймін. Вокзал әкімшілігіндегілермен келісіп, «Комната матери и ребенка» түнеп шықтым. Таңертен Қазақстанмен хабарластым. Күн жексенбі. Қазақстан Орталық комсомол комитетіндегі кезекшілер мардымды ештеңе айта алмады. Қайда барадымды білмей дағдарудамын. Шыгарда бәрін анықтап алмағаным өкіндім. Вокзалдың екінші қабатынан қарап тұрғанымда төменде кетіп бара жатқан қазақ жігіттерін көзім шалып қалды. Бір-екеуінің түрі де таныс. Бұрын бір конференцияларда кездескен сияқтымын. Тұысқандарымды көргендей жандарына жетіп бардым. Олар да осы конференцияға Қостанайдан келіпті. Өздері тоқтаған қонақ үйге ертіп апарды. Вокзалға тым жақын. Қонақ үй әкімшілігіндегілерге тағы да жалынып, бөлме сұрай бастағам. Сөйтсем, мұндағы тізімнің ішінде менің де аты-жөнім жүр. Жеке бөлме берді. Куанышымда шек жоқ. Ленинград сапарынан бастап жүргегімде қазақтарға, өз ұлтыма деген ұлы сезім оянды. Сол сезім мені күні бүгінге дейін алға сүйреп келеді, - дейді Асма Ахметқызы.

Ұстаздан – ұлағат

Қазақстаннан ауысқан үш қазақ жігіті мұнда жалғыз қазақ қызы бар екенін естіп, танысуға асығады. Олар алдымен Асманың жақын досы, Қарағандыдан бірге келген Васяны делдалдыққа пайдаланады.

Васяның әйелі Люса, Асма үшеуі Қарағандыда бір топта оқыған. Вася мен Люса екінші курста үйленді. Люса Қарағандыда қалды да Вася мұнда келді. Люса Асмаға да хат жазып тұрады. Бірде Асма сабакқа келе жатып жолда поштаға соққан. Люсадан келген хатты ала сала, қарап үлгермesten сабакқа кірді. Шульман деген профессор дәріс оқып тұр. Бұл кісінің қызметі – проректор. Сондықтан студенттер ол кісіні қыбыр етпей тыңдайды.

Соңғы парталардың бірінде отырған Асма хатты алғып оқуға кіріскең. Люса Қарағанды жаңалықтары, бұрынғы курсастары жайында жаза келіп: «Ася, смотри за Васьей. Если он увлечется костромовскими пародами, я его волосы на голове по одной выщипаю!», - депті. Асма алдыңғы жақта отырған Васяға қарады. Оның онсыз да сирей бастаған төбе шашына көзі түсे қалсын. Дәл осы сэтте Вася да бұған бұрылып «Что Ася?» десін. Шыдай алмай бар даусымен қарқылдай күліп жіберді. Студенттер жалт қарасты. Мұның соңы немен тынарын күткен аудитория жым-жырт. Шульман жайлап қана: «Подождем, пока Шаймарданова успокоится» деді. Асма қысыла кешірім сұрады. «Ладно, бывает» деп алғып, профессор дәрісін одан ары жалғастырды. Ұстаздың осынау парасатты мінезі Асма үшін өмірлік сабак болып жадында қалып қойды.

Бүгінде өзі де ұстаз. Алдынан талай шәкірт өрді. Сабак үстінде оғаш қылыш җасаған студенттер де кездесті. Ешқайсысын сол үшін жазғырып, аудиториядан шығарған емес. Себебі дәл сэтте Асма Ахметқызының көз алдында ұлағатты ұстаз бейнесі елестейді. Ол бұған «Кең болсан, кем болмайсың» деген қағиданы үнсіз ғана есіне салып тұратындей.

– Қарағанды инситутында оқып жүргенде Виль Зайнулович деген ұстазымыз болды. Біз ол кісіні аспаннан жауған нұрдай сезінетінбіз, - деп Асма Ахметқызы тағы бір ұстазының ерекшелігін еске алды. – Ол кісі лекциясын бастамас бұрын. «Қандай газет оқисындар?» деп сұрайтын. Әрқайсымыз әр түрлі басылымдарды атаймыз. «Неделья», «Литературная газетаны» оқуға кеңес береді. Кейде күтпеген жерден сұрақ қояды. Мәселен, 1812 жылғы орыс-француз соғысына қазақтар қатысқан ба? Ал ойланып көрініз. Қазақтардың француздармен бөлісе алмай жүрген несі бар? Кітапханаға барамыз, жаңағы сұраққа жауап іздең жүріп неше түрлі әдебиттерді параптаймыз. Шынында қазақтар бұл соғысқа қатысқанына көзіміз жетеді.

Ал енді мынаған қараңыз. Е.Пугачев көтерлісінің негізгі қозғаушы күші Жайық казактары емес, кәдімгі қазақтар десе сенер ме едіңіз? Ұстазымыз бұл пікірін өзінше дәлелдейді. Казактар, яғни орыстар қанды қырғын көтеріліске бара алмайды. Себебі олар отырықшы халық. Оның үйі, бау-бақшасы, егіні, тағы басқа мүліктері жеткілікті. Одан айырылса, бала-

шагасымен аштан қырылады. Аштан қырылмағанның өзінде мекен-жайлары белгілі адамдарды тауып алып, шаңырағын ортасына түсіру, отбасын ойран ету оп-оңай. Ал қазақтардың жоғалтар ештеңесі жоқ. Бір тұннің ішінде киіз үйін жығады да, малын айдап қырқадан қырқа асып кете барады. Даланы құйындағы кезген көшпенде елдің жауынгерлері қай бүйірден келіп соғары бір Аллаға ғана аян.

Тағы да ойланамыз. Тағы да шаң басқан архивтерді қопарамыз. Осылай ізденіп жүріп ғылым жолына қалай түскенінді де андамай қаласың...

Алма Ахметқызы студенттік шақтағы қызықты оқигаларды еске алғанда кейде еріксіз езу тартасың. Соның бірі төмендегідей.

Сыңарсыз туфли

Вася бір күні бұлардың бөлмесіне келіп: «Қазақстаннан біздің факультетке қазақ жігіттері ауысыпты. Сенімен танысу үшін бәрімізді ресторанға шақырады», - дейді ебіл-дебілі шығып. Бірге тұратын Гая мен Зина қуана келісті. Асманың әр түрлі сылтау айтқанына қарамай оны да көндірген. Қыс кезі. Ресторанға қыздар туфлиларын да ала барды. Жақсылап тойлады, биледі. Қыздар да ептеп ішті. Тек Асма ғана ішімдік татып алған жоқ. Бөлмеге келген соң Гаяның туфли таза алайтын әдеті бар. Қараса, туфлиінің бір сыңары жоқ. Қағазға оралған туфлиді жігіттердің бірі ұстап келе жатқан. Ертеңінде ертемен жігіттер түнде өздері жүріп өткен жолдың бойын сүзе қарап шықты. Туфлидің бір сыңары бәрібір табылмады.

Гая наумен болмас үшін барлығы жиылып 45 сомға туфли сатып әперді.

Қыз құпиясы

Біраз күннен кейін әлгі жігіттер жатақханадағы «қоныс тойларына» тағы шақырады. Асма тұмауратып ауырып жатқан. Ауыз жаппай жөтелуде.

– Бүгін жақсылап тұрып ақ арақ іш. Қайтып келгесін саған горчичник қоямыз. Сонда ғана жазыласың, - деп Гая мен Зина тағы үгіттесін. «Гонконг грипі» деп аталатын мына жөтелден құтылу үшін ол жылан жұтып қоюдан да тайынбас еді. Еріксіз көнді. Сол күні Асма бірінші рет арақ ішті. Мас болмау үшін тіс жарып сөйлемеу керек еken. Оны да мұлтікіз орындалды. Үндемей киіну жағын да қатырды. Бірінші – шарф. Екінші – шапка. Сосын – палто, қай түймeden кейін қай түймені салады, бәр-бәрі алдын ала есептелген. Барлық жиыны он жеті әрекет жасауға тиісті болатын. Бәрін дұрыс орындалды. Даға шықты. Қыстың аязы қақынап тұр. Институт жатақханасында орын болмаған соң, қазақстандық үш жігітке қаланың басқа жерінен, жұмысшылар тұратын жатақханадан бөлме берілген. Тұнгі таза ауаны жастар құшырлана жұтады. Асма жол бойында да ешкіммен тыс жарып сөйлеспеді.

Келген соң екі қыз Асмаға өздері біletін ем-домды қолданды. Ертеңінде құлан-таза жазылып шыға келді. Бірақ жігіттер Асманың мына құпиялышын түсіне алмай-ақ қойған.

«Оқымыстылығынан не пайдада!»

Кострома институтының төртінші курсы да аяқталды. Вася мен Ася әндептің Қарағандыға қарай құстай үшты.

Асманың Құзайыр ағатайы бұл күнде Екібастұз қаласында тұрады. Ауруынан айыққан. Қайтадан отбасын құрған. Асманың былтыр мектеп бітірген Алма атты сіңілісі Құзайырдың үйінде тұрып жұмыс істейді. Биыл оны Қарағандыға әкеліп, пединституқа түсіруді ойладап жүрген Асма өзінің бұрынғы ұстазы Н.Юревамен ақылдасып көріп еді, ол кісі бірден құптады. Тіпті жақсы. Аманшылық болса Кострома институтын бітіргеннен кейін жолдаманы осы инситутқа алады. Сіңілісі екеуі бірге тұрады. Өзі оған көмектеседі. Сөйтіп бұрынғы көрген қызындықтардың бері артта қалады. Алда тек жарқын болашақ!

Осындай арман жетегімен алғып үшіп Екібастұзға келген Асманың өрекпіген көңілі су сепкендей басылды. Сіңілісі таяудағана тұрмысқа шығып кетіпті. Құзайыр ағасы жұмыста. Ұлты башқұр жеңгесі мұны жұбатып жатыр. Біраздан кейін дүкенге ертіп апарып, жаңа туфли алғып берді. Аяқ киімі әбден тозған Асма үшін бұл үлкен сыйлық еді. Жеңгесіне қатты риза болды. Дегенмен сіңілісіне ренжулі.

Ауылға барып, әке-шешесіне болған жайтты айтты.

Шешесі:

– Ол қыз қайдағы бір шпанага немесе шоферге шыққан шығар, барып біл! - деді.

– Мама, «шpana» деген жаман адам, ал «шофер» – ол кәдімгі мамандық иесі, - дейді інісі Шәймұран шешесінің аңғал мінезіне құліп.

Ертеңінде Асма қайтадан Екібастұзға қарай жол тартты. Алдымен Құзайыр ағасының үйіне келген. Келсе, Алма сіңілісі сол үйде үйқтап жатыр.

– Қатты қорықтым. Біреулер Алманы алдағы алғып кетіп, қайтадан әкеп тастаған шығар?» деген жаман ой келді басыма. Сөйтсем, күйеу баламен бірге кеше осында келіпті. Құзайыр нағашым екеуі таныстықтарын жақсылап «жуған». Күйеу бала **резьездे** мастер болып істейді екен. Ол тұнгі ауысымға жұмысқа кеткенде, өз үйінде үйде жалғыз қонуға қорқып, Алма осында түнеп қалыпты. Көңілім орнына түскеннен кейін «Неге тұрмысқа ерте шықтың?» дедім. «Оқымыстылығынан не пайдада, жүрсің ғой міне... Ешкім сені алмайды да!» деді. Мына сөзі жүргегіме шаншудай қадалды. Қарасам, үстінде жөнді киімі де жоқ. Бүкіл жақсы киімдерімді Алмаға таstadtым да, өзім бос чөмоданмен Костромаға қайтып оралдым, - дейді Асма Ахметқызы.

Әрине, сіңілісі әпкесінің не ойладап кеткенінен әзірге бейхабар еди.

Зинаны құып шықты

Бесінші курс басталды. Соңғы жыл. Сабактан кейін Ақтай мұны әдеттегідей қүтіп тұр.

– Асма, үйге барғанда әке-шешенізбен сөйлестіңіз бе? Қандай шешімге келдіңіз? - дейді бұдан салиқалы жауап қүтіп.

– Білмеймін, ойлануым керек, - деп екіұшты жауап қайтарды.

Ақтай мен екеуінің арасында жылы қатынас орнағалы да біраз уақыт өткен. Қайда жүрсе де екеуі бірге. Асма сәл ауырып қалса, Ақтай жанынан табылады. Кейде Асма сабаққа бармай қалса, бөлмесіне ізделп келіп тұрғаны. Жазда пионер лагеріндегі практикаға Вася екеуі әдейі бөлек кеткен. Дәл сол лагерге басқа біреумен орын ауыстырып, Ақтай да соңынан жетіпті. Жазда каникулға кетерде үйленуге ұсыныс жасаған. «Әке-шешенізбен ақылдасып келіңіз», - деген. Ақылдасатын несі бар, өзінен кіші сіңілісі әне ешкіммен ақылдаспай-ақ тұрмысқа шығып кетті. Бәрі жүрек қалауына байланысты ғой. Ақтай өзін шын жақсы көретінін біледі. Ал бұл ше? Әзірге күйіп-жанған маҳабbat сезімін бастан кешпеген сияқты. Маңайындағы қыз-жігіттердің бәрі Ақтай дегенде ауыздарының сұы құриды.

Әсіресе Вася «Ася он такой хороший парень, ты его не обманывай» дейді шыр-пыры шығып.

Күндер осылай өтіп жатты. Бір бөлмеде он қыз тұрады. Әрқайсына жігіттер келеді. Факультеттегі студенттер шетінен қағылез. Бәрі өнерлі, бәрі билейді. Осынау у-шудан Әсма тіпті жалыға бастаған.

– Бірде Ақтай келіп тағы да үйлену жайында әңгіме қозғады. «Егер пәтер тапсан, тұрмысқа шығамын» дедім. Костромада пәтер табу өте қыын. Тұрғындардың дені мата өндірісінде істейтін жұмысшы-жастар, жас отбасылар. Көбісі пәтер жалдайды. Сондықтан Ақтай пәтер таба алмайтынына іштей сенімді едім, - дейді Асма Ахметқызы. – Алайда, жігіттердің бәрі қаланы бірнеше бөлікке бөліп алып, пәтер іздеуге кірісп кетіпті. Бір күні Ақтай «пәтер табылды!» деп келіп тұр. «Как это так?!» деппін қорықанымнан. Мұны көрген Зина: «Если он мне хоть один раз скажет что «я тебя люблю», я за него без ЗАГСа пошла» дейді. «Я пойду, если Зина ты пойдешь» деймін. «Ладно, я пойду» деді ол. ЗАГС-ке өтініш бердік. Ресторанда жиырма адамға той жасадық. Уәде бойынша Зина үшеуміз бірге тұрып жатырмыз. Зина екеуміз бір төсекте, Ақтай жайма төсекте бөлек жатады. Біз жалдаған үш бөлмелі үйдің қалған екі бөлмесінде екі кемпір тұрады. Бірде олар келген жігіттерден: «Подозрительно, у него две жены что ли? Одна похожа на него, вторая русская» деп сұрайды. Мұны естіген балалар Зинаны бөлмeden қуып шығыпты...

Бұл әңгімeden мен Асма Ахметқызының бала кездегі аппақ кеңілі сол кіршіксіз күйінде қалғанын аңғардым.

Тіршілік

Арада біраз күн өткеннен кейін бұлар Ақтайдың туған жері – Шымкент облысы Жетісай ауданы «Ленин» колхозына келді. Солтүстіктің қызы

оңтүстікке келін болып тұскенде қандай әсерде болғаны тіпті қызық. Барлық дәстүр мұлтіксіз орындалды. Үстіне ұзын етек көйлек кигізілді. Басына орамал тағылды. «Сәлем салу» салты Асмаға тіпті ұнап қалды. Елдің бәрімен амандасып, жөн сұрасып жатпайсың. Жиылған топқа бір рет басыңды исен, жетіп жатыр. «Дальше, гуляй Вася!».

Бір жылдан кейін, 1969 жылы Кострома институтын бітірген жас жұбайлар Шымкентке оралады. Асма әл Фараби атындағы Шымкент мәдениет институтына жолдамамен келіп орналасты. Ақтай облыстық халыққа білім беру бөліміне қызметке кірген.

Ақтай үйдегі кенже бала. Шешесі – Перизат өте мейірімді, жақсы адам. Әкесі ертерек қайтыс болған. Үлкен ағасы – Аязхан Қалыбеков «Ленин» колхозының бастығы. Өз кіндігінен бала жоқ. Сондықтан ба, іні-қарындастарына қалайда қол ұшын беруге тырысады.

Қалада пәтер жалдап тұрып жатқан бұларға енесі сатып алғатын үй іздеуді тапсырды. Іздеді. Тапты. Ол кезде Шымкентте үйдің бағасы өте қымбат. Соған қарамастан Аязхан ағалары бұларға бау-бақшасымен төрт бөлмелі үйді алты жарым мың сомға сатып әперді. Мұндай ақшаны Асма өмірі көрмеген. Өкінішке орай, ескі үй қыста сұық, әрі дымқыл болып шықты. Үш жерден от жағылады. Суды сырттан тасиды.

– Ақтай өте жақсы адам, бірақ тіршілікке қыры жоқ еді. Мінезі де өте жұмсақ. Адал, сенгіш. Өмірі біреуге дауыс көтеріп, қатты сөз айтып көрмеген жан. Ешкімді ренжіткісі келмей, қас-қабағына қарайды да жүреді. Аязхан ағасы «сатып алғатын үй таптың ба?!» дегенде «жоқ» деуге жасқанып, осы үйді еріксіз көрсеткен ғой. «Өзіңе ұнай ма?» десе, қорыққанынан «иә» деген. Соның салдарынан қаншама бейнет көрдік, - дейді Асма Ахметқызы. Бірақ көңілінде жарына деген сағынышы басылмағандығы әр сөзінен байқалып тұрады.

Осы үйде Арман атты кішкене сәбілдері дүниеге келді. Бұл – 1969 жылдың 21 қазаны еді. Таңертең ертемен өзбектерден сүт сатып алады. Сосын жұмысқа асығады. Тұні бойы лекция жазады. Бірде бала ауырса, бірде өзі ауырады. 1973 жылы қызы Жанна туды. Бірақ ол үш жасында шетінеп кетті.

Тіршілік тауқыметі әбден қажытқан соң Павлодардан шешесін шақыртты. Қатты жүдеген қызын ол кісі алғашқыда танымай қалды. Ақтай кейінгі кезде Обкомкомсомолға қызметке ауысқан. Көбінесе іссапарда.

Уақыт өткен сайын өмір де біртіндеп өзгере берді. Үйге су тартылды, газ кіргізілді, монша салынды. Ақтай облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары қызметіне дейін көтерілді. Бірақ бүгінде Ақтай да, асқар таудай ағалары Аязхан да, сіңілісі Алма да өмірден өткен. Бір кездегі «Ленин» колхозы қазір Аязхан Қалыбековтың атымен аталады.

Ақтайдың артында қалған екі ұлы ер жетті. Асма оларды білікті азаматтар етіп өсірді. Өзі келін тәрбиелеп, сүйікті әже атанды.

Таяуда бұлар Аязхан ағаларының туған ауылына жаңадан мектеп салғызып, оған Аязхан Қалыбековтың атын бергізді.

Асма Қалыбекованаң да есімі оңтүстік жұртына кеңінен танымал. Осы өнірден шыққан тұнғыш академик әйел ретінде бәрі құрметтейді.

Волганың Қаспиге құйғанындай

1986 жылы Владимир Сергеевич Илиннің жетекшілігімен кандидаттық диссертациясын қорғады. Ол кісі Волгаградта тұрады, сол қаладағы педагогикалық институтта сабак береді. Сонымен қоса Чехия, Венгрия, Польша сияқты елдердің жоғары оку орындарына арнайы барып, дәріс оқиды. Асма Ахметқызы мәскеулік ғалымдар – Свястонин, Барабанщиков, Пескуновтың есімдерін де аса бір құрметпен атайды.

– Владимир Сергеевич алғашқы кезде маған кез келген нәрсені соншалықты тәптіштеп түсіндірге тырысатын. Кейде ішім пысып кетеді. Бірде шыдай алмай: «Если у меня глаза узкие, значит все надо разжевывать? Это ясно как Волга впадает в Каспийское море» дедім. Бұдан кейін ол кісі әр нәрсені тәптіштеп түсіндіруді тыйды. Қолы бос кезінде маған скрипка ойнап береді. Өте талантты адам. Скрипкаға ешқандай қатысы болмаса да, кәсіпқой мұзыканнтардан кем емес. Мен ол кісіге ғылыми жазбаларымды пошта арқылы жіберемін. Оқығаннан кейін өз пікірін айтып, маған жауап қайтарады. Кейде қысқа ғана: «Это ясно как Волга впадает в Каспийское море» деп жазады. Бұл – бәрі дұрыс дегенді аңғартады. Докторлық диссертацияда да В.С.Илиннің жетекшілігін етуін армандал жүргем. Бірақ ол кісі 1987 жылы қайтыс болды. Сөйтіп докторлық диссертациямды ғылыми жетекшісіз қорғадым, - деп, әңгімесінің алғашқы бөлігін аяқтаған Асма апайдың ғылым жолындағы еңбегі де ерен екендігін іштей сезіне бастадым.

1993 жылы докторлық диссертациясын қорғады. Қызметі біртінде өсе келе проректорлыққа дейін жетті.

Бұл – айтқанға ғана оңай. Ал осынау қысқа өмірдеректердің астарына үңіле қарасаңыз, бір адамның басынан өткен қызығы да, қыындығы да мол хикаяттар алдыңыздар шығады. Сондай-ақ ол кісінің көрген-түйгендері, ғылым, қоғам, мемлекет, ұлт тағдыры, тағы басқа адами құндылықтар жайындағы қызықты пікірлері қай кезде де маңызын жоймақ емес.

**«Президент және Халық»,
10 шілде 2005 жыл.**

**Ақ «москвичпен» абайсызда апатқа ұшыраған жас жігіт
өлмей қалғаны үшін кінәлі болып қуғынға тұсті**

Істің дәл осылай ушыға түсүіне Талдықорған облысы Бөрлітөбе аудандық прокуратурасы да себепкөр болған екен. Алайда, редакцияға келіп түскен арыз прокуратураның емес, облыстық газет тілшісінің үстінен жазылыпты. Онда: «Біз Талдықорған облыстық «Жерүйік» газетін өзіміздің ана тіліміз, ақ сұтіміз деп білеміз. Бұл басылымды кейінгі жылдары оқырмандар қатты құрметтейді, іздең жүріп оқиды. Бірақ, «бір қарын майды бір құмалақ шірітеді» дегендей, осы газеттің партия бөлімінің менгерушісі Болат Бисұлтанов қызмет бабын пайдаланып, бүкіл журналистер атына кір келтіріп жүр. Сондықтан арнайы келіп тексерулерінізді, ақ-қарасын ашып берулерінізді сұраймыз» депті.

Мұны оқығаннан кейін әрі-сәрі ойға қалдық. Егер жергілікті газеттің тілшісі шынымен-ақ асыра сілтеп бара жатса, сол органның құрылтайшысының атына немесе сотқа арыз беріп, тәртіпке шақырып алу қыын емес қой. Міндетті түрде оған республикалық газеттің араласуы қажет пе? Алғашында осындай сауалдар көкейімізде тұрғанмен істі толық тексеріп шығуға тұра келді. Сөйтсек, мәселе біз ойлағандай емес, кәдімгідей шиеленісіп кетіпті.

Хат иесі айтса айтқандай, жиырма үш жылдай баспасөз төңірегінде қызмет істеген тәжірибелі журналист қаламдастарының атына кір келтіретіндей қылыштарға бойын үйретіп алыпты.

– Кейінгі жылдары бір қырсықтан бір қырсық шалып, әбден мазамыз кетті. «Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп құлағынан айырылыпты» дегендей, облыстық газеттен көмек сұрап неміз бар еді. Ендігі түріміз мынау, - деп Талдықорған облыстық Тері-венерологиялық диспансерінің бас дәрігері С.Қадыров «Жерүйік» газетінің осы жылғы 22-ші ақпанда шыққан санын алдымызға тастады. Ондағы «Ақ «Москвичтің» ажалы» деген көлемді фельетон осы диспансердің дәрігері С.Ибраев пен жүргізуши Қ.Иманжанов 1987 жылдың 24-і сәуірінде Бөрлітөбе ауданы М.Төлебаев атындағы совхоз орталығына арнайы сапармен бара жатып, тұнгі сағат 11-де ақ «москвичпен» Лепсі өзеніне түсіп кеткенін, өздері аман шыққанымен мекеме машинасы сол күйі су түбінде қалып қойғанын, ал кінәлі адамдар машинаның құнын әлі төлемегенін айта келіп, диспансердің бас дәрігері С.Қадыров пен дәрігер С.Ибраевті қатты сынға алды. Оларды кәдімгідей сайқымазаққа айналдыра суреттейді.

Фельетон авторы Б.Бисұлтановтің пікірінше, дәрігер С.Ибраев пен жүргізуши Т.Иманжанов екеуі «тұнгі серуенде» жүріп, осындай жағдайға ұшыраған сияқты. Сонымен қоса облыстық газеттің тілшісі «08-06 ТКА» нөмірлі ақ «москвичтің» су түбінде жатқанына да күмән келтіреді. Бұл ойын: «... ақ «москвич» сұға батқан жоқ, өзенде жатқан жоқ, тірі жүр, тек бояуы өзгерді», - деп тұжырымдайды. Ал, мемлекет мүлкін кінәлі адамнан өндіріп беруін, егер оған ешкім кінәлі болмаса, ақ «москвич» диспансердің есебінен шығаруды өтініп, әр мекеменің есігін қағып жүрген бас дәрігер С.Қадыровтің әрекетін «сезікті секірердің» ісі деп бағалайды. Кінәнің бәрін бас дәрігерге аударып, көліктің құнын диспансердің әкімшілігі төлеуге тиісті деп мензейді.

Себебі, ақ «москвич» диспансердің ортақ өгізі сияқты «ешкімге бекітілмеген» деген себепті алға тартады. «Соның салдарынан заң орындары жүргізушіге машинаның құнын төлете алмай» отыр деп, тергеу ісін 4 жылға созған прокуратура ақтай сөйлейді.

Шын мәнінде олай емес екендігін облыстық «Әділет» басқармасының бастығы М.Әділбаев былай деп айғақтаған көрінеді: «1941 сом машинасының құнын жүргізушісі Иманжановтан өндіріп беру туралы талап-арыз сотқа 2 рет ұсынылды. Бірақ, тергеу жұсының дұрыс жүргізілмеуіне байланысты Иманжановтың кінәсі дәлелденбекен. Сондықтан, сот-тері-венерологиялық диспансердің талап-арызын кері қайтарды.

Бұл құжат облыстық газеттің қызметкери Б.Бисұлтановтың атына жазылыпты. Неге ол кісінің атына жазылған деген мәселеге кейінрек тоқталайық.

Алдымен, тергеудің неге 4 жылға созылу себебін анықтап алғанымыз дұрыс. Облыстық прокуратурадағы осы іспен арнайы айналысқан адамдармен тілдесіп, іс-қағаздармен танысқаннан кейін мынаған көзіміз жетті:

1987 жылдың 4-і мамырында машина суға құлаған жерге келіп тексеру жүргізген Бөрлітөбе аудандық II бөлімінің автоинспекторы Б.Сүлейменов бұл жерде қылмысты іс жоқ, өлім жетім болмаған деп тауып мемлекетке келген шығынды жүргізуіден азаматтық жолмен өндіріп алу туралы шешім шығарыпты. Алайда, іс сотқа келгенде Иманжанов машинаның құнын жалғыз төлеуден бас тартады. Себебі, көктемде су бұзып кеткен көпірдің алдына ешқандай белгі қойылмаған, бұрынғы көпірге барада жол бекітілмеген, жаңа көпір әдейі көзден тасаланғандай етіліп, басқа жерге ауыстырылған. Ал, мұны кез келген адам байқай бермейді. Сондықтан су түбінде қалған ақ «москвичтің» құны осы жерге дер кезінде белгі қоюды ойластырмаған жол жөндеушілер мен автоинспекция қызметкерлері де бөліп төлеуге тиісті деген уәж айтады.

Бұл жерге бұдан бұрында бірнеше машина, трактор батып кетіп, сол бойы құрдымға сіңіп жоғалған. Өйткені су өте терең, асты қыыршық құм болатын. Ақ «москвичті» шығаруға қанша әрекет жасағанмен ештеңе өнбепті. Олай болса, Иманжановтың талабы орынды. Оны іштей мойындаған прокуратурадағылар 1990 жылдың 2-і қаңтарында алғашқы шешімді бұзып, істі қайта текеруге жіберіпті. Бірақ, Б.Бисұлтанов айтқандай тергеуге бөгет болған жағдай машинаның «ортак өгіз» құсан, ешкімге бекітілмеуінде емес екен. Ол мекеме әкімшілігінің ішкі мәселесі көрінеді. Ең бастысы, жүргізуши жұмысқа бұйрықпен алынған соң, оның қай машинаға ие болуы бұл арада соншалықты себеп бола алмайды. Өйткені, мекемеде бірнеше машина бар. Эр машинаға жүргізушіні ауыстырган сайын қайта-қайта бұйрық шығара берудің мәні жоқ. Бұл қағазбастылықтың белгісі болып шығады. Мұны заңсыздық деп қараған дұрыс емес. Облыстық прокуратура осы пікірді растайды.

Қайта тексерумен айналысқан Бөрлітөбе аудандық прокуратурасының тергеушісі Қ.Қойбағаров та автоинспектор Б.Сүлейменовтің алғашқы тұжырымын қайталап мемлекетке келген шығын мөлшері елеусіздеу болғандықтан қылмыстық іс қозғаудан бас тартыпты. Онда да бұл машинаның кімге бекітілгенін анықтай алмай қындыққа кезіккен тергеушіні көре алмадық.

Осы жыдың 29 мамырында облыстық прокуратура бұл үйғарымды да бұзып, қылмысты іс қозғау жөнінде шешім шығаурға мәжбүр болды. Бірақ, бұған дейін аудандық тергеушілер неге өздері қылмыстық іс қозғауға батылдары бармады деген сұрап туады. Оған тікелей ықпал еткен Бөрлітөбе аудандық прокуроры Ж.Досымбековтың өзі сияқты.

1988 жылдың 19-сәуірінде диспансердің бас дәрігеріне берген жауаптардың бірінде ол «06-08 ТКА» нөмірлі «москвичті» суға батырған Бөрлітөбе ауданының адамдары емес, өз адамдарыныз. Ендеше сол адамдарыныздан құнын өндіріп алыңыздар. Прокуратура суға батқан машинаны шығарумен айналыспайды (№4/124-88) деп қолды бір-ақ сілтепті.

Бұдан кейін тергеушілер қайтіп батыл шешім қабылдасын. Еріксіз аудандық прокурора ығына қарай жығыла береді де. Ж.Досымбеков таяқтың бір ұшы келіп тиетінін күні бұрын сезгені көрініп тұр. Әйтпесе, ол «машинаны суға батырған Бөрлітөбе ауданының адамдары емес» деп байбалам салмас еді ғой.

«Орнынан жылжыған» бұрынғы көпірге барад жолды дер кезінде жаптырып, жаңа көпірге бұрылар тұсқа белгі қоюды кезінде ешкімнен талап етпеген соң, сөйтпегендеге қайтеді?! Бәлкім. «Бұл да аудандық прокуратураның міндетіне жатпайды» деп ол кісі бізге қарсы пікір айтуы мүмкін. Сонда прокуратура қашан кісі өлімі болғанша қол қусырып, әліптің артын бағып отыра беруі керек пе? Ойлап қараса шынында да солай сияқты. Өйткені, прокуратура тергеушісі Қ.Қойбағаровтың «бұл жерде қылмысты іс жоқ, қайғылы оқиға болмаған» деп арқаны кеңге салуы осыны аңғартады.

Арада төрт жылдан астам уақыт өтіп кеткеннен кейін енді автоинспекция қызметкерлерімен жол жөндеушілер тарапынан жіберілген шалағайлықтарды дәлелдеу мүмкін емес. Қазір прокуратура тергеу бастығының орынбасары Б.Трубачев апатты оқиға болған жерге барған кезінде ешқандай жол көрсеткішін байқамағанын, «орнынан жылжыған» жаңа көпірге бұрылар тұстағы бұрынғы жол сол күйінде жатқанын жасырмады. Олай болса, бұл «қақпанға» бұрын осы арамен жүріп көрмеген кез келген жолаушы түсіп кететіні айдан-анық. Ендеше, апатқа ұшыраған ақ «москвичтің» жүргізушісі Иманжановтың сотқа қойған талабы да дұрыс. Көліктің құнын жол жөндеушілер мен автоинспекция қызметкерлері, сонымен қоса тексеру жұмысын дұрыс жүргізбеген прокуратура тергеушілері де бөліп төлеуге тиісті.

Егер облыстық газеттің тілшісі Б.Бисұлтановты суға батқан машинаның тағдыры қатты алаңдататыны рас болса, алғашқы әңгімені осы төніректен бастау керек еді. Бірақ, ол өйтпеген. Керісінше, жүргізушінің

жанында отырған дәрігер С.Ибраевты, дәл сол кезде Алматыда оқуда жүрген диспансердің бас дәрігері С.Қадыровты жерден алып, жерге салады. Олардың аттарын бүкіл облысқа әйгілеп, жұрт алдында сайқымазақ етеді. Сөйтіп, бүкіл оқырман қауымды, заң орындарының назарын басқа жаққа аударып, адастыруға тырысқан.

– Енді мен не істеуім керек еді. Бисұлтанов мені ақ «москвичпен» бірге суга кетіп, өлмегенім үшін кіналайтын сияқты. Сонда, өлмей қалғандығым үшін де кінәлімін бе? – дейді дәрігер Ибраев. Расында да өлмей қалғаны үшін біреуді кінәлауға бола ма еken. Әлде бұлардың арасында басараздық бар ма? Сөйтсек, Б.Бисұлтанов фельетон жазбас бұрын, оның үстінен он екі жерге арыз жазыпты. Журналист басымен бұл қай сасқаны деп ойлайсың. Сонда Б.Бисұлтанов тері-венереологиялық диспансердің басшыларына неге осынша шүйлігіп жүр? Мәселе былай еken:

Б.Бисұлтанов 1989 жылы әскер қатарынан қайтқан ұлы Ерланды осы диспансерге жүргізуші етіп орналастырды. Бұл кезде бас дәрігер С.Қадыров кезекте еңбек демылсында болатын. Оның міндетін уақытша орындаушы Сләмжан Ибраев Ерланды жұмысқа қабылдайды. Бұйрық шыққан күннің ертеңінде УАЗ-469 машинасының құлағына отырған жас жігіт жол апатына ұшыраған. Құдай үрғанда оның жолы бұл жолы да С.Ибраевтың өзі отырыпты. Тексере келгенде, кінәлі диспансердің жүргізушісі еkenі анықталды. Ол оны мойындал, соқтығысқан машинаның құнын төлеуге келісім берді.

Бұдан кейін жас жігіттің жеңіл машина жүргізуге тәжірибесі аздығын байқаған С.Ибраев мекеменің еңбек колективімен келісе отырып, оған жук машинасын жүргізе тұруды тапсырды. Алайда, Ерлан оған келіспей, өз өтінішімен жұмыстан шығып кетті. Енді бұған әкесі араласып, Талдықорған қалалық прокуроры Ю.Г.Морскойдың атына арыз жазады. «Баламды әдейі қудалап, жұмыстан шығарып отыр», дейді.

Сонында қалалық прокурор Е.Бисұлтановты қайтадан жұмысқа қабылдау туралы шешім шығарды. Бұл кезде С.Қадыров демалыстан шыққан. Дереу бұйрық беріп Ерланды қайтадан бұрынғы жұмысына қабылдайды. Сонын осы диспансерде бас медбике болып істейтін Ерланды шешесі арқылы бірнеше рет шақырады. Ерлан қасарысып келмейді.

Сонын оны біраз уақыт өткен соң қайта бұйрық беріп жұмыстан шығаруға мәжбүр болады. (Әрине, Ерланның өз еркімен, өтініші бойынша осылай істеп еді.) Осы арада диспансердің басшылары Бисұлтановтың алдында неге құрдай жорғалап, оның айтқанын істей береді деген ой туы мүмкін. Өйтпегендеге қайтсін, қит етсе бұлардың үстінен арыз жазып, әбден мазаларын алған соң «бәледен машайық та қашыпты» деп отырған жайлары бар. Қысқасы, Бисұлтанов бұларды қызмет бабын пайдалана жүріп, әбден қорқытып, «ерттеп мініп алған» сияқты.

Оны біз диспансердің 1989 жылғы 6 қазан айында өткен кесіподак жиналышының протоколынан байқадық. Онда жұмыстан өз еркімен шығып

кетіп, енді коллективтің мазасын алып жүрген Ерлан Бисұлтанов пен оның шешесі Нұрғалимова туралы адамдар ашық пікір айтыпты.

С.Нұрғалимова диспансердің бас медбикесі қызметін атқарған кезде ол орнын аяқ астынан қысқартыпты. Сосын оны жалақысы дәл сондай – емхананың аға медбике қызметіне ауыстырады. Бұл ол кісіге қызметінен күрт төмендеп кеткендей өсер етіпті. Міне, осы кезде тағы да күйеуі Б.Бисұлтанов журналисттік куәлігін шошаңдатып, осы мекемеге жетіп келді де, екі аяқтарын бір етікке тығады. «Бұл біздің ішкі жұмысымыз ғой, өзіміз шешеміз» деген сөзге құлақ аспайды. «Ертең газетке жазамын, бәрінді құртамын!» деп қоқаң-лоқы көрсеткеннен кейін бұлар тағы да «шегініске барады. Бұйрықтарын өзгертіп, С.Нұрғалимованы қайтадан бұрынғы жұмысына тағайындаиды.

Бірақ, енді ол кісі шалқайып, бұрынғы жұмысына бармай қояды. Мұны қалай түсінерсің? Бұл – не мекеме басшыларына қыр көрсетті, немесе оларды ойыншиққа айналдыру ма? Сөйтіп, әр адымын басқан сайын өзінің салмағын танытып отыру деп қабылдаған жөн. Бұдан кейін тынышталған шығар деп ойлайтын шығарсыздар. Жоқ, Болат Бисұлтанов жоғарғы орындардың бәріне бұркүратып арыз жазудан жалықпайды.

Не жазса да ішіне С.Ибраевты іліктіріп, оның мекеме машинасын жоғалтып жібергенін бетіне басады да отырады. Бірде ол қалалық комитетіне де осындай арыз жөнелтілді. Онда: «мемлекет мүлкін талан-таржыға салып жүрген С.Ибраевқа үй беруге болмайды» деп байбалам салады. Сөйтіп, талай жыл кезекте тұрып, енді бір баспанага ие болам ба деп жүрген жас маман бірақ қунде пәтерден қағылады. Әбден запы болған жас жігіт шыдай алмай, облыстық газеттің редакторына шағым арыз жазған.

Редакцияның коллективтік жиналысында Бисұлтанов пен Ибраевты беттестіре отырып, істің анық-қанығын тексергенде, облыстық газет қызметкерінің бұл әрекеті жала екені анықталған. Сөйтіп, Бисұлтанов Ибраевтан кешірім сұрап, енді тері-венереологиялық диспансеріне соқтықпауға уәде берді. Редакция бұл жауапты зандастырып, жазбаша түрде мекеме басшысына салып жіберіпті. Сөйте тұра арада біраз уақыт өткен соң Бисұлтанов «Ақ «москвич» ажалы» атты фельетонмен бұларды тағы да «осып» түсіпти. Бұл бір қызық жағдай.

Алғашқы тексеруді диспансерден бастаған біздер оларға күдіктене қарағанымыз рас. Тәжірбиелі журналисттің бір білгені рас шығар, әйтпесе, нақақтан нақақ біреулерді күйдірмеуге тиіс қой деп ойладық. Бірақ, қаламдасымыздың қолында фельетондағы пікірлерін айғақтайдындаі бір дерек табылмады.

Ертеңінде «Жерүйік» газетінің редакциясында коллектив мүшелері бас қосқан жиналыс өтті. Бұл жерде сөз сөйлеген көпшілік тарапынан Бисұлтанов туралы бір ауыз жылы сөз ести алмадық. Тергеу бітпей жатып фельетон жазып алып келіп, газет редакторында алдал соғыпты. «Бәрі біткен іс, қолымда деректерім жетеді» деп сендірген. 23 жыл газетте жұмыс істеген тәжірибелі адамның бұл ісі, әрине, ақылға сыймайды-ақ. Дегенмен, бұған

қарап Талдықорған облыстық «Жерүйық» газеті туралы, жалпы журналистер туралы біржақты пікір туып қалмауы тиіс.

Бұл мақаланы дәл осылай жазып, бұлай аяқтамасақ та болар еді. Әйтсе де бәріне себеп – «Ақ «москвичтің» ажалы» болып тұрғанын байқаған шығарсыздар.

Біріншіден, ол оқиға жөнінде қазір қайтадан қылмыстық іс қозғалды. Ал, біздегі право тәртібін қорғау органдары бір қателіктен екінші қателік туындағып, істің бетін басқа жақа бұрып жіберуі әбден мүмкін ғой.

Екіншіден, жазықсыз жазықты болып, сайқымазаққа ұшыраған диспансер басшылары бізге хат жазып, әділ пікір айтуымызды өтінді емес пе. Ендеше, оларға газет арқылы жауап беру – біріншіден, азаматтық, екіншіден журналистік парызымыз.

Ушіншіден, ақ «москвичке» байланысты қылмысты іс қозғаған облыстық прокуратура тергеушілері облыстық газетте жарияланған фельетонның жетегінде кетіп қалмау жағын, кінәсіз адамдардан кілтипан із демеу жағын қарастырдық.

Ал, қызмет бабын пайдаланып, облыстық газетті өш алу қуралына айналдырып отырған партия түрмисы бөлімнің менгерушісі Б.Бисултановтың мәселесін редакция алқасы, қала берді облыстық партия комитеті шеше жатар деп ойлаймыз.

«Халық кеңесі»,
10 қараша 1991 жыл.

Асқаров толық ақталды *Жүректе бірақ дақ қалды*

1986 жылғы әйгілі «Желтоқсан оқиғасынан» кейін-ақ республика басылымдарында бұрынғы басшыларды әшкерелеу мақалалар жарық көре бастаған. Соның ішінде Асанбай Асқаровтың есімі де жиі-жиі аталып қалып жүрді. Көп ұзамай «Асқаров қамауға алыныпты» деген хабар да естілген. Алғашқыда кейбіреулер оны даттады, соナン соң ақтауға күш салды. Асқаровты ақтауға күш салысқан басылымдардың бірі сол кездегі «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газеті екені де елдің бәріне мәлім.

Тергеу ұзаққа созылды. Соның кесірінен А.Асқаров жазықсыздан жазықсыз төрт жарым жылдай түрменің тозығын, тергеушінің тепкісін бастан өткізді. Ол жайында да баспасөз беттерінде аз жазылған жоқ.

Жиырма жылдан астам КОКП Орталық Комитетінің мүшесі, отыз жылдан астам уақыт бойы Жамбыл, Алматы, Шымкент обкомдарының бірінші хатшысы қызметін атқара жүріп, халқына әбден еңбегі сіңген қадірлі азаматтың аяқ астынан тағдыр тәлкегіне түсуге көпшілікті сол кезде қатты аланнатқан.

Өз жүргінен жаралған асыл ұлын КОКП-ның бір-ақ күнде өзекке тебуі тіпті түсініксіз еді. 1985 жылы зейнеткерлік демалысқа шыққан Асекең қеудесінде Социалистік Еңбек Ерінің Алтын жүлдызымен қоса Ленин орденінің бір емес, қатарынан бесеуі, Октябрь Революциясы ордені, Еңбек Қызыл Ту орденінің екеуі тағы басқа медальдар жарқырап тұратын.

Өзін өзі баянсыз еткен қайран КОКП! Кезінде даралап, сосын жүргегін жаралаған оның боздақтарының көңіліндегі наланы енді кім өшіреді? КОКП тарих сахынасынан кетпегендегі қылмыскер деп қыспаққа түскен Асанбай Асқаров сияқты адамдар өмір бойы ақтала алмай, бұл дүниеден өтер ме еді, кім білсін?

Асекең тұратын пәтердің қоңырауын келіп басқан кездे ғана өзімнің әртүрлі ой жетегіне кетіп қалғанымды аңғардым. Бұрын кездесіп ауызба-ауыз сөйлеспеген адамыңмен бірден ашық әңгімеге көшу онай да емес қой. Жетпістің бел ортасынан алқымдап қалған Асекеңнің жүзіне барлай қарап отырып, әңгімеге тарта бастағанмын. Ол кісі:

- Мен туралы не жазбақ ойың бар? – деп бірден турасына көшті.
- Редакция тапсырмасы бойынша интервью алсам деп едім....

Бұл ұсынысыма Асекеңнің көңілі толмағандай.

– Таяуда толық ақталғаным жөніндегі қағаз қолыма тиісімен біраз журналистер келіп интервью алды. Бұл дегенің бір жеңіл әңгіме түрінде шығады екен ғой. Оқыған шығарсың? - деп, жүзіме сұраулы жүзбен қарады. Эрине, оқығам. Онда Асекеңнің қазіргі қолымдағы жағдайға көзқарасы, өткен өмір жолы жайында ептең әңгіме қозғалатын.

Асекең туралы қысқа да, ұзақ та, жазуға болатын сияқты. Балалық шағынан бүгінгі күнге дейінгі бастан өткен оқиғаларды ол кісі өзінің «Тағдыр» атты кітабында жан-жақты баяндаған. Ал түрмедегі отырған төрт жарым жыл ішіндегі көрген қияметі «Жұмақ пен тозақ жырлары» атты жинағында өлең сөзімен өрілген. Осы екі кітапты мұқият оқыған адам Асанбай Асқаров тағдырынан толық мағлұмат алады.

Ол кісіден интервью алған журналистер сол кітаптарда айтылған жәйттер төңірегінен тағы бір шиырлап өткендей көрінген. Интервью жанрының Асекеңе неге ұнамай отырғанын сәлден кейін түсінгендей болдым. Сірә, бұл кісіге қазбалап сұрақ қоюдың түкке де керегі жоқ.

Төрт жылдан астам уақыт бойы жанды жеп, жүйкені тоздырған тергеушінің сұрағы да өзін әбден қажытқандай. Ендеше, қайдағы бір көңілге кірбің түсірер әңгімеге бармағаным дұрыс-ау деп ойладым.

Алдымен таяуда ғана қолына тиген өзін толық ақтау жөніндегі қағазбен танысқанды жөн көрдім. Бір-екі рет сұрап едім, Асекең оны көрсетуге асықпайтындағы сыңай танытты. Байқаймын, бұл кісі алдымен менің өзімнің кім екенімді, қандай деңгейдегі адам екенімді барлап алғысы келгендей. Мен ешқашан коммунист болмағанымды айттым. Бірақ ол жайында өз пікірім бар екенін де жасырмадым. Міне, осы тұста Асекең ептең шешіле бастады.

Коммунистік партияға, социализм идеясына бұл кісі әлі де сенеді. Әрі оны кез келген адамға дәлелдей де алады екен. Иә, бүкіл ғұмырын сол жолға

сарп еткен адам бір-ақ күнде бұрынғы көзқарасынан бас тартса, өзі де жалған өмір сургенін көрсетер еді. Ал біздің көбіміз солай жасадық та.

Қазіргі қынышылықтардың бәріне социализм дәуірі кінәлі деп түсінеміз. Коммунистік партияны жерден алып, жерге салуға келгенде алдымызға жан салмаймыз. Асанбай Асқаров мұны жетесіздіктің, өресіздіктің белгісі деп біледі. Өзін шарықтатып, шыңға шығарған, сосын сол шыңың басынан шыңыраудың түбіне бір-ақ лақтырған коммунистік партияны жамандаса да Асекең дұрыс айтып отыр деп қолпаштай салар ма едік, кім білсін?! Ондайға біз үйренбegenбіz ғой.

Егер қазіргі нарықтық қатынас жолынан тайқып өмір басқа арнаға бет бұрса, қазіргі саясатымызды да, біразымыздың іске алғысыз етіп шыға келуіміз мүмкін-ау....

Асанбай Асқаров бұрынғы Одақтың бір сәтте күйреп түскенін де іштей қаламайды. Керек десеңіз, сол кездегі біртұтас мемлекеттік құрылымды сақтау керек еді деген ойын да жасырмайды. Сонда, бүгінгі тәуелсіздігіміз, егемендігіміз ол кісіге ұнамайды екен-ау деп ойлауға да болатындей.

Жоқ, Асекең өз ұлтының тәуелсіздігі үшін жанын пида етуге даяр адам. Ол кісі сол Одақтың құрамында енді-енди жетіліп келе жатқан жас мемлекеттердің орта жолда жетесінен қыылыш түскеніне өкінеді, оның болашағы үшін аландайды. Бұған кінәлі Коммунистік партия да, социализм идеясы да емес, КСРО мемлекетінің кейінгі басшылары екенін ашық айтады және бұл пікірін жеріне жеткізе дәлелдейді де.

Жетпістің бел ортасына жеткен зейнеткер өткенде көксеп отыр, себебі ол замана қоюнен қалып қойды деушілер де арамыздан табылар. Өз заманында шоқтығы биік қоғам қайраткерлерінің бірі болған адам, бүгінде көз алдында болып жатқан құбылыстарды қалт жібермей, көңіл көзімен салалап отырғандай. Данагәй қарияны оңайшлықпен сөзден ұстай алмаймыз.

Капиталистік құрылым мен социалистік құрылымның қайсысы өміршең екенін өмірдің өзі дәлелдеп бергенін тілге тиек ете бергенім де сол еді, Асекең «сабыр ет»дегендеген белгі беріп, орнынан тұрды. Жайлап барып кітап сөресінен Маркстің «Капиталын» қолына алды.

— Мен осы екі томдық кітаптың әр сөзін әлденеше рет астын сыйып отырып оқып шыққан жанмын. Парақтап қарасаң, қаламым тимеген беттері жоқ екенін байқайсың. Мақтаныш үшін айтпаймын. Біздердің көбіміз капитализмнің негізгі құпиясын түсіне алмай кеттік. Соның салдарынан тығырыққа тірелдік. Қазіргі өркендердеген капиталистік құрылымның өзінде социализмнің элементтері өріп жүр емес пе. Сондай-ақ, капиталистік елдердің бәрі қарыштап дамып барады деуге де негіз жоқ.

Белгілі бір даму деңгейіне жеткеннен кейін, қайта құлдырау жолына түскен мемлекеттер қаншама. Нарықтық қатынастың заңы өте қatal. Бәрі өнімнің сапасына байланысты. Әлемдік рынокта өз орнынды табу үшін тек қана жоғары сұранысқа ие сапалы өнім шығаруың керек. Ал біздер күнделікті тұрмысқа қажетті тауарлардың өзін шығара алмай жүріп, нарық тенізіне бірден қойып кеттік. Эйтеуір, сонының қайырын бергей. Бұрынғы

КСРО-ны күйретпей-ақ, басқа бір жолын тапқанда мұндай күйге түспес едік, - дей отырып, Асекен өткенді ой сарабынан өткізеді, бүгінгі күннің қыындықтарының себеп-салдарын өзінше жіліктейді.

Ол кісінің пікірінше, қазіргі тығырықтан шығудың бірден бір жолы – өркениетті елдермен ынтымақтастықты нығайта беру. Бұрынғы Одақтың ыдырауына байланысты өндірістік желілер үзіліп қалды, анау жоқ, мынау жоқ деу сылтау ғана. Халықтар достығы деген киелі ұғымға ешқашан көлеңке түсірмеу керек. Сонда ғана тәуелсіздігінің тұғыры берік болады. Бұл ретте Қазақстан Президентінің қазіргі ұстанған жолы – бірден бір дұрыс жол. Орыс халқымен достығымыз сонау тарих қойнауларынан бастау алады.

Осы халықпен дәл қазақтардай етene араласқан ешкім жоқ шығар. Ендеше, дос көнілді арзан өкпеге айырбастамаған жөн. Рас, жетпіс жылдың ішінде тілімізден айырылып қала жаздадық. Ол үшін орыс халқын кінәлау орынсыз. Оған сол кездегі саясат кінәлі. Тіліміз өліп барып қайта тірілді. Егемендік болмаса бұл күнімізге де зар болар едік дегенді айтады Асекен. Осыншама ақыл мен білімді бойына жинаған адамның қалайша тағдыр тәлкегіне ұшырағанына еріксіз таңданасың.

– Өмірімде бір-ақ рет қателестім, күншілдік пен іштарлық бар екенін

біле тұра, әлдекімдерге сеніп қалғаныма өкінемін. Қызғаныш деген ұғымды біздер, коммунистер, қызыға қызғану, күншілдікпен қызғану деп бөліп қараушы едік. Сөйтсем, қызғаныш дегенің кәдімгі күншілдіктің өзі екен ғой.

Иә, Асанбай Асқаровты аяқтан шалған өзінің маңайындағы «жанашырлары», яғни, өз сөзімен айтқанда күншілдер мен ішітарлар болатын.

1959 жылдары аралығында Жамбыл, Алматы облыстарының бірінші хатшысы қызметін атқарған Асанбай Асқаровтың беделі сол кездегі Одақ көлемінде өте жоғары еді. Тіпті, ол КСРО атынан алыс шетелдерде делегация басшысы болып кетіп бара жатқанда жерлестері оны сырттай мақтан тұтатын. 1978 жылы Шымкент облысына бірінші хатшы болып ауысқанда оңтүстіктер оны үлкен үмітпен қарсы алды.

Ел үмітін ақтау басты міндетім деп білетін Асекен мұнда да экономикамен қоса халықтың әлеуметтік тұрмыссын, мәдениетін жақсартуға күш салды. Қысқа мерзім ішінде бірнеше жаңа ғимараттар, әдемі ғулзарлар, мәдениет, сарайлары, кинотеатрлар, дүкендер тағы басқа мәдениет ошактары бой көтерді. Елдің аузына іліккен Шымкенттегі ипподром да осы кезде дүниеге келген. Кейіннен осылардың көбісі жоспардан тыс салынды делініп, Асқаров зейнет демалысына шыққаннан кейін әлдекімдер арыз жазды. Күншілдердің көзіне күйік болған осы жетістік Асекенді партия қатарынан шығаруға себеп болды.

Қысыла жүріп қаржы тауып, халық игілігі үшін салынған бұл ғимараттарды Асекен арқалап кетпесе де оның қыр сонына түсушілер бәрібір

қоймайды. Дәл сол қарсанда «Желтоқсан оқиғасы» бүрк етті. Енді Асқаровты соның негізгі «ұйымдастырушысы» ретінде қаралай бастаған.

Ақыры дегендеріне жеткен олар бұл кісіні теміртордың арғы жағынан бір-ақ шығарып тынды.

Егер осы жалған айыптауды Асқаров өз қара басын қорғау үшін мойнына алса, Қазақстанда ешбір қасиет қалмайтыны құншілдердің ойына кіріп-шықпаған. Асқаровқа қарай көзделген қару келесі ретте Дінмұхамед Қонаев ақсақалды қарауылға алатынын ол пенделер қайдан білсін. Тозақ отына күйіп, темір тордың ішінде төрт жылдан астам уақыт аласұрған қазактың арыстан ұлын империяның қорқаулары жан-жақтан талағанымен, ештеңе өндіре алмады.

КСРО Бас прокуратурасының аса маңызды істер жөніндегі тергеушісі В.И.Калиниченко Асқаровпен алысамын деп жүріп, өзі тентіреп кете жаздаған соң, ол істің материалдарын жоғалтып жіберді. Бірақ Қазақстанда коррупция болмауы мүмкін емес деп зәріп шашқан КСРО Асқаровты қанды шенгелінен босатқысы келмеген. Енді оған «пара алды» деген жала жабылды.

Жалғанда тергеудің «дөңгелегі» бір айналып кетпесін деңіз. Бір айналған соң оны кері айналдыру аса қыын. Сонау 37-ші жылдардың қандыбалалқтарынан қалған бұл «дәстүрдің» қаймағы бұзылмақ түгілі, қоюланған түскенін несіне жасырамыз. Олар үшін «Адамның басы – Алланың добы». Егер Асанбай Асқаровтың түрмеде жатқан кезде жазған өз сөзімен айтсақ:

«Талатам!»- деп анаңды,
«Қаматам!»- деп балаңды.
«Өлтірем!»-деп өзінді,
Шұқиды кеп көзінді.

Бірақ олар бұл жолы Асекенің қаматқанымен, талата алмады. Көзін шұқығанымен өзін өлтіре алмады. Құдай ондағанда заман өзгерді. Империя құлады. Қазақтың қадірлісін Қырғыз елінің заңымен соттап, туысқан екі халықтың көңіліне көлеңке түсіргісі келген арам пиғылдары да орындалмады. Нұрсұлтан Назарбаев пен Асқар Ақаевтай елбасылары бар екі халық өз ерлерін енді ешкімнің езгісіне салып қоя алмайтыны да занды құбылыс болса керек.

Несіне жасырайын мұны бүгін.
Өлімнен артықтығым – тірілігім.
Көне алмаспын тағдырының тәлкегіне.

Қайда менің адамдық – ірілігім,- деп ішкүса бол іштей тағдырына налып жүрген Асекенің қолына осы жылғы қыркүйектің 13-і күні Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы коррупцияға қарсы күрес жүргізетін арнайы прокуратурадан ақтау қағазы келіп тиді.

Әңгіме сонына таман сол қағазben танысқым келетінін Асекене тағы да ескерттім. Ақырын көтеріліп, терезе алдында тұрған үстелдің тартпасынан бір парал қағазды алып ұсынды. Онда былай деп жазылған екен:

«Бұрынғы әрекеттеріңізде ешқандай қылмыстың белгілері болмауына байланысты сізді қылмысты адам ретінде құғындау әрекеттері тоқтатылғанын хабарлаймын.

Сонымен қоса 1995 жылдың 25 тамызынан бастап сізді қылмысты адам ретінде құғындау әрекеттерін тоқтату жөніндегі қаулының көшірмесі қоса жіберілді

Коррупцияга қарсы курес жүргізгені үшін арнайы прокурор, юстиция аға кенесшісі Қ.Қарбузов».

Алты беттен тұратын қаулыны оқи бастағанда А.Асқаровқа жала жауып, оны осыншама сергелденгенге салған екі жүзділердің аты-жөндері мен олардың о бастағы сұрқия жауаптарына көзім тұсті. Әрі қарай оқуға ыңғайсызданып, парактарды қайта жаптым.

— Асеке, рұқсат болса, маған сенсеніз мына қағаздарды қазір өзіммен

алып кетіп, бірнеше дана етіп көбейтейін де, біреуін өзіме қалдырып, қалғанын сізге әкеп берейін, дедім. Деуін десем де, ұзақ жыл күткен, қолындағы жалғыз дана құжатты бірінші кездескен адамға бере салу оңайға түспейтінін кештеу түсіндім. Асекең сәл ойланып тұрып:

— Бір-бірімізге сенбесек, азаматтығымыз қайсы. Мінеки, ала ғой,- деді.

«Әй, Асеке-ай, бәлкім осы аңғал адалдығыңыз, сенгіштігіңіз сізді кезінде қатты сүріндірді ме еken? – деп те ойладым есікке беттеп бара жатып.

- Әйтеуір, енді сізді бір құдайым аман қылғай!. Ел-жұртыңыздың ортасында ойлы да парасатты кейіпінізден жаңылмай, мына бейдауа заманның ұлы күштің дүмпуіне дес беріп, қылы да қыын күндерді басынан кешіп жатқан отандастарыңызben әмсе бірге болыңыз. Сіз қағаз жүзінде бүгін ақталғаныңызben, халқыңыздың ойы мен санасында, жүрегінде бір күн де «қараланып» көрген емессіз!.. ».

Осындей тебіреніске толы ой құшағында сыртқа шықтым. Дүниеде адалдығынды, ақтығынды ұғынғаннан, сезінгеннен үлкен бақыт бар ма еken, сірә?! Жоқ-ау! Жоқ! Нағыз елін, жұртын сүйген арда мінез азаматтарға бұдан артық бақыт жоқ!

«Ештен кеш жақсы» демейтін бе еді?! Сарғайып, сағынтып жетсе де осындей бір қуанышты сезімнің Асекеңдей ағамыздың есігін қағып, төріне шыққанына қалың елдің қатардағы бірі бол біз де қуандық.

**«Егемен Қазақстан»,
18 қараша 1995 жыл.**

Ату жазасына кесілгендер өлім алдында не ойлайды?

«Бас шабатын балта астына күштеп итере салған адамды қорқыныш сезімі кернегені сонша, тіпті оның ауруы ұстап, бүкіл денесі діріл қақты.

Домалап жерге түсken бас сол сэтте-ақ жан берді, ал дene болса қорапта жатып секіре берді. Жиyrма минөттен соң молаға әкелгенде де өліктің тәні көпке дейін діріл қағып жатты». (Сұltan Сартаев «Ар мен дар алдындағы сөз». Алматы, 2001. Альбер Камюдің осы кітаптағы «Гильотина хақындағы пайымдаулар» атты мақаласынан үзінді).

Бұл тақырыпқа осыдан он шақты жыл бұрын бір соғып өткенім бар еді. Онда өлім жазасына кесілгендердің үкімі қалай орындалатыны, жалпы осы жаза бүгінгі танда керек пе, керек емес пе деген сауалдар төнірегінде пікірлер қозғалған болатын.

Енді осы тақырыпқа басқа да бір қырынан келіп, тереңірек, толығырақ жазуға мүмкіндік туып отыр. Ол мүмкіндікті туғызған – белгілі заңгер ғалым, профессор Сұltan Сартаевтың «Ар мен дар алдындағы сөз» атты кітабы болды.

Таяуда газеттің бір тапсырмасы бойынша ол кісіге арнайы жолықтым. Кетер кезде Сұltекең баспадан жаңа ғана жарық көрген кітабын ұсынып, қолтаңба жазып берді.

Әдетте жаңа кітап қолымызға түссе, алдымен оның алғашқы бетіндегі алғысөзге үңілеміз ғой. Онда: «... Эр әңгімеде зұлымдық пен қайырымдылық, арамдық пен адалдық, қатыгездік пен мейірбандық, өтірік пен шындық арасындағы курес, өмір мен өлім туралы философиялық пайымдаулар бар. Егер осы айтылғандарға Сұltan Сартайұлының Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Кешірім жасау жөніндегі комиссияның төрағасы болғандығын, дар мен ар алдындағы кешірім сұраған талай өтініш-шагымдарды талқылап, комиссия мүшелерінің шешімдерін Президенттің қарауына ұсынғанын ескерсек – бұл кітаптың құны бірнеше есе арта түседі» деп жазылыпты.

Яғни, мұндағы әңгімелердің бәрі нақты деректер негізінде жазылған деген сөз. Бұл жерде сондай-ақ ату жазасы туралы әрбір үкімнің астында Президенттің қолы тұрғанын сеземіз.

Мен кітапты қолыма тиген құні бір түн ішінде түгелдей оқып шықтым. Бұдан кейін біразға дейін өзіме-өзім келе алмағаным да рас. Біреулермен алған әсерінді бөліскің келеді екен. Алайда бұл кітапты өзірге менен басқа кім оқығанын білмеймін. Ақыры Сұltan Сартайұлының өзіне телефон шалдым. Уақыты болса кездескім келетінін айттым. Ол кісі келісті.

Құн сенбі. Сұltекеңнің атшаптырымдай қызмет бөлмесінде оңаша әңгімелесіп отырмыз.

– 1990 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жанынан

Кешірім жасау жөніндегі комиссия құрылды, – деп бастады Сұltекең әңгімесін. – Бұл комиссия тек өлім жазасына кесілгендердің ғана емес, басқа да ұзақ мерзімге сottалғандардың, немесе жазықсыз сottалдым деп, мемлекет басшысынан араша сұрағандардың арызын алдын ала тексеріп қарайтын болды. Қорытынды пікірлерін Президентке ұсынады. Елбасы бәрін сараптай келе, өзі шешім қабылдайды. Комиссия төрағасы етіп мені тағайындағы. Төрағаның орынбасарлығына Алматыдағы №111 мектептің

директоры Владимир Кривобородов деген азамат бекітілді. Комиссия мүшелері төрт адамнан тұратын. Мұнымен қоса оның құрамына республиканың прокуроры, Жоғары соттың төрағасы, Ішкі істер, Әділет министрі, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасы енді.

– Сонда Жоғарғы соттың өлім жазасы туралы шығарған үкімі соңғы шешім болмағаны ғой.

– Жоғарғы соттың үкімі – соңғы үкім. Ал өлім жазасын кесілген адамның Президентке өтініш жазуы, жазбауы өз еркінде. Егер жазбаса, сот үкімі белгілі уақыттан кейін орындалады. Кешірім жасау комиссиясы өздігінен шешім қабылдамайды. Тек мемлекет басшысына ұсыныс түсіреді.

– **Сонда заң алдында бәріміз бірдей дегенімізben Президент билігі**

бәрібір заңдан жоғары тұрган сияқты болып шығады ғой. Оның үстіне Елбасының қолымен адам тағдырын шешудің қажеті бар ма?

– Президент мемлекет басшысы болғандықтан сол мемлекеттің кез келген азаматының өмірін сақтауға міндетті. Өлім жазасына кесілген қылмыскер де осы мемлекеттің азаматы... Ендеше, өлім жазасына кесілгендердің не істеп, не қойғанына қарамастан оның өлім алдындағы ақтық сөзін Елбасы тыңдауға тиіс. Президент те ет пен сүйектен жаралған пенде. Сондықтан ол занды сот үкімі мен қылмыскердің соңғы жанайқайын өз көңіл сүзгісінен өткізеді, қылмыскердің жүргегінен де бір жылт еткен адами сезімнің ұшқынын іздейді. Содан кейін соңғы шешім қабылдайды. Себебі адам өмірінен қымбат ештеңе жоқ. Ол бір-ақ рет беріледі. Сол өмірді қалай да сақтап қалуға тырысамыз.

Өлім жазасы – қылмыскердің қолынан өлген адамдардың кегін қайтару емес, алдағы уақытта қасақана кісі өлтіруге жол бермеудің амалы. Өлмейтін пенде жоқ. Кеудесінде жаны бар адам әйтеке бір күні ақыретке баратыны ақиқат. Бақылық болғалы тұрган адамның өлім алдындағы сөзін қастерлеп тыңдалап, ақырғы өтінішін артында қалғандар орындауға тырысады.

Егер кісі өлтірген қылмыскер адами сезімнен айырылып, екі аяқты жыртқышқа айналып кетсе, шара қайсы. Одан тек құтылудан басқа амал жоқ. Елбасы осыған көз жеткізсе, сот шешімін қалайша мақұлдамасын.

Президенттің сіздердің ұсыныстарыңызды қайтарып тастаған кездері болды ма?

Мұндай жағдай болған жоқ. Біздің ұсыныстарымыздың бәрін қабылдап, бекітіп отырды.

Сіз комиссияға төрағалық еткен кезде өлім жазасына кесілгендердің бәрінің үкімі орындалды деп түсінеміз ғой.

Әрине. Ал енді ұзақ мерзімге сотталғандардың кейбіреулерінің түрмедегі тәртібіне қарап, мерзімдерін қысқартуды сұраған кездеріміз болды. Елбасы олардың ешқайсысына қарсылық білдірген жоқ.

– **Сұлтеке мына «Ар мен дар алдындағы сөз» деген кітабыңызда**

ату жазасына кесілгендердің өлім алдындағы ақтық жанайқайларын түгелдей келтіріпсіз. Газет бетінде ол туралы нақтырақ жазсақ қайтеді?

Бұл жөнінде осы кітапта бәрін жаздым-ау деймін. Дегенмен сұраған екенсін, бұрынғы ойларымды қайталасам да жауап беруге тырысайын, - деп Сұлтекен ұзағынан сөйлеуге дайындалды. Мен енді ол кісінің сөздерін бөлмеуге тырыстым. – Өлімнің де ағы мен қарасы болады. Ақ өліммен өле білу де абзал. Әділдік жолында өлген адам ажалды да женғен адам деп білемін. Ал өзгенің өмірін қастандықпен қылп, қаныпезерлікпен тартып алғандар, бұл өмірден қара өліммен кетеді. Оларға шығарылған өлім жазасы – Алла тағаланың о бастағы ғаділ келісімін орындау ғана. Өмір адамға құдіреті күшті Алла тағаланың еркі бойынша берілгенімен қасиетті Құранның «Мұлік» сүресінің 9,2 бөлімінде «Ол (Алла тағала) қайсыларыңыздың қандай іс істейтіндеріңізді байқап көру үшін өлім мен өмірді қатар жаратты» делінген. Шындал келгенде қанша жасаса да адамның өмірі қамшының сабындағы қысқа ғой. Сондықтан бұл өмірде біреудің қанын жүктемей-ақ адал қалпында кеткен адам ғана өмір сүрдім деуге толық қақысы бар. Жалпы, адам өлтірушілер нағыз қорқақ адамдар. Өлім жазасына кесілгендердің кешірім беру туралы арыздарын қараган кезде менің көзім осыған толық жетті.

Қанышерден асқан қорқақ жок

1988 жылдың соңғы айларында Алматыдағы ҚазМУ қалашығының маңынан бірнеше қыз ай сайын үшті-қүйлі жоғалып жатқаны туралы хабар елді қатты алаңдатты. Әр айдың 21-22 жүлдызында қас қарада қалашықтың әл-Фараби даңғылы жағындағы кіреберіс қақпаның алдында андып тұрып, жалғыз келе жатқан қыздарды ағаш арасына күштеп апарып, зорлап, сосын денесін қорлап, қоқыстың арасына көміп отырған қаныпезер Иван Манджиков көп ұзамай қолға тұсті. Соңында өлім жазасына кесілді.

1990 жылы үкім орындалар сәтте ол өлімнен қорқып, жан дауысы шыға шыбын жанын қиуды сұраған мына сөзіне назар аударғым келеді. Жауыздың жазғандарын үтір, нүктесін өзгерпестен өз тілінде берейік:

«... Да, мной совершенно ряд тяжких преступлений... Я с самого начало предварительного следствия и на суде давал чистосердечные, правдивые показания, что способствовал быстрейшему раскрытию моих деяний, мной по настоящему осознан мои преступления, мне трудно просить, уж слишком тяжкие преступления совершены мной! Но я верю в гумманность нашего государства, в котором происходит утверждения этого принципа – ведь нельзя ни кому и не в какую часть ни карать, ни миловать! Такое требование сегодняшнего дня, а в условиях формирования правового государства, его надо соблюдать особенно строго. Я знаю что мое дело уголовное – серезное и требует не только строго, но и человеческого подхода, и Вам будет очень трудно пойти на тот шаг, который теплиться в моей душе. Дайте мне этот последний шанс!»

... Прошу Вас помиловать меня, и дать мне возможность честным трудом искупить свою вину. Манджиков».

Жап-жас қыздарды зорлап өлтіргенімен қоймай, аяғын кесіп өзенге тастаған, мойыны мен ішек-қарының, жыныс мүшесін тілім-тілім қылыш бункерге тыққан жауыздың жан тапсырар алдында аузына тұскен сөздері осы.

Бұл сөздерді оқиға комиссия мүшелері бір-біріне қарауга батылдары жетпей, үнсіз отырысып қалды. Олар Манджиковтың өтінішін талқыға салуға үялады. Сол үнсіз қалпы сот үкімі бір ауыздан қолдады.

Ар-ұяты кеш оянған...

— Мен Кешірім жасау туралы комиссияның төрағасы болған кезімде жүздеген кісі өлтірушілерден арыздар түсті. Солардың ішінде өз ісіне кешірім сұрамаған Досхоев Мұса деген қылмыскер болды. Ол бір жүргізушіні машинесі үшін өлтіріп, денесін өзенге лақтырып тастаған. Машинесін бөлектеп сатуға апарғанда ұсталды. Өлім жазасына кесілгеннен кейін ол былай деп жазады: «Мне очень трудно сейчас писать о прощении, никто не вернет этому человеку жизнь, а его близким его самого... Верьте, я говорю правду, раскаиваюсь».

Мен мұны қанішердің өлер алдында аз да болса арының оянғандығы, өз өлімін батылдықпен адамша қабылдауы деп есептеймін.

Жалған намыс

— Қазіргі кезде болмашы нәрсеге бола кісі өлтірушілер жиілеп барады.

Бір мысал. Ұзынағашта Сиқымбай деген жігіт (кейіпкерлердің аттары өзгертілген) Әсия деген қызға ғашық болып, өлердегі сөзін айтып жүріп үйленеді. Екеуінен бір бала туады. Сол бала екі жастан аса бергенде араларына сайтан жүгіреді. Әсия қит етсе «сен еркек емессің» деп күйеуінің намысына тие береді. Келе-келе әйелі оның әке-шешесіне тіл тигізеді. Бір күні түнде кезекті ұрыс-керіс ұстінде Сиқымбай әйелін пышақтап тастайды. Арашаға тұскен қайын енесіне де пышақ салады. Жаны оңайлықпен шыға қоймаған Әсияны буындырып өлтіреді. «Еркектің қандай болатынын көрсетейін!» дейді де әйелінің сіңлісі Наргұлді де зорлап тастайды. Бар оқиға осы.

Қазақ намысқой халық екені рас. Намыс жолында талай ерлікке барған. Бірақ жалған намысты жамылғы етіп, талай ездікке барғандар да баршылық. Сиқымбай солардың бірі. Истерін істеп болып, артынан өкініп, өмірін сақтауды сұрайды. Бірақ бұл өтініші орындалмады.

Естілмеген жанайқай

– Бұл оқиға тек Берікбай Өмірзақовтың емес, бүкіл қазақ халқының басына түскен қасіret еді. Ол Семей облысындағы полигонның нағыз орталығы – Абай ауданы Саржал ауылында 1951 жылы дүниеге келген. Бала кезінен сол маңайда әкесімен бірге қой баққан. Сөйтіп жүргенде сынақ әсерінен пайда болған «атом көлдеріне» талай рет шомылған. Есейе келе жүйке ауруына шалдыққан. Өзін-өзі өлтірмекші болып асылып тұрған жерінен адамдар талай рет оны құтқарып алған.

Басынан сөз асыра алмайтын ашуланшақтықтың салдарынан бір адамды таяққа жығып, біреуін өлтіріп тынған. Жай уақытта одан жақсы адам жоқ. Таланттан да құралақан емес. Өлім алдындағы актық сөзін өлеңмен жазыпты. КСРО-ның қара ниет саясатын сынай келіп, Семей полигонының қазақ халқына тигізген әсерін ашына суреттейді. Өзі сол қасіреттің құрбаны екенін айтады. Аурудың салдарынан абайсызда кісі өлтіргенін дәлелдеуге тырысады.

Әйтеуір осы шындыққа көз жеткізсеніздер болды дейді. «Бірақ өмірімді сақта деп кешірім сұрамаймын. Себебі, әлдекімдер жүйкеме тисе, тағы да кісі өлтірмеске кепілдік бере алмаймын» дейді. Дәрігерлер ол қылмыс жасағанда ақыл-есі дұрыс болған деген анықтама беріпті. Берікбайды кешіргіміз-ақ келді. Алайда кісі өлтіруге кепілдік бере алмаймын деп өзі ашық айтып тұрған соң ештеңе жасай алмадық. Оны тірі қалдыру – тағы біраз жазықсыз жандардың өліміне жол ашумен бірдей көрінді бізге, - деп Сұлтекен әңгімесін бір қайырып тастады.

– **Өмір бойы қамауда ұстau жазасына қalай қaрайсыз?**

– Соңғы кездे бүкіл дүние жүзінде өлім жазасымен қатар өмір-бақи тұтқында ұстau жазасын енгізу туралы ұсыныстар ауыздан түспей келеді. Өзіңіз көз алдыңызға елестетіп көрінізші, өмірбақи қамауда отырған адам 4-6 шаршы метрлік төрт қабырғадан басқа ештеңе көрмейді. Тәулігіне 1,5-2 сағатқа таза ауа жүтуға далаға шығады. Онда да төрт қабырға мен аспаннан басқа ештеңе көрмейді.

Таяуда мен радиодан өмір бойы тұтқында отыру жазасына кесілген адамның сұхбатын тыңдадым. Ол: «Күн сайын, сағат сайын бүйтіп азапқа түсіп өмір сұргенше өліп кеткенім артық еді дейді», - деп Сұлтекен осыған байланысты мына бір әңгімені айтып берді.

Тұрмеде отырып ғалым болған

– Тарихта менің білуімше, өмірлік қамауда отырған кісінің өзін жұбаныш тапқаны жөнінде бір-ақ дерек бар.

Стон деген американдық жас жігіт бірде өзінің үйленгелі жүрген ғашық қызын әлдекімнің зорлап жатқан жерінде ұстінен түседі. Қызғаныштан өзін өзі ұстай алмай зорлықшыны сол мезетте өлтіріп жібереді. Сөйтіп, өмір бойы қамауда отыру жазасына кесіледі. Төрт қабырғаның аясында уақыт өтіп жатады. Бірде ол өзі жатқан абақтының торлы терезесінің жақтауына келіп қос шымшық торғай ұя сала бастағанын байқайды.

Шымшықтарды үркітіп алмас үшін ең түкпірге барып, күні бойы қозғалмай отырады да, торғайлардың күйбен тіршілігін қадағалайды.

Олар неше күнде ұя жасап болғанын, жұмыртқаларын қанша күн басқанын, жаңадан шыққан балапандарды енесі күніне қанша рет тамақтандырығанын, олардың қалай өсіп жетілгенін, қанаттанғанын, ақыры ұяларын тастап ұшып кеткен сәттерін түгелдей қағазға мүқият жазып отырады. Бұдан кейін ол ұяга тағы басқа құстар келіп балапан басады. Олар туралы да жаза береді.

Сосын ол алғашқы мақаласын құстардың өмірін зерттейтін – орнитология саласындағы журналға жібереді. Бұл мақала маман-орнитологтардың көңілінен шығады. Олар түрмеде отырған жас жігітке мақалаларын одан әрі жалғастыра беруін өтінеді. Арнайы әдебиеттер жіберіп тұрады. Ақыры түрмедегі жас жігіт орнитология саласындағы ғылыми зерттеулермен айналысып кетеді.

Күндердің күні мұны естіген бір бай әйел оған сырттай ғашық болып, қамқорлығына ала бастайды. Әдебиеттермен қамтамасыз етіп қана қоймай, тұрмыстық жағдай жасайды.

Стоун түрмеде 52 жыл отырады. Осы уақыт аралығында оның есімі дүние жүзіне әйгілі ғалым ретінде ғана емес, қамаудағы өмірін өз қолымен нұрландырыған ғажайып адам ретінде де танылады.

Ғылыми қоғамдастықтың талабы бойынша Стоун 52 жылдан соң түрмeden босатылады. Ол бостандыққа шыға салысымен жүз метрдей жүгіріп барып, тұрып қалады. «Камерама қайтып барсам ба екен, енді мен еркіндікегі қандастарымның арасында адам құсап жүре алармын ба?!» деген ойға келеді.

Әрине, елдің бәрі Стоун емес. Мұндай жағдай миллионнан бір рет қайталануы мүмкін. Бәлкім қайталанбас та.

Айтайын дегенім, осындағы жазаны бүгінде қолданудың реті бар ма?

– Ал өлім жазасын ше?

– Қазіргі кездे әлемнің 185 елінде өлім жазасы қолданылады. АҚШ-тың 37 штатының қылмыстық кодексінде өлім жазасы бар. 24 мемлекетте өлім жазасы мүлдем жойылды. Осы өлім жазасын жойған екі ел оны қайтадан орнына келтірді. Соның бірі – халқы өте аз Непал мемлекеті.

Өлім жазасына кесудің барысын «Халықаралық амнистия» атты ұйым қадағалайды.

Қазіргі Қазақстан жағдайында өлім жазасын мүлдем жоюға әлі ерте. Себебі, ұлттық менталитетіміз де, құқықтық санамыз да әлі толық пісіп жетілген жоқ.

- Бұл жаза қылмыстық жағдайдың түзелуіне септігін тигізеді деп ойлайсыз ба?

– Әзірge оның пайда, зиянын ешкім дәлелдеген емес.

- Сот қателігі салдарынан жазықсыз адамдардың өлім жазасына кесіліп кеткендігі жайында не айтар едіңіз?

– Бұдан бірнеше жыл бұрын КСРО кезінде Брянскіде сегіз адам өлім

жазасына кесіліп, үкім орындалды. Кейіннен нағыз қылмыскерлер ұсталынып, ол адамдар кінәлі емес екендігі анықталды. Осындай жағдайлар қайталаңбас үшін өлім жазасын орындауды үш жылға шегере тұру жөнінде шешім қабылданған. Біз де осы мерзімді ұстанамыз. Айта кетейін, біздің Қылмыстық кодексімізде бұрын өлім жазасына байланысты 31 бап бар болатын. Қазір оның саны 13-ке дейін азайтылды.

- Жалпы, өлім жазасы дүние жүзінде қандай әдістермен жүзеге асырылады?

– Дарға асу, электрлі орындыққа отырғызып өлтіру, газ толтырған камерада тұншықтыру, қарумен ату, гильотиномен (қылмысты адамның басын шауып алуға арналған арнайы құрал) бас шабу, инъекция (укол) жасау әдістері арқылы жүзеге асады.

- **Әлемде өлім жазасын ең көп қолданатын ел қайсы?**
- «Халықаралық амнистия» ұйымы 1997 жылды әлемнің 69 елінде

4364

адам өлім жазасына кесіліп, о дүниеге аттанғанын тіркеді. Бұл мәселеде алда келе жатқан елдер – Қытай (1976 адам), Иран (143 адам), Сауд Арабиясы (122 адам), АҚШ (24 адам).

– Бізде ату жазасы қолданылады. Оған өзіңіз күэ болған кездеріңіз бар ма?

– Жоқ, ондайды көрген емеспін. Естуімше, үкім орындалар сәтте прокурор, дәрігер, тағы басқа құқық қорғау органдарының адамдары қатыстырылады. Қылмыскердің ақтық өтініші қанағаттандырылмағаны оған ресми түрде естіртіледі. Сосын ақтық дыбыс шығармас үшін оның аузы сыртынан арнайы затпен бекітіледі. Екі адам екі жағынан жетектеп, арнайы науаның қасына әкеле бергенде желке тұсынан жендет келіп атады. Қаны науаға ағызылады. Дәрігер оның өлгені туралы акт жасайды. Қалғандары қолдарын қояды.

– Сонда өлім жазасына кесілген қылмыскердің Кешірім жасау комиссиясына жазған арызы оның өлер алдындағы ақтық сөзі, соңғы ойы дейміз ғой.

– Иә, одан кейін қылмыскермен ешкім тілдеспейді.
– Атылған адамның қайда жерленгені де көрсетілмейді екен ғой.

– Меніңше, осы дұрыс емес. Үкім орындалғаннан кейін өлген адамның денесін оның туған-туыстарына қайтарған жөн сияқты.

**«Егемен Қазақстан» ,
15 мамыр 2001 жыл.**

Баланы басқаша оқытпасақ...

енді бір он жылдан кейін бізде білім мен мәдениеттің өрісі мүлдем тарылуы мүмкін

Бұл сөзді мен ҚазМУ-дің оқытушысы, филология ғылымының кандидаты, доцент Алма Қыраубаевамен әңгімелесу кезінде естідім. Ол кісі университеттегі қыруар жұмыстарын атқара жүріп, Алматы облысы Қаскелен ауданына қарапты О.Жандосов атындағы совхоздың орталығынан Гуманитарлық қазақ мәдениеті мектеп-лицейін ашқалы да біраз уақыт болды.

– Алма апай (бұл кісіні шәкірттерінің бәрі осылай атайды, мен де солардың бірімін), өзінізді біздер ғалым ретінде, үлкен шығармашылық жолдағы адам ретінде білетінбіз. Енді бүгін үлкен айдын төсінен жағалауға қайтып оралған сияқтысыз. Сонымен ауыл мектебіне келуініздің себебі неде?

– Мен университетте әлі де сол бұрынғы қызметімді толық атқарудамын. Ғылымнан да қол үзгенім жоқ, үзбеймін де. Шығармашылық жұмыстар жөнінде айтсақ, әңгіме көп қой...

– Эрине, оған тоқталсақ, әңгіме арқауы басқа арнаға бұрылыш кететін тәрізді. Дегенмен, Алматыдан көшіп, мына шағын ауылға келгеніңіз, бұл жерден жеке меншік мектеп ашқаныңыз, сөйтіп, астана мен ауыл арасына құнделікті қатынай жүріп, осыншама шаруаны тындыратыныңыз мені ентек таңдандырып отырғаны да рас.

«Жеке меншік иесі» деген сөз бүгінде баюдың жолына бет бұрған немесе тек бай адамдарға байланысты айтылатын үғымға айналды ғой. Ал, менің мұнда келіп, жеке меншік мектеп ашудағы мақсатым мүлдем басқа. Университетте студенттерге дәріс оқыған біраз жылдар кезеңінде қазақ мектептерінде гуманитарлық білімнің өте тайыз екеніне қөзім жетті. Бұл олқылықтың орнын университетте толтыру қыын екен. Жоғары оқу орындарының негізгі міндеті – мектепте алған білімнің негізінде студенттердің таным деңгейін одан әрі терендету, ғылымға бейімдеу болып табылады. Ал, мектепте дұрыс білім алмаған баланы қанша оқытып, тәрбиелесең де, одан білікті маман шықпасы анық. Сол шала мамандар ертең мектепке келіп, сабак береді. Сонда олардан дәріс алған балалар болашақта қандай маман болады?

– Енді бұл мектеп-лицейдегі оқу бағдарламасына тоқтала кетсеңіз. Казіргі кезде жеке меншік мектептер мен лицейлер әр жерде жұмыс істей бастады. Олармен салыстырғанда сіздің мектептің өзгешелігі қандай?

– Аты аятып тұрғандай, бұл – Гуманитарлық қазақ мәдениеті мектеп-лицеейі болғандықтан, алдымен оқушылардың гуманитарлық сала бойынша жан-жақты білім алуына назар аударамыз. Мұнда «Қазактың көне мәдениеті» деген арнайы курс жұмыс істейді. Бұл жұмысты жүргізуге мен Қытайдан келген бір азаматты тарттым. Шығыстану саласынан білімі өте терен. Университетте шығыстану пәнінен сабак береді, ол осы мектептің жұмысына да белсене араласуда. Сонымен қоса қазақ пәлсапасы, грек пәлсапасы мен қазақ пәлсапасының байланыстары деген сабактар, тіл-әдебиет, математика, физика тағы басқа пәндер оқытылады. Бала тәрбиесінде халықтық педагогика тәсілдерін қолдануға тырысамыз. Өзімізді мақтағанымыз емес, мемлекеттік мектептермен салыстырғанда бізде оқыған балалардың білім деңгейі де, тәрбие-өнегесі де көш ілгері екенін айтқым келеді. Аманшылық болса, оны өмірдің өзі әлі-әк дәлелдейді деп ойлаймын.

– Жеке меншік мектеп пен мемлекеттік мектеп арасындағы айырмашылықтарды қандай мысалдар арқылы көзге елеестетуге болады?

– Мына бір мысалды ғана айтайын. Біздің мектеп осы ауылдағы мектептің дәл іргесіндегі ескі клубта орналасқан. Әзірge бес класс жұмыс істейді. Әрқайсысында 10-15 баладан бар. Жанымыздың мектептен ауысып келген кейбір балалар алғашқыда ауыз ашпайтын. Бір жылдың ішінде сол балалар өз ойын ашық айтатын жағдайға жетті. Бұрынғы бүйірінен арылып, үзіліс кезінде жайрандал жүретінін талай байқадым. Сонда оған не әсер етті деген сұрақ туатыны занды құбылыс. Оның бәрі мұғалімге байланысты. Бізде балаға ұрсу, жекіру деген болмайды. Ұл балалармен «мырза», кішкене қыздармен «бикеш» деп сөйлесеміз. Бұған мұғалімдердің өзі алғашқыда үйрене алмай, ынғайсыздынып жүрді. Қазір балалардың өзі жас мұғалім қыздарды «бике» деп атаса, үлкен адамдарды, мысалы мені «Алма бибі» деп атайды. Сосын, біз балаға қарата сөйлегендеге «сен» деген сөзді қолданбаймыз, оған «сіз» дейміз. Осыдан-ақ балалар өзіне деген құрметті сезінеді. Баланың фамилиясын атап: «Орныңнан тұр, неге сабак оқымай келдің?» дегеннен гөрі оның атын атап: «Марат мырза, тақтага шыға қойыңыз» немесе «Гүлнар бикеш, сіз неге ренжіп отырсыз?» десеңіз, ол балаға мұлдем басқаша әсер етеді. Кейде оқушылардың арасында жазбаша сұрау (анкетирование) жүргізіп: «Сені қай сабак қызықтырады немесе қызықтырмайды? Қай мұғалімнен қорқасың, қай мұғалімді жақсы көресің?» деген сыңайда жауап аламыз. Бұл арқылы мұғалімдердің жұмысы да көрініп жатады. Мұғалімдердің де көкейінде жүрген ойлары мен өзіндік бағдарламаларын қағазға түсірткізіп, оларды өз арамызда талқылап, пікір алышып отырамыз. Бұл әдістің де жұмысқа көп пайдасы тиүде.

– Әйтсе де, бала болған соң жүгіріп-секірмеуі, байқаусызда тентектік жасамауы мүмкін емес. Ондай жағдайларда да ұрыспайсыздар ма?

– Әрине, бала болған соң тентектік жасамай тұрмайды. Бірақ сол тентектік қайдан шығады деген мәселеге үлкендер жағы мән бермейміз.

Ұрсып, жекіру арқылы баланы тәрбиелейміз деу ағаттық. Бала қашанда өзіне назар аударғанды қалайды. Біздер көбінесе жақсы оқитын оқушыларға ғана көңіл бөлеміз де нашар оқитындарды немесе бұзықтау балаларды мүлдем санаттан шығарып тастаймыз. Ондай бала ерегесіп, өзін басқа жағынан танытуға тырысады. Міне, сол сэтте оған жиғаз назар аударып, жүргегіне жол таба білу керек. Менің білуімше, көбінесе қабілетті балалар тентек болып келеді. Оның сол қабілетін дұрыс бағытқа салсаң, одан талантты адам шығуы мүмкін. Жалпы, баланы мұғалімнің еркімен емес, баланың өз еркімен тәрбиелеген жөн. Мысалы, балаға 45 минут бойы екі қолынды алдына салып, қазықтай болып тік отыр деу, маған кейде жазаның ең ауыр түріндей әсер етеді.

Келешекте мен класқа көрпе-жастық әкеп қойып, егер бала шаршаса, жантайып тыңдауға да рұқсат берсем бе деймін. Мүмкін бала кейбір кезде көзін жұмып отырып сабак тыңдауды ұнататын шығар. Тіпті оғанда көнуге болады.

– Қандай да бір жақсы идеяны жүзеге асыру мәселесі қаржыға келіп тірелеттіңі белгілі. Оны қалай шешіп жатырсыз?

– Мұғалімдердің айлығын ата-аналардың мектепке төлеген ақшасынан бөліп береміз. Бірақ сол қаржының тең жартысына үкімет «ортақтасады». Мен болашақ деп, халық деп түн ұйқымды төрт бөліп жүрсем, олар екінші жақтан салық деп қысады. Мысалы, біз ата-аналардан осы мектепке балаларын оқытқаны үшін айына 50 теңге алсақ, оның 30 процентін зейнеткерлік қорға, 10 процентін салық инспекциясына, 2 процентін жұмыссыздық үшін құрылған қорға аударуға тиіспіз. Оның үстіне табыс салығын қосыңыз. Сонда тірнектеп тапқан ақшамыздың жартысы ғана өзімізге тиеді екен. Әрине, Президенттің Жарлығы бойынша жеке меншік кәсіп орындар мен мекемелердің барлығы бірдей салық төлеуге тиісті. Коммерсанттар мен бизнесмендер үшін бұл Жарлық дұрыс-ақ делік. Бірақ, біз ештеңе өндірмейміз, ештеңе алып-сатпаймыз, бар болғаны халқымыздың рухани қажеттілігін өтейміз. Олай болса, бұл Жарлықты бізге қолдануға келмейтін сияқты. Осының айтып талай мекеменің табалдырығын тоздырсам да, ешкімге, ештеңе түсіндіре алмадым.

– Егер сіздің мектепті жартылай мемлекеттік мектеп етіп құрса қалай болар еді?

– Мен оған қуана келісер едім. Ондай жағдайда мұғалімдердің айлығынан тыс құрылыс жабдықтары, оқу қуралдары, тағы басқа керек-жарақтарды сатып алуға мүмкіндік кеңінен туады ғой. Сосын бізден салықты да ұстай берсін...

Осы арада айта кетейін, мемлекеттік мектептерде оқитын бір балаға бір жылда жұмсалатын шығынды баласын біздің мектепте оқытқысы келген ата-ананың қолына берсе, олар оны бізге аударса, балаларын сол қаржыға оқытар едік. Бірақ үкіметіміз бұған көнбей отыр. Мұны Қаржы министрлігі шешуге тиіс екен. Ал, ондағыларға түсіндіру қыын.

– Сіз осы идеяларыңыздың өміршендігіне сенесіз бе? Небір ізгі мақсаттар бүгінде қаржы тапшылығынан жүзеге аспай, жолда қалып жатқаны рас...

– Өзіңе ғана айтайын, соңғы екі жылдағы өмірімді тек осы идеяны жүзеге асыру үшін сарп ету демін. Сенесің бе, автобуста келе жатып, тұрып үйіктайтын кездерім де болады. Егер осы ізгі мақсат мені алға сүйремесе, баяғыда құлап қалар ма едім, кім білсін? Ең жақсысы, мені түсінетін жақын адамдарым бар, достарым бар. Демеушілік (спонсор) деген жәй сөз екен. Танысың болмаса ешкім де саған көмектеспейтініне кезім жетті. Кезінде өзіміздің есеп-шотымызды ашып, қолында қаржысы барларды түгелдей құлақтандырғанбыз. Бірақ олардан күні бүгінге дейін бір тын да түспеді. «Жалын» баспасының директоры Бексұлтан Нұржекеев, «Рауан» баспасының директоры Жарылқасын Нұсқабаев ағаларымыз алғашқыда қаржылай көмектесті. Қазір де алдарына бара қалсам, өздерінде шыққан қазақ тарихы мен әдебиетіне, мәдениетіне байланысты кітаптарды қолтығыма қыстырып жібереді. Ол кісілерге рахметтен басқа айтарым жоқ

Мен манадан бері тек қыншылықтарды айтып кеттім-ау деймін. Бұған қарап біздің жағдайымыз өте нашар екен деген пікір туып қалмасын. Енді бір бес жылдан кейін үкіметіміздің өзі бізді ізден тауып, оку-білімді дұрыс жолға қоюдың бірден-бір жолы осы екен-ау дейтініне сенімдімін. Сондықтан осы бағатымнан ешқашанда таймаймын. Бір ескерттерім, менің мектебіме келетін мұғалімдер үшін совхоз жер беруге әзір. Үй салам деушілерге көмектерін де аямайды. Ал, қаржысы көп адамдар осы жерден үй сатып алып, балаларын сонда тұрғызып оқытуына болады. Егер өз баласы мен қоса бір-екі бөлмесін басқа балаларға жатақхана ретінде берем десе, ол адамның баласын тегін оқытамыз.

– Есеп-шоттарыңызды газет бетінде тағы бір көрсете кетсек қайтеді?

– Рахмет, керегі жоқ. Мен біреуге алақан жайғым келмейді. Бәрібір ешкім қаржы аудармасын білемін. Өзіміз бір амалын қарастырмаз.

– Алма апай, сізге ең алдымен мықты денсаулық тілеймін. Қалғанының бәрін орнына келтіретініңзге мен де сенемін.

«Егемен Қазақстан»,
3 қыркүйек 1994 жыл.

Бар арманым – екі ұлымды азамат етіп өсіру

Наурыз мейрамы қарсаңында белгілі эстрада жүлдөзы, Қазақстанның халық әртісі Роза Рымбаевага арнайы жолығын, қазіргі қазақ әйелдерінің артықшылықтары мен кемшиліктері жайында,

олардың болашақтагы болмысы мен тұрмысы, өнер жолында жүрген аруларымыздың ой-армандары жайында әңгімелескенбіз. Әр сұрағымызға іркелмей жауап берген қарапайым да ашық-жарқын Розаны бұл жолы тагы бір қырынан танығандай болдық.

– Халқы еркелеткен Розаның биыл сахнадағы өміріне отыз жыл толады. Оған дайындық қалай?

– Отыз жыл ішінде не істеп, не қойғаным халықтың көз алдында. Сол халқымның алдында тағы бір шығармашылық есеп беремін. 1 наурызда Киевке концерттік бағдарламаммен барып қайттым. 6 наурызда Қарағандыда концерт бердім. Наурыздың 21-23 аралығында Алматыда, Астанада, одан кейін Астрахань, Атырау, Өскемен, Орал, Ақтөбе, Мәскеу қалаларында концерттерім өтеді. Бұл концерттердің барлығы үлкен эстрадалық-симфониялық оркестірдің сүйемелдеуімен қойылады. Өздеріңіз білесіздер, менің концерттерімнің ерекшеліктері – «тірі» оркестрмен, «тірі» дауыспен орындалады.

– Шығармашылығыңың отыз жыл мерекесі жол үстінде өтуде екен. Осының бәріне қалай үлгересің, бала-шаға бар дегендей?...

– Қайтейін?!... Табиғат осылай етіп жаратқан соң шара бар ма... Ана болғаннан кейін үйде, балалардың қасында болғанға не жетсін. Менің қолымда екі қайын сіңлім тұрады. Басқа туыстарым да бізben бірге. Шындығымды айтсам, солардың көмегінің арқасы ғой гастрольге шығып жүргенім.

– Дегенмен отбасының ұйытқысы – әйел. Әйел атқа мініп кетсе, отбасының жылу да кететіні белгілі. Өнер адамының жолы бөлек, өзің де отбасына көп аландайтын сияқтысың. Жалпы еліміздегі гендерлік саясатқа көзқарасының қалай? Қазақы ұғымда бұл – әйелдер де ерлермен бірге үзенгі қағыстырып, биліктің бишигін үйіріп отыру деген сөз ғой.

– Қазіргі кезде бізде іскер, ғалым, саясаткер әйелдер, тағы басқа да кәсіппен айналысатын әйелдер жеткілікті. Парламентте де, министрлікте де әйелдер бар. Дегенмен ел тағдырымен, жер тағдырымен, мемлекет тағдырымен ер-азаматтар айналысқаны дұрыс. Біз сияқты жас мемлекет алдымен бесігін түзеп алса деймін. «Ел боламын десен, ең алдымен бесігінді түзе» деген сөз бекер айтылмаған. Ал бесік – ананың аялы алақанымен жылынады, ананың жүргімен тербеледі.

– Жалпы, әйел басқарған іс өте нәтижелі болатынына сенесің бе?

– Бәрі кәсіби шеберлікке байланысты ғой.

– Бірақ әйелдерше ойлау, еркектерше ойлау жүйесі бар екенін жоққа шығаруға болмас...

– Мен өзім өнер адамы болғандықтан, өнер саласын басқарып отырған әйелдер ақылды, білімді шығар деп ойлаймын. Кейбір әйелдер ақыл, білім жағынан еркектерден де артық түсіп жататынын өмірдің өзі талай рет дәлелдеді емес пе? Эйтсе де әйел затына ғылым, өнер, мәдениет саласын

басқарған жарасатында. Ал қорғаныс, өндіріс, тағы басқа әлеует салалары, жоғарыда айттым, ер-азаматтардың қолын қажет етеді.

– Мектептерде ер мұғалімдердің аздығынан болса керек, әсіреле ер балалардың тәрбиесі аландатып тұрған жоқ па?

– Бала тәрбиесінде ер адамның атқарар орны ерекше, әрине. Әсіреле, үл балалар үшін. Мектепте де, үйде де. Үйде әкенің беделін, әкенің қаһарын сезінбей өскен ұлдан мықты ерек шығуы екіталай. Сондықтан тәрбие саласында ер азаматтардың көбірек болғанын қалар едім. Менің ойымша, еркектер жүрген жерде ептең қаталдық, тәртіп сезіліп тұрады.

– Қыз балаға әкенің тәрбиесі шамалы ма сонда?

– Олай деуге болмас. Қыз балаға да әке тәрбиесі аудайдай қажет. Өз басым кезінде әкемнен де көп тәрбие алдым деп ойлаймын. Жалпы, мен үлкен отбасынан шыққанмын. Енбеккорлық, тәртіптілік, жігерлілік сияқты қасиеттердің барлығы бізге әкемізден жүққаны рас. Әкесіз өскен қыз бала еркектің мінезі мен әйелдің мінезіндегі айырмашылықтарды онша білмей өсуі мүмкін. Кейін тұрмысқа шыққанда соның салдарынан күйеуімен тіл табыса алмай, қындықтарға тап болады.

– Әйел бақыты дегенді қалай түсінесің?

– Менің ойымша әйелдің басты бақыты отбасында. Сүйген жары мен баласы – ең қымбаты. Одан кейінгі бақыты – кәсібі деп ойлаймын. Яғни, қоғамдағы орны.

– Өзінді бақытты әйелмін деп есептейсің бе?

– Әрине, бақыттымын. Тек бір өкінішім – Тасқынның өмірден ерте кетіп қалғандығы. Бірақ осынау аз ғұмырының ішінде ол екі ұлына берерін беріп кеткен сияқты. Себебі, Әли мен Мәдидің бойынан Тасқынның көптеген қасиеттерін көремін. Әке – шаңырақтың тірігі. Әйел – отбасының ұйытқысы. Бірінсіз бірі өмір сүрудің қандай қын екендігі осыдан-ақ белгілі емес пе...

– Ұлттық патриотизм дегенді кейінгі кезде көп айтамыз. Патриоттық сезім қалыптастыруды алдымен әйелдерден басталуы керек сияқты.

– Балаға тәлім-тәрбие беретін – ең бірінші ана ғой. Баланың тәрбиесі ана құрсағынан басталады. Бұл енді еркектердің жүгін жеңілдетпес, анасы баланы қалай тәрбиелесе, солай өседі. Өмірдің шындығы осы.

– Онда мықты ерек болу үшін алдымен әйелдерден тілін таба білу керек шығар ?

– Әйелдің тілін таба білу дегенді дұрыс түсінген жөн. Кейбір еркектер оны елпендей, әйелдің алдында құрдай жорғалау деп түсінуі мүмкін. Әйелдің тылсым құпиясын ашуға тырысадың өзі кез келген еркектің қолынан келе бермейді. «Жібекті түте алмаған жүн етеді» деген сөз бекер айтылмаған. Өмірдегі ұлы істердің бәрі әйелге деген құрметтен басталса керек.

– Кейінгі кезде әйелдер өз қадірін өздері кетіріп бара жатқаны да шындық. Көшеде темекі тартып, ерлермен бірге сыра ішіп, женіл жүріске сұранып тұратын әйел затын көргенде ерек жерге қарайтын кездер де аз емес қой.

– Бұл енді әрбір қыздың өзіндік сана сезімі мен тәрбиесіне байланысты нәрсе. Егер олар жаңағы сіз айтқан жиіркенішті қылықтарын өздері дұрыс деп білсе, оған ештеңе жасай алмаймыз.

– **Екі ұлың өсіп келеді. Аманшылық болса, енді бір оншақты жылдың ар жақ бер жағында өзің де әже боларсың. Болашак келіндерінмен ара қатынасынды қөз алдыңа қалай елестетесің?**

– Ең бастысы, келіндерім ақылды, білімді болса жетіп жатыр. Кемшіліктегі кездессе қайта тәрбиелеп алу қын емес.

– **Ал олар өз қылықтарын дұрыс деп білсе....**

– Онда ақыл парасаты аз, тәрбиесі аз болғаны да. Құдай ондайдан сақтасын. Сондықтан ел боламыз, алдыңғы қатарлы ұлт боламыз десек, алдымен қыз баланың тәрбиесіне қатты көңіл бөлуіміз керек. «... Бесігінді түзе» деген сөзді осы тұрғыда қабылдаған дұрыс сияқты. Мәселен, менің анамның қолына бес келін түсті. Олар біздің ұлken шаңырағымызға тек қуаныш пен бақыт әкелді. Анамыз олардың бәрін өз қыздарымен бірдей ұстады. Қазір тіпті немерелерінен де келін сүйіп отыр. Олар да ұлken келіндеріндей отбасымызға құт-береке сыйлай білді.

– **Жалпы әйел заты бір «бұзылса» қайта тәрбиелеу мүмкін емес деп жатады ғой....**

– Ол көбінесе арақ ішіп, темекі тартатын әйелдерге қатысты айтылғандай. Себебі әйелдің ағzasы еліктіргіш заттарға төтеп бере алмайтындығы бұрыннан дәлелденген құбылыс. Мұндай дерпті ешкімнің басына бермесін деп тілеймін. Басқасы орнына келер. Бірден айтайын, менің маңайымда жүрген қыздар елге ұлғі боларлықтай жандар. Балаларын жақсы азамат етіп өсіріп жатқан жалғызбасты құрбыларым да жетерлік. Егер қазақта «женіл жүрісті» қыздар көбейіп бара жатса, оған ең алдымен қоғамның өзі кінәлі. Осынау келеңсіз құбылыстың әлеуметтік негізін зерттеп жатқан ешкімді көре алмай жүрмін, өкінішке орай.

– **Оны жоюодың бір жолы – көп әйел алушылық, еркектер жетіспегендіктен осылай болды деушилер де кездеседі.**

– Еркектер жеткілікті. Бәрі бос сөз. Ұлт тағдырын ойлайтын сана, ұлттық намыс жеткіліксіз десек, шындыққа жақындеймыз.

– **Өнер жолында келе жатқан сіңлілерің жайында не айтар едің?**

– Нағыз өнер адамы болу деген ұлken бақыт қой. Ал ол бақытты бағалап, оны алып жүру екінің бірінің қолынан келе бермейді. Себебі өнер адамына өзінің өмірлік қосағын табу оңай емес. Өмірдің көбісі сахнада, жол үстінде өтетіндіктен екеуі де сол салада жұмыс жасағандары дұрыс. Олай болмағанда отбасының шырқы оңай бұзылады. Ал қазіргі менің бар арманым – екі ұлымды азамат етіп тәрбиилеу ғана. Балаларым кішкене. Олар ер жеткенше мен жетпістен асып жығылармын. Сондықтан әлі талай маңдай терді төгуге тұра келеді.

– **Ішінде өкініштерің бар сияқты ғой.**

– Егер тұрмыс пен отбасы тірлігіне алаңдамасам, өнерде бұдан да зор нәтижелерге жетер едім.

– Менің ойымша Роза Рымбаева өнердің шырқау көгіне шарықтап кеткен сияқты. Әлі де бағындыра алмаған білктерің көп пе?

– Жай халық біле бермейді. Ал кәсіби өнер иелері бір-бірінің кемшіліктерін оп-оңай көреді. Кейде діттеген жерден шыға алмағанымызды өзіміз жақсы білеміз. Қайсыбірін айтайын, алынбаған асулар әлі алда деп білемін.

– Өзінің орындаудыңдағы «Наурыз тойы» әні осы мерекенің символ-әуеніне айналып кеткендей. Әнмен қоса бұл күні халыққа қандай тілек айттар едің?

– Ұлыстың Ұлы күні халыққа бақыт, молшылық әкелсін! Ал «Президент пен Халық» газеті елдің сүйіп оқитын беделді басылымына айнала ерсін!

«Президент пен Халық»,
17 наурыз 2006 жыл.

Бәрі де кешегідей көз алдымда

Бұл күндері қазақ елі өз тәуелсіздігінің 15 жылдығын атап өтуде. Тәуелсіздік мерекесі әйгілі Желтоқсан көтерілісінің 20 жылдығымен тұспаттыс келіп отыр. Ақиқатында кеңес империясының күйреуі де дәл осы желтоқсан оқиғасынан басталған. Төменде бүгінгі таңда ҚР Парламент Мажілісінің депутаты, сол жылдарда Қазақстан ЛЖКО Орталық комитетінің бірінші хатшысы болған, ұзақ жылдар комсомол қызметінде жастармен етene жұмыс істеген Серік Әбдірахмановтың әңгімесін оқырман назарына ұсынып отырмыз.

Ұлт саясатындағы қиғаштықтар

1982 жылы Кеңес елін билеген КОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы Л.И.Брежнев қайтыс болды. Әрқайсысы бір жылдың о жақ, бұжағында ел басқарған К.Черненко да, А.Андропов та дүниеден тез-ақ озды. Іле-шала билікке М.Горбачев келді. Осы басшылардың тұсында Мәскеуде Қазақстанға қатысты шовинистік пиғылдар өрістей жөнелді. Дінмұхамед Қонаев пен Леонид Брежnevтің арасындағы жеке бас сыйластығы мен адами қарым-қатынастарының әсері қазақ еліне де жайлы тиген еді. Қазақ елі кәдімгідей көтеріліп қалған. Қазақ жастары өсіп, оқып қызметке араласа бастаған еді.

Мен сексенінші жылдардың басында Қазақстан ЛЖКО Орталық Комитетінің бірінші хатшысы қызметін атқардым. 1984 жылы КОКП Орталық Комитетінің Қазақстан секторын басқаратын Николай Мищенко дегенненің алдына кадр жөнінде есеп беруге шақырылдым. Менің дайындал әкелген қысқаша ақпаратымды тындағаннан кейін бірден дүрсө қоя берді.

«Сендер неге бірден ұлттық мектептерді көбейтіп жібердіндер? Революцияға дейін Қазақстанда 23 адам ғана өз тілінде сөйлеген. Тілдік қорларың 300 сөзден аспайды», - деп ұлттық намысыма тие сөйледі. Мен басында сабыр сақтап, Абайдың тілі жөнінде, Пушкиннің тілі жөнінде айттым. Оның бәрін қарапайым жүрттың бәрі менгере алмауы мүмкін екенін де ескерттім. Тарихқа, тіпті, фольклорға дейін біраз «шолу» жасадық. Бірақ оның миына ештеңе кіріп шыққан емес. «Кадр саясатында бұрмалаушылықтарға жол беріп отырсын» деп зілденуін қоймады. «Аудандық, қалалық комсомол ұйымдарында неге орыс басшылары аз?» деп тепсінді. Оңтүстік облыстарымызды тілге тиек етіп, ол жақта орыс басшылары жоқтың қасы екенін бетіме басқысы келді. Қаным басыма тепті. Мен де айтарымды айтып, есігін тарс жауып шығып кеттім.

Келгеннен кейін осының бәрін жазбаша түрде сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевқа баяндадым. Ол кісі де мұны естігеннен кейін қатты ренжіді. Менің хатымды Мәскеуге жіберді. Мищенко лениндік ұлт саясатын бұрмалағаны үшін партиялық жазага тартылатынына сенімді жүргем. Бірақ менің жазған хатым айналып келіп, сол Мищенконың қолына тиіпті. Ешқандай нәтиже шықпады. Қазақстанға қатысты қыспактар көбейе түсті.

Съезден соңғы қудалау

1986 жылдың көктемінде Алматыда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің кезекті XVI съезі өтті. Онда Орталық Комитеттің сол кездегі идеология жөніндегі хатшысы Закаш Камалиденов баяндама жасап, әйгілі «процентомания» мәселесін көтерді. Қазақтардың билік басында көбейіп кеткендігі, атақ-даңқты, орден-медальдарды тек қазақтар алғындығы, алдағы уақытта мұндайға жол берілмейтіндігі тәрізді біржақты айыптаулар айтылды. Мұның бәрі сонау Мәскеуден бері түскен нұсқау екенін іштей сездік. Қазақ жерінде қайтадан нәубет салқыны сезіле бастады. Бұдан кейін жергілікті қазақ басшыларын себепсізден- себепсіз қызметтен алу науқаны басталды. Қабілет-қарымдарына қарамай-ақ ұлты орыс болса болды қолынан жетектеп билік басына әкелініп жатты. Бұл кадр саясатындағы ең бір сорақы көріністер еді. Тықыр республика басшылығына да таянды.

16 минөтте шешілген тағдыр

1986 жылдың 16 желтоқсан күні М.Горбачевтің тапсырмасымен СОКП-ның жауапты қызметкері Разумовский деген Мәскеуден келді де, шұғыл түрде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің кезектен тыс пленумын шақырды. 16 минөттің ішінде СОКП-ның шешімін оқып, Д.А.Қонаевтың орнына Г.Колбин тағайындалғанын мәлімдеді. Қазақстан отыз жылдан астам басқарған Димекеннің еңбегін жөнінде бір ауыз жылды лебіз білдірmedі. Үн-түнсіз жиналыстан шықтық.

Мен сол күні кешке Мәскеуге үшін кеттім. 17 желтоқсанда БЛЖО

Орталық Комитетінің бюро мәжілісі болмақшы. Мен бюро мүшесімен. Ертеңінде таңертең Мәскеудегі қонақ үйдің бөлмесінен шыға бергенде телефон шыр ете қалды. Алматыдан Қазақстан ЛКЖО Орталық Комитетінің екінші хатшысы Виктор Никитин еken. Кешегі пленум шешіміне қарсылық білдірген жастар Алматыдағы жаңа алаңға жиналып жатқанын хабарлады. 200-300-дей адам дейді. «Мүмкіндігінше істі ушықтырмай таратып жіберіңдер!», - дедім. Бюро мәжілісінің арасында өзім Никитинге қайта телефон соқтым. Ол болса жастар үсті-үстіне көбейіп бара жатқанын айтты. Алматыға қайтуға бекіндім. Сол кездегі БЛКЖО ОК Бірінші хатшысы Мироненкоға жағдайды түсіндіргеннен кейін кешкі рейске билет алыш, Алматыға қарай ұштым.

Таңертең ерте Алматы әуежайына келіп түстім. Үйге жеткенше біраз нәрсеге қанығып үлгердім. Көшелерде қолдарына таяқ ұстаған жастар өрекпіп жүр. Мен оларды бұзақылар ретінде қабылдадым. Әзірге ақпарат құралдары арқылы маған жеткен хабарлар осында. Үйге келгенімде келіншегімнің қатты үрейленгенін байқадым. Біздің үйіміз Алматы қалалық ішкі істер басқармасының жанында орналасқан. «Тұні бойы шыңғырған адам даусын естідік», - дейді. Милициялар машиналарының шамдарын сөндіріп қойып, әлдекімдерді әкеліп тоғытып жатқанын көріпті. Абалаған иттер таң атқанша үйқы бермелепті.

Жұмысқа келгенімде П.Никитин мен оқу іс жөніндегі хатшы Б.Әйтімова кеше жастардың арасында болғанын, жағдайдың қатты ұшығып түрғанын баяндады. Жастардың талабы біреу ғана – республика басшысы етіп қазақ азаматын немесе Қазақстаннан шыққан басқа ұлт өкілдерінің біреуін қайта тағайыннату. Басқа ештеңені тыңдағылары келмеди.

Сол күні Политехникалық институт студенттерімен кездестік. Оларға біраз «ақыл» айтқан болып жатырмыз. Бірақ қабылданбаған сыңайлы. Сосын ҚазҰУ-ге бардық. Осы жерде олар менің көзқарасымды жартылай өзгертті. «Бұзақыларды қолдамаймыз. Бірақ лениндік ұлт саясаты неге бұрмаланады?» дей отырып, олар ғылыми түрғыда, нақты дәлелдермен бүгінгі жағдайға баға берे сөйледі.

Мұны естігеннен кейін Колбинге бардым. Тұскі сағат бірлердің шамасында үлкен кеңес өтіп жатыр еken. Көрген-білгенімді баяндадым. «Жастармен сөйлес!», - деді. Алаңдағы жастрадың арасына келдім. Мені олар бірден қоршап алды да, жоғары көтеріп әкетті. «Түсіріндер, қатар тұрып сөйлесейік» деймін. Қолымда құқық қорғау органдарының өкілдері берген дауыс қүшейткіш бар. Жаста дың көбісі парасатты еken, сөзімді ұйып тыңдады. Бірақ қолдауға жоқ. Арапарында бет-ауыздарын шүберекпен бүркеп алған арандатушылар да жүр. «Орыстар кетсін!», «Балабақшадағы сәбілерді орыстар бауыздап тастапты!» деген сияқты үрейлі хабарлар таратады да, сәлден кейін жоқ болады. Бұлай тұра беруден ештеңе шықпайтынына көзім жетті. Сөзімді көпшілік тыңдамауға айналды. Бірі келіп, бірі кетіп жатыр.

Колбин қашқақтады

«Колбин алдымызға шықсын. Сол кісімен сөйлескеннен кейін ғана тарқаймыз!» деген соң мен Колбинді шақыруға келістім. Ол үшін араларынан 5-6 өкіл шығару екенін ескрттім. Делегация дайын болған соң-ақ, ғимаратқа бет алдық. Жолда мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің жігіттері тоқтатып, арғы жақта Мәскеудің жасақтары тұрғанын, олар бәрібір бұл жігіттерді жібермейтінін айтты. «Делегацияны» сол жерде қалдырым да, олардың атынан өзім барып Колбинді шақыруға кеттім. Мәжіліс әлі жүріп жатыр екен. Оң жағынан келіп, Колбинның құлағына сыйырлап, мән-жайды түсіндірдім. Ол кісі ойланыңқырап, маңайындағыларға қарады. Сол кезде З.Камалиденов:

-Бұзақылармен сөйлесудің керегі жоқ. Сізге ол жаққа баруға болмайды, - деп сөзді бөлді. Бұдан кейін Колбин өзінің ең сенімді бір-екі адамын және оларға Камалиденовты қосып, мен ертіп келген жігіттермен сөйлесуге тапсырма бердапсырма берді. Қазіргі трибуна тұрған жердің астындағы бір бөлмеге жиналдық. Әңгіме басында жап-жақсы басталып еді, Камалиденов жастраға зекіп сөйлеп, соңын ұшықтырып жіберді. Келіссөз сәтсіз аяқталды.

Қазір ойлаймын, егер Колбин қашқақтамай, жастардың алдына шыққанда бәлкім қайғылы оқиғаларға жол берілмес пе еді?

Мен сол жерде наразы қыз-жігіттердің ортасында қала бердім. Шамам келгенше оларды райларынан қайтаруға тырыстым.

Күрекшемен күйретті

Сол күні, яғни желтоқсанның он сегізінде, кешкі сағат алты-жетілер шамасында мұздай қаруланған әскерлер алаң шерушілеріне қарай аңдып басып келе жатты. Топтың ортасында тұрған жастар оларға қарай тас жаудырды. Әскерлер болса топтың шетінде бейқам тұрған қыздар мен жігіттерге қарай лап қойды да, сапер күрекшелерімен күйрете бастады. Жандәрмен жүгіріп барып, бір-екеуін жағадан алдым. Өзімнің кім екенімді айтЫП, мына бассыздықтарын тоқтатуын талап еттім. Олар тоқтады. Сол кезде бір жақтан Алматы қалалық атқару комитеті төрағасының орынбасары Жібек Әмірханова жүгіріп келіп, автобус тізбектерінің арғы жағында балаларды әскерлер баудаң түсіріп жатқанын айтты. Бірқатар жігіттер жараганып үлгеріпті. Біз келгенде әскелер түк болмағандай тұра қалады. Бірғаным Әйтімова да безек қағып, олай-бұлай жүгіруде. Қазақ милиционерлері тұрған жерден шепті ашқызып, біраз қыз бен жігітті қоршаудан шығарып үлгердік. Қас қарайып, алаң қараңғылық құшағына еніп бара жатты. Адамдардың қалың нөпірінің легімен бірге шетке шығып қалыптын. Бұдан әрі тұра берудің мәні жоқ екенін түсінгеннен кейін бір шара қабылдау үшін дереу кеңсеге қарай асықтым.

«Қырық адам қырылды»

Тұннің бір ауғына дейін телефон құлағынан түспедім. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің екінші хатшысы Мирошкинмен хабарласып, алаңда өз көзіммен көргендерімнің бәрін жеткіздім. Ол «алаңдағы бұзықтарға сол керек!» дегендей әңгімені шорт кесті. Петр Никитин мен Бірғаным Әйтімова да менің кабинетіме келіп, өз көзімен көргендерін үрейлене айтып жатты.

Ертеңіне бұл мәселені өзара тағы талқыладық. «Алаңда қырық адам қырылды», -деген ақпарат жетті. Бұдан кейін өзіміз қоғамдық тергеу жүргізуге бел байладық. Кейбір офицерлердің аты-жөндері белгілі болды. 20-желтоқсан күні көрген-білген, естігендерімізді қағазға түсіріп, жоғары жаққа хат жолдадық. «Алаңда құрбан болған қырық адамның кім екенін анықтап беріңіз!» деп, сонынан өзімді тергеуге алды. Қаншама тырысқаныммен ол қырық адамды анықтай алмадым. Ақыры өзім қызметтен кетіп тындым.

Өзімізден де бар-ая!

Мен жұмыстан кетердің алдында комсомол қатарынан шығарылған 300-ден астам жасты ақтап үлгердік. Сонда қарап отырсаң, өз қандастарымыз бірінің үстінен бірі арыз жазатын болып шықты. Айтатындары «мен – интернационалистиң, анау – үлтшыл». Ол кезде біреуді біреу жамандамаудың өзі ерлік еді. Д.Қонаев ақсақал жасы келіп, зейнетке кететіні желтоқсанға дейін-ақ белгілі болған. Оның орнына таласқан қазіргі агаларымыздың аты-жөндерін атамай-ақ қояйын. Олар да әрқайсысы өздерін – интернационалистиң, қарсыласын – үлтшыл етіп көрсетуге тырысты. Осындағы әдіспен қаншама талантсыздар мен қабілетсіздер билік басына келді. Колбин өзінің маңайына екіжүзділер мен сатқындарды жинап алыш, оларды бір-біріне қарсы ұтымды пайдалана білді. Бүгінгі жастра ең алдымен осындағы аярлықтан ада болып өссе екен. Желтоқсан көтерілісі ең алдымен бізге осыны үйретеді.

Желтоқсан көтерілісі – әлемдік өзгерістердің басы

Қалай болғанда да Желтоқсан көтерілісі қазақ жастарының есе түскен сана сезімін, өз елі мен өз жерінің тағдырына қатты аландайтынын, саналарымыздың сонау түкпірінде тәуелсіздік рухының қалғымағандығын көрсетті. Бұл сілкініс Кеңес қоғамында үлкен дүмпулер туғызды. Бірқатар республикаларда Орталыққа қарсы наразылықтар өрбіді. Идеологиялық мәселелер шешілмей экономикалық дағдарыстар тоқтамайтыны айқындалды. Ең үлкен проблемалар үлттық мәселеден туындал жатты. Мәскеу болса, мұндай зандағылыштармен санаса алмады. 1986 жылы Алматыда, Желтоқсан көтерілісінен басталған сілкініс ақыры бес жылдан соң, 1991 жылы Алматыда Кеңес одағының жаназасы шығарылуымен аяқталды. Кеңес империясының орнында Тәуелсіз мемлекеттер достатығы пайда болды.

Тәуелсіз Қазақстан әлемдік қарым-қатынастардың тен құқылы субъектісіне айналды.

**«Президент және Халық»,
10 желтоқсан 2006 жыл.**

Біздің дәрігер – механизатор

Төкең түнгі сменадан оралғанда бөлмедегі жігіттердің бәрі шырт үйқының құшағында жатқан. Құні бойғы қырмандағы жұмыс көбісін қажытып тастаған сияқты. Тас қараңғы бөлменің жарығын жақпастан алдымен өз төсегін тауып алды. Шаршағанын енді ғана сезінгендей. Бірақ, біразға дейін үйықтай алмай арлы-берлі дөңбекши берді. Жаңа, жұмыс аяқталардың алдында екі бидай тазалағыш машина жұмыстан шығып қалған. Қай жері бұзылғанын анықтап үлгермеди. «Қырманның нағыз қызған кезінде қырсық шалғанын қарашы» деп ойлады іштей. Ертең ертемен тұрып, бірінші сменадағы слесарьға көмектеспесе болмайды. Ол жалғыз өзі жөндеймін дегенше, қаншама машина қаңтарылып, босқа тұрып қалуы мүмкін. Аудан орталығындағы элеваторға жіберілетін астықты тоқтату дәл қазіргі кезде қылмыспен тең. Терезеден түскен айдың әлсіз сәулесіне қол сағатын тосып қарап еді, түн ортасынан ауып кетіпті. Енді қалайда екі-үш сағаттай көз шырымын алуы керек. Онсыз ертең жұмыс өнбейтіні анық.

Ол енді тәтті үйқының құшағына ене бергені сол еді, бұлар жатқан бөлменің терезесін біреу дүрсілдете қағып-қағып жіберді. Келген жергілікті аурухананың медсестрасы Мәрзия Бекмұхамедова еді.

Оның сөзінен Төкеңнің бар ұққаны - біреу қатты қансырап, хал үстінде жатқан көрінеді. Дереу көмек көрсету керек. Жергілікті дәрігер бүгін ауылда жоқ екен. Әлдеқандай бір жұмыстарымен аудан орталығына кеткен ол әлі оралмапты. Төкең жылдам киініп, ауруханаға жеткенде қолының сыртынан қара қошқыл қан шапшыған жас қыз мүлдем әлсіреп қалыпты. Жай кезде де сабырлы да салмақты көрінетін медсестра қыз түн ішінде бекерден-бекер дегбірсізденбепті.

Мұндайда әрбір қас-қағым сәтті бос жіберуге болмайтынын түсіне қойған тәжірибелі дәрігер жылдам іске кірісті. Кезекші медсестра Қарлыға Әжібаева қажетті заттарды дайындалып жүргіріп жүр.

Түнгі операция ұзаққа созылды. Жарақат өте ауыр. Қолдың сыртынан кірген өткір әйнектің сынығы екі тамырды қатар қып өтіпті. Бұлар қыылған тамырдың үшін таба алмай көпке дейін әуреге түсті.

Әрен дегенде біреуін тапты-ау. Оны тіккенше екінші тамырдан сыздықтаған қан аурудың жағдайын сэт сайын қындарып барады. Терінің астына «жасырынып» қалған екінші тамыр жуық арада табылар емес.

Жараның әр жерін бір шұқылап, адам жанын орынсыз қинағаннан енді пайда жоқ екенін түсінген Төкең төтенше бір әдіске көшуге бел буды.

Жарақаттанған қолдың білек тұсындағы байлауды шеше бастағанда Мәрзия мен Қарлыға бір-біріне сұраулы жүзбен қарады. Енді қалған қанды жіберіп алса, мына қыздың тағдырына не болмақ? Төкеңнің ойынша, лықсып тұрған қан қайта шапшығанда «жасырынып» жатқан тамырдың ұшы бір бой көрсетіп қалуға тиісті. Міне, осы сәтте ұстап ұлгермесен, бітті деген сез. Абырой болғанда бәрі сәтті аяқталды. Қанды тоқтатып, үзілген тамырдың ұшын байлағаннан кейін, ендігі жұмысты екі медсестраға тапсырып, ол даға қарай беттеді. Таң алдындағы салқын самалға қеудесін тосып, далада біраз жүрді. Сәлден соң шығыс жақ құланиектеніп келе жатты. «Жатақхананың қапырық бөлмесіне барып тығылғанша бүгін бір ауыл таңын оңашада қарсы алым көрейінші» деп ойлаған ол аяндан өзен жағасына келді. Асықпай жуынды. Сосын шоқ тогайдың арасындағы көк майсаға шалқалай жатып, ой құшағына берілді. Өткен-кеткен, балалық шак, бәрі-бәрі бір сәт көз алдынан тізбектеліп өте шыққандай болды. Алдымен, дәл осындай өзеннің жанында жар жағалап жүрген алаңсыз бала кезі есіне түсті. Дәрігер болуды жас шағымнан армандалап едім деп айта алмайды.

Бұдан он бес жыл бұрын бұл кәдімгі милиция капитаны болатын. Ол қызметтің соңы сәтсіздеу аяқталды. Әділдіктің түбіне жетемін деп жүріп құрдымға кете жаздағаны да бар. Шіркін, жастық-ай, бүгін ойлап қараса, соның бәрі баланың ісі сияқты көрінеді. Е, бәрі өтіп кетті, өкінгенмен не пайда.

Ол кезде құлық-сұмдық дегеннің тамыры тереңде жатыпты ғой, кім білген. Бүгін, міне елуді алқымдалап қалған кезде тоқырау заманының құпия-қалтарысын түсіне бастапты. Әйтеуір, уақытты бос жібермегеніне қуанады. Жасы ұлғайғанына қарамастан Қарағандының мединститутына түсіп, оны да бітіріп алды. Жұбайы Жұмаштың да жаны сірі екен. Бұл жеті жыл студент болып, стипендиямен ғана күн көріп жүргенде шиеттей екі баланы қалай тәрбиелеп өсіргеніне таң қалады.

Бар қындық бір күнгідей болмай өте шығыпты. Қазір жағдайлары жаман емес. Өзі Арқалық қалалық ауруханасының білікті мамандарының бірі. Балалар да жақсы ер жетті. Кейбіреулер: «Дәрігер басымен кір қожалақ болып, мына жүрісің не?» деуі де мүмкін-ау. Десе дей берсін. Жұмыс қолға жұғып қалмайды. Денсаулықтың арқасында өстіп біраз еңбек еткеннің өзі қызық.

Төкеңнің егін орағына келгені бірінші рет емес. Торғай даласында астық науқанын талай рет абыроймен аяқтап қайтқан. «Біздің Тілеубай Жұмабаев - тәселген комбайнер. дейді де өздері осында қоя береді. «Жоқ, талай рет бардым ғой, енді жетер» десе, әрине, ешкім бұны зорламас еді. Кейінгі кезде біреудің бетіне қарсы келуді мұлдем ұмытқан Төкең үн-түнсіз келісе салады.

Мұнда да «Тасты» совхозында егін шығымы жаман емес. Қамбаға келіп құйылып жатқан тау-тау сары бидай қазір осы Төкенің қолынан өтеді. Әйткені бидай тазалағыш машинаның бірден бір маманы да өзі.

Біреуі тоқтап қалса, жүрттың бәрі табан астында Тілеубай Жұмабаевты іздейді. Қазір Төкенді «Тасты» совхозында білмейтін адам жоқ. Жұмыстан қолы босай қалса бөлімшелік ауруханаға қарай жүгіреді. Жергілікті дәрігерлерге ақыл-кеңесін айттып, көмек көрсетуден жалықпайды.

Қазір совхозда сырттан келгендерді қоса есептегенде мыңнан астам адам бар еken. Екі дәрігер мен үш медсестра қай жағына үлгерсін. Еріксіз Төкенді шақыртады. Күндіз бе, түн бе ол үшін бәрібір, тек адамдардың бір қажетіне жарап жатса болды.

Міне, қазір де ол екі сағаттай көз шырымын алған соң, қолына кілтін алғып, қырманға қарай асыға басып кетіп бара жатады. Құрдастары оны «Біздің дәрігер-механизатор» деп қалжындаиды. Айтса айтқандай-ақ.

«Лениншіл жас»,
14 тамыз 1988 жыл.

Дипломат жұлдызы

Тоқсаныншы жылдардың басында Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрінің бірінші орынбасары болып істеген С. Құрманғожинді сырттайғана білетінмін. Таюда ол кісінің «45 лет на дипломатической службе» деген кітабы қолыма тұсті. Мен үшін әлі толық ашылмаған тақырыптардың бірі болғандықтан кітапты толық оқып шықтым. Бар-жоғы 1500 данамен жарық көрген шығарма қатты үнады. Енді автордық өзімен жолығып, қазақ оқырмандарына кеңестік кезеңдегі және тәуелсіз Қазақстанның тоқсаныншы жылдарындағы сыртқы саясатта болған қызықты жайттарды басқа қырынан жеткізгенді жөн көрдім. Келісілген уақыт бойынша Сәкеннің үйіне келіп есіктің қоңырауын соқтым. Жылды жүзбен амандақаннан кейін ол кісі мені алдымен жұмыс болмесіне алғып кірді. Жайғасқан соң сөреде тұрған кітаптарға назар аударуымды өтінді. Мұқият қарай бастадым. Көбісі ағылшын және орыс тілдерінде жазылған еken. Арасында қазақша кітаптар да кездеседі. Сәкен бұл кітап авторларының бәрімен тікелей қарым-қатынаста болғаны көрініп тұр. Оған дәлел – әр кітап мұқабасының ішінде өзіне арнап жазылған жылды лебіздегі қолтаңбалар.

Ерекше бала

Мен Сәлім Әлмағанбетұлының әр сөзін мүқият тындаудамын. Әзірге әңгімелі өзі жазған ғұмырнама кітаптың төнірегінде ғана өрбүде. Ол жағы маған жақсы таныс. 1955 жылы Алматыдағы шетел тілдері институтын аяқтағаннан кейін С. Құрманғожин Петропавл қаласындағы педагогикалық институтта ағылшын тілінен жарты жылдай сабак берген. Одан кейін Алматыға ауысып, Қазақ КСР Сыртқы істер министрлігінде екінші хатшы болып жұмыс істеген. Бұл жөнінде белгілі жазушы Герольд Бельгер жерлесі С. Құрманғожиннің өткен өмірін былай еске алады: «Сәлім менімен бір мектепте, бірақ екі сынып жоғары оқыды. Біз оны «басқарманың» баласы дейтінбіз. Әкесі Әлмағанбет Солтүстік Қазақстан облысындағы «Қаратал» деген колхозды ұзақ уақыт басқарып, асқан әділділігімен ел құрметіне бөлеген адам.

Сәліммен комсомол жұмыстарында жиі кездесіп қалатынбыз. Ол сол кездегі спорттың барлық түрімен айналысты. Әсіресе волейбол мен салмақ көтеруден алдына жан салмайтын. Сырнай тартатын. Орыс қыздарынан неше түрлі билерді үйреніп алған оған елдің бәрі қызыға қарайтын. Фотоаппарат дегенді бірінші рет осы Сәлімнің қолынан көрдік. Ол кезде біздер үшін қол жетпес арман болған велосипедті Сәлім ғана мініп журді. Кейіннен оны «Урал» мотоцикліне ауыстырды. Сәлім біздер үшін сол кездегі өркениеттің символы іспеттес еді. Жылдар жылжып өтіп жатты. Ара-арасында Сәлім жайлы жақсы хабарларды жиі естіп қаламыз. «Сәлім Каирде елшілікте қызмет етеді екен. Мәскеуге, КСРО Сыртқы істер министрлігіне екінші хатшы болып келіпті. Ойбай, ол қазір Ыстамбұлда консул екен. О, Сәкең КСРО Сыртқы істер министрлігі Бас хатшылығында кеңесші көрінеді. КСРО-ның Эфиопиядағы елшісінің кеңесшісі болып кетіпті. Қайтадан КСРО Сыртқы істер министрлігіне қызметі өсіп келіпті. Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің бірінші орынбасары екен. Қазақстан Республикасының Венгриядағы Төтенше және Өкілетті елшісі болып тағайындалыпты» деген хабарларды естіген сайын Сәлімді сырттай мақтан тұтып, іштей тілекtes болып жүретінбіз», - дейді ол.

Сталиннің ұсынысы

С. Құрманғожин жайында менің білетіндерім осы. Сәкең күтпеген мынадай әңгіме бастады. Жылдың 2 наурызында тәуелсіз Қазақстан Республикасы Біріккен Ұлттар үйіміна мүшелдікке қабылданғанын жақсы білесіз. Мұны қазір бәріміз мақтан тұтамыз. Алайда осы үйымға біз сонау соғыс кезінде-ақ кіре жаздағанымызды екінің бірі біле бермейді. КСРО кезіндегі Қазақстанның сыртқы саясаттағы орнын анықтау үшін аздаған шегініс жасағанымыз дұрыс болар. Мен бұл жайында өзің оқыған кітапта жазғам. Бірақ үстірттеу еді. Енді ол жайында толығырақ айтып берейін.

Қазақ КСР-ның Сыртқы істер жөніндегі одақтық-республикалық халық комиссариаты 1944 жылы құрылды. Әлемнің алпауыт елдері соғыс басталған кездे-ақ болашақ әлем картасын өздерінше жасап қойған. Мұны сезген И. В.

Сталин 1943 жылдың 6 қарашасы күні Орталық Комитеттің саяси бюросында сөз сөйлем, соғыстан кейінгі КСРО құрылымының жобасын ұсынған. Осыған байланысты 1943 жылы алғаш рет КСРО, АҚШ және Ұлыбритания мемлекеттерінің Сыртқы істер министрлері Мәскеуде, 1944 жылы Думбартон-Оксте (Вашингтонның жаңындағы қала) бас қости. Онда БҮҰны құру жөнінде сөз қозғалғаны тарихтан белгілі. 1944 жылы БҮҰ құрылғаннан кейін КСРО-ның одақтас республикаларын түгелдей оған мүшелікке қабылдау жөнінде И. В. Сталин ұсыныс жасаған. Бірақ әріптестері оның бұл ұсынысын қабылдамады. «Олай етсек АҚШ-тың барлық штатын жеке-жеке БҮҰ-ға мүше бола алмайды» дегенді. Соған қарамастан 1945 жылы Қырымда, одан кейін Сан-Францискода өткен конференцияда Сталин бұл мәселеге қайта-қайта айналып соғып, өзінің одақтас республикаларын БҮҰ-ға жеке-жеке мүшелікке қабылдау қажеттігі жөнінде мәселені күн тәртібіне қоя берген. Сол жылдың 7 ақпанында Қырымдағы Ливадий сарайында өткен конференцияда Сталин тағы да бұрынғы әңгімені қозғап, ең жоқ дегендеге үш одақтас республикасын БҮҰ-ға қабылдауды өтінеді. Олар – Украина, Белоруссия, Литва еді. АҚШ пен Ұлыбритания басшылары ақылдаса келе соғыста ең көп зардап шеккен ел ретінде Украина мен Белоруссияны қабылдауға келісімдерін берді, - дей келіп С. Әлмағанбетұлы осыған сәйкес 1946 жылдан КСРО-ның әрбір одақтас республикаларында Сыртқы істер министрлігі құрылғандығын, сөйтіп КСРО-ның әрбір одақтас республикалары сырт мемлекеттермен тең дәрежеде байланыс жүргізу мүмкіндігіне ие болғанын айтты. Бірақ 1956 жылы жағдай күрт өзгереді де Қазақ КСР Сыртқы істер министрлігі КСРО Министрлер кенесінің құрылымынан алынып, Қазақ КСР Министрлер кенесіне бағындырылған екен. Сөйтіп Қазақ КСР Сыртқы істер министрлігінде оған дейін жетпіске жуық адам істесе енді олардың саны күрт қыскартылып бес адамға түсіріліпті. Бұл жағдай Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін жалғасқан.

Сағыныш-ай

С. Әлмағанбетұлы 1956 жылы осы бес адамның бірі болып Қазақ КСР Сыртқы істер министрлігіне қызметке орналасады. Арада бес жылдай уақыт өткен соң КСРО Сыртқы істер министрлігінің Жоғары дипломатиялық мектебінде оқиды. Бұл оқу орнында ол кезде тек КСРО Сыртқы істер министрлігінің орталық және шет елдегі аппараттарында қызмет еткен адамдар ғана қабылданатын. Соған қарамастан Сәкең өз күшімен барып бұл оқу орнына түсken. Бұдан кейінгі өмір жолдарын ол кісі былай еске алады:

– Жоғары дипломатия мектебін бітіргенде маған екінші сыныпты хатшы деген дипломатиялық дәреже берілді. Соған сәйкес КСРО СІМ-ның кадрлар басқармасында менің құжаттарымды КСРО-ның Египеттегі елшілігінің екінші хатшылық қызметіне дайындаған еді. Бірақ Каирге келгенде Египеттегі елші маған үшінші хатшылықты ұсынды. Бұл менің көңіліме салқындау тиғені рас. Себебі бұл қызметте менен бұрын істеген

адам екінші хатшы деп аталағын. Соған қарамастан елшіліктің мәдени бөліміндегі қызметіме белсene кірістім. Мұнда 20-дан астам адам қызмет етеді. Осы жылдар ішінде Каирге Кеңес үкіметі басшылары – Н. С. Хрущев, Н. А. Косигин, К. В. Подгорний, мәдениет министрі Е. А. Фурцева, қазақ жазушылары F. Мұсірепов, М. Қаратаев, өнер қайраткері Б. Төлегенова, Р. Бағланова, Е. Серкебаев, ағайынды Абдуллиндер, тағы басқа көрнекті адамдар келіп-кетіп жатты. Солардың бәрімен тығыз байланыста жұмыс жүргіздім. Бірде Египетке КСРО басшысы Н. С. Хрущев бастаған делегация тағы келе қалды. Жанында А. А. Громыко, А. А. Гречко, басқа да адамдар бар. Салтанатты кездесу сәтінде Египет Президенті Г. А. Насермен бірге Н. С. Хрущев біз отырған үстелдің қасына келді. Сол кезде менің жұбайым Ләйла Қадырқызы:

- Здравствуйте, Вы наша? – деді Н. С. Хрущев.
- Наша, наша...-деп жатырмыз.

Хаттамада қарастырылмаған мұнданай әрекет жоғары басшылық кездесу кезіндегі әдептілікті сақтамау болып табылады. Сөйтсе де екі елдің басшылары қазақ әйелінің бұл еркінділігінің астарында өз Отанына деген сағыныш жатқанын жақсы түсінді.

Сұлулар арбап...

Сәкен бұдан кейін 1967 жылғы Израиль мен Египет арасында болған соғысты өз көзімен көргенін, Кеңес Одағы тарарапынан арабтарға қаншама көмек көрсетілгенімен олар жеңіліске ұшырағанын нақты деректер негізінде әңгімеледі. Алты күнге созылған соғыстың соңғы сәтінде Израиль әскерлері Суэц каналының шығыс жағалауына келіп орнығады. Бірақ ауыз судан қақтыға бастайды. Олар енді тұтқынға түскен араб әскерлерін қарсыластарына қарбызға айырбастап күн көреді. Көп ұзамай олар араб әскерін жағалаудан мұлдем қуып шығу үшін адам ойына келмейтін мына бір айла-шарғыға барыпты. Израиль әскерінде қыздар батальоны да қызмет ететін. Қыздарға тың жалаңаш суға шомылуға бұйрық беріледі. Ақкудай сылыңдаған еврей қыздары аппақ тәндерін күнге шағылыстырып суға түсіп-шығып жатқанда қарасы жағалаудағы араб әскерлерінің көздері атыздай болады. Сұлу қыздарды ең жоқ дегендеге бір көруге ынтығып тасадан басын қылтитқан араб әскерлерін израиль мергендері сол сәтте-ақ қағып түсіріп отырған.

Басқарушы-консул

1973-78 жылдары С. Ә. Құрманғожин КСРО-ның ҮІстамбұлдағы (Түркия) бас консулдығында консул болып жұмыс істейді. 1974 жылдың сәуір айында ҮІстамбұлдағы Бас консул А. В. Соколов КСРО-ның Чадтағы Төтенше және Өкілетті елшісі болып тағайындалады да оның міндеттін атқару

ісі С. Ә. Құрманғожинге жүктеледі. Бұл қызмет енді «Басқарушы-консул» деп аталады. Сәкен жоғарыдағы кітабында осы жылдары басынан өткерген қым-қуыт оқиғаларды өте қызықты баяндайды. Туристік сапармекін келіп түрік полициясына берілген ленинградтық инженерді еліне қайтаруы, Босфор бұғазында түрік кемесімен соқтығысқан КСРО кемесі капитанының тағдырын шешуі, Түркиядағы қазақ қауымдастырының арасына барып ашық туысқандық байланыс орнатуы дипломатиялық шеберлікпен қоса оның нағыз ерлігін көрсетеді десек, артық айтқандығымыз емес. Ең сонында Түркиядағы фашистік ұйым өкілдері екі рет оған қарсы қастандық ұйымдастырады. Бірақ бұл әрекеттер Сәкенің сағын сындыра алмаған. Тua бітті парасаттылығы мен көргенділігі арқасында түрік елінің атақты жазушысы Эзиз Несин, қоғам қайраткерлері – Ф. Челикбаши, Е. Сойсал, Н. Эдзедзибаши сияқты адамдармен достық байланыстарын одан әрі терендейте тұсті. Сол жолғы қарым-қатынастарын күні бүгінге дейін сақтап келеді.

КСРО осылай құлдыраған

1978-83 жылдар аралығында С. Құрманғожин КСРО Сыртқы істер министрлігінің бас хатшылығында кеңесші қызмет атқарғаннан кейін 1984 жылы Эфиопиядағы КСРО елшілігіне кеңесші болып тағайындалады. КСРО мемлекетінің социалистік Эфиопияны өз уысынан қалай шығарып алғанын бүгінде екінің бірі біле бермейді. Ал С. Құрманғожин ол кезде бұл тарихи оқиғаның басы-қасында жүрген. Сондықтан да ол өз көзімен көргендерін жоғарыда аталған кітабында публицистикалық сарында шебер суреттейді.

1989 жылды Мәскеуге қайтып оралып КСРО СІМ-де сарапшы-консультант болып қызмет атқарған С. Құрманғожин енді М. С. Горбачев бастаған мемлекеттің ішіндегі құлдырауды өз кітабында саясаткер көзімен сараптайды. Сол кездегі КСРО Сыртқы істер министрі Э. А. Шеварнадзе жіберген саяси қателіктерді сыртқы жағдайлармен салыстыра отырып талдайды.

Тәуелсіздіктің дәмі

КСРО құлап, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін С. Құрманғожин Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің бірінші орынбасары қызметіне шақырылады. Бұл қызметте жүріп ол Қазақстандағы дипломатиялық қызметтің құқықтық негіздерін қалыптастыруға белсене қатысты. Қазақстан Республикасы Президенті Жарлығымен бекітілген «ҚР Сыртқы істер министрлігі туралы ереженің», «Дипломатиялық қызмет туралы ҚР заңының», «ҚР елшілігі туралы ереженің» және «ҚР Төтенше және Өкілетті елшісінің негізгі міндеттері мен құқықтары туралы ереженің» жобаларын дайындаады.

1993 жылды Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен С. Құрманғожин Венгрия Республикасына Төтенше және Өкілетті елші болып

тағайындалды. 1996 жылы зейнеткерлікке шыққан соң да ҚР СІМ-де жауапты қызмет атқарды. 1999 жылы кандидаттық диссертациясын қорғағаннан кейін ол педагогикалық жұмыспен айналысуға түбегейлі бет бүрді. Сәкен қазіргі уақытта әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің және Қазақ-Америка университетінің профессоры. Ол өзінің кәсіптік тәжірибесін болашақ халықаралық мамандарға үйрету мақсатында ағылшын тілінде жазылған бірнеше оқулықтарды дүниеге әкелді.

Жетпісте де жігіттей

Мен жоғарыда «Дипломатиялық қызметтегі 45 жыл» атты кітапта қамтылған жайттардың тақырыптық тізбегін жасауға ғана шамам жеткен сияқты. Бәрін қамтып айту мүмкін емес. Ал кітапты оқы бастасаңыз осы ғұмырнаманың қатпар-қатпарлары еріксіз өз иіріміне тартып әкететінін байқамай қаласыз. Егер қазақ дипломатиясының кешегісі мен бүгінгісінен және ертеңгісінен хабардар болғыңыз келсе алдымен осы кітапты оқып шығуға кеңес берер едім. Ал тірі тарих – С. Құрманғожиннің жеке басының ерекшеліктері жайындағы әңгіменің орны бөлек. Дегенмен бұл кітаптан оның кіслігі мен кішілігі жайында да мол мағлұмат аламыз. Сондықтан да С. Құрманғожиннің жетпіс жылдық мерей тойы қарсаңында жарық көрген кітаптың алғы сөзін Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрі К. Қ. Тоқаев өзі жазып, былай депті:

«Дипломатиялық қызметтегі 45 жыл – бұл тіпті тарихи өлшем бойынша да үлкен мерзім. Сәлім Әлмағанбетұлы Құрманғожин кәсіби дипломаттың биік беделіне кіршік түсірмей, осы ұзақ жолдан лайықты жүріп етті. Оның есімі тәуелсіз Қазақстан дипломатиясының тарихына берік енді».

Осы қарсанда Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев С. Ә. Құрманғожиннің атына мынадай ресми Алғыс қағазын жолдапты. Онда былай делінген: «Сәлім Әлмағанбетұлы Құрманғожинге! Сыртқы саясат саласында ұзақ жылдар бойы қажырлы еңбек етіп, мол тәжірибе жинақтаған Сіздің тәуелсіз Қазақстанның халықаралық деңгейде танылуына, оның шет елдермен саяси, экономикалық, мәдени және достық байланыстарын нығайтуға қосқан үлесіңіз зор.

Сізге жемісті қызметіңіз үшін терең ризашылығымды білдіремін. Денсаулығыңыздың әрдайым мықты болуына, бақытты, ұзақ өмір сүруіңізге тілектеспін».

Сәкен туралы бұдан артық айту мүмкін емес. Ең бастысы осынау біртуар адамның 45 жылдық ғұмырнамасын оқып шығып КСРО атты алып мемлекеттің сыртқы саясаттағы бұған дейін беймәлім тұстарын тағы бір қырынан танып, таным деңгейімізді кеңейттік. Соның өзі үлкен олжа. Ал бүгінде жасы жетпістен асса да уақыт сынына мойымай, шың басындағы қарағайдай қасқайып, мәусесін кеңінен жайып тұрған қайсар ағамыз туралы айтылар әңгімелер әлі алда сияқты.

Жүргімнің үнісің сен, домбыра

Бұдан он шақты жыл бұрын кіші қызым мектепке барды. Біраз күннен кейін мектептен үйге домбыра қөтеріп келді. Балаларға арналған шағын домбыраның қоңырқай үні жұмсақ шығады екен. «Осы домбыраны ата-аналарың сатып алсын» деп ағайымыз беріп жіберді, – деді. Сатып алдық. Қызымыз онсыз да ауыр сөмкесімен қоса күнде мектепке домбыра қөтеріп бара жатады. Домбыра қөтерген басқа балалар да мектеп маңайында көзіме түсетін болды. Естуімше осы Қожа Ахмет Яссави атындағы №123 көп салалы мектепте ән-қүй сабағының орнына домбыра сабағы өтетін көрінеді. Біздің кезімізде мектепте домбыра үйірмесі жұмыс істейтін. Оған тек музыкаға қабілетті балаларғана таңдалып алынатын. «Мынау әсіре дәстүршілік пе» деп ойладым. Арада үш-төрт жыл өткенде қызымыз кәдімгідей күй тартып, халық әндерін домбыраның нақышына келтіріп айта бастады.

«Біздің мектебімізде енді «Мұрагер» атты ән-қүй бағдарламасы енгізіле бастапты» дегенді естіген соң, осы пәннің мұғалімі Рахатдин ОРАЛБАЙҰЛЫМЕН арнайы жолығып, әңгімелестім.

– «Мұрагер» бағдарламасы белгілі азамат Абдулхамит Райымбергеновтың бастамасымен елімізде жүзеге асып жатқан игі істердің бірі. Бағдарлама жиырма жылдай тәжірибеден өтіп келеді. Алматы қаласындағы «Көкіл» мектебінен басталып, біздің мектепте жалғасын тапқан бұл оқу әдістемесі республикамыздың барлық мектептеріне тарауда. 10 жыл бойы «Мұрагер» бағдарламасы бойынша тәрбиеленген тұңғыш түлектеріміздің өнерін тамашалауға өзіңізді арнайы шақырамын, – деген соң, оны да барып көрдім. Домбыраның шанағына саусағын жеткізе алмай тырбанған 1-сынып пен кәсіпқой домбырашы болып қалыптасып қалған, 11-сынып оқушыларының өнерін көріп, көпшілік тәнті болды.

– Кеңес дәуіріндегі мектептердегі балаларға хормен ән айту ғана үйретілетін. Бұл шын мәнінде өзге ұлттың діліне негізделген музыка сабағы еді. Қайта құру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Сондықтан да «Мұрагер» ұлттық бағдарламасын қолға алдық. Мұнда балалар тек домбыра үйренумен ғана шектелмейді, сонымен бірге ою-өрнектің ұлттық технологиясын менгереді, халық поэзиясының негіздерін, салт-дәстүрлерін үйренеді. Бағдарлама халықтық педагогикалық әдістеріне негізделген, – дейді Рахат.

Оның айтуына қарағанда 1-сыныптағы сабактар қазақтың азыз-күйлерін тыңдаудан басталады. Күйлердің шығуына байланысты алдымен азыздар ертегі сияқты баяндалып, одан кейін күйдің өзі орындалады. Домбыра бірде аттың шабысын, аққудың сыңқылын, құланның дүбірін бейнелейді.

Дыбысқа еліктеген балалар қысқа күйлерді естерінде жылдам сақтап қалады. Ал ою-өрнек салып үйрену – баланың қиялын шарықтатып, көркемдік ой жүйесін қалыптыстырады еken. Бұдан кейін балалар музикалық шығармаларды ұжымдық турде орындауға үйренеді. Ансамбльде бірін-бірі тыңдай білу, сахна мәдениетін менгеру, өз ойларынан өлең құрастыру, азыз-күйлер негізінде сурет салу т.б. өнер әлемінің қыр-сырын менгереді.

Бүгінгі балалар мен жасөспірімдерді жаулап алған компьютерлік ойындар мен басқа да қатыгездік көріністерге қарсы тұратын бірден-бір күш осы – «Мұрагер» бағдарламасы еkenін № 123 мектептің директоры Бақытбек АРПАБЕКОВ былай дәлелдейді:

– Бұл бағдарламаның басты мақсаты – ұрпағымыздың өз ана тілін, ділін, дәстүрін өнерін бойына терең сіңіруіне жол ашу болып табылады. Дегенмен бағдарламаны мектепке енгізуіндегі өзі оңайға түспеді. Көптеген атапана «Тұқымымызда ән айтып, домбыра тартқан адам жоқ. Оны үйренбесең де болады...» деген сияқты сөздер айтты. Тек мұғалімдердің жалықпай түсіндіруі арқасында ғана ісіміз онға басты. Қазір осы бағдарлама бойынша білім алып жатқан оқушылардың басқа оқушылардан ерекшеленіп тұратынын, олар мектептегі оқушылардың алдыңғы қатарында болатынын байқадық...

Мектептің психолог маманы Гүлмира МОМБИЕВА үл жөнінде былай дейді:

– Осыдан біраз бұрын «Мұрагер» бағдарламасымен жұмыс істеп жүрген Рахатдин ағай осы балаларды психологиялық зерттеуден өткізіп беруімді өтінді. 5 және 7 сыныптарындағы балаларды бір-бірімен салыстыра зерттегендеге бұл оқушылардың қабілеттерінің едәуір жоғары еkenіне көзім жетті. Өйткені олар бір сабактың өзінде күйдің тарихымен танысады, күйшінің өмір-баянын біледі, күйде үйреніп, сурет салумен, ою оюмен айналысады. Бұл-баланың зейінін шындал, есте сақтау қабілеттерінің дамуына септігін тигізеді. Сондай-ақ ақыл-ой дамуын зерттеуге арналған психологиялық тест жұмыстарының бірнеше түрін жүргізгенде де жақсы нәтиже көрсетті. Ендеше «Мұрагер» бағдарламасы оқушыларға ұлттық тәрбие берумен бірге психикаларының дамуына да жақсы әсерін тигізеді деп ойлаймын...

Осы мектептің Физика және астрономия пәндерінің мұғалімі Нұрипа БЕКАЛАЙДЫҢ үл жөніндегі пікірі мынандай:

– Қызым Әйгерім осы бағдарламаға ауысқалы бір жыл ішінде домбырамен сүйемелдеп 4 ән, 3 терме айтатын болды және 2-3 күйді нақышына келтіріп тартады. Ән-күйді бұрынғы бағдарлама бойынша оқыған 11-сыныптағы үлкен қызымның есінде ештеңе қалмаған. Меніңше еліміздегі барлық мектептерде ән-күй сабағын осы «Мұрагер» бағдарламасы бойынша жүргізіп, оған аптасына 2-Зсағат бөлсе оқушылардың рухани дамуы, тәлім-тәрбиесі мулдем басқа бағытта дамитыны сөзсіз...

Құрманғазы атындағы Қазақ мемлекеттік Консерваториясының аға-оқытушысы Айжан БЕРДІБАЙ:

– Елдің болашақтағы идеологиялық мұдделері түрғысында жасалған «Мұрагер» бағдарламасымен қазір санаулы азаматтар ғана айналысып жүр. Бұл бағдарламаның басты мақсаты – балаларға тек музикалық шығармалар орындау ғана емес, сондай-ақ ою ойғызу арқылы дәстүрлі философиядағы жақсы мен жаман, қымбат пен арзан, өмір мен өлім сияқты мәселелерді ұғындыру, киіз үйдің құрылышын оның ішіндегі дүние-мулікті білдіру арқылы халықтың дәстүрлі логикалық ойлау жүйесімен таныстыру болып табылады. Сабак барысында жүргізген осындай түрлі әдістер бір жағынан баланың «ел мәдениетін жасаушылардың бірі – менмін» деген сенімін арттырады.

Белгілі әнші Бекболат ТІЛЕУХАН бұл жөніндегі өз ойын былай білдіреді:

– «Мұрагер» секілді ұлттық бағдарлама елдегі барлық білім ошақтарында жаппай оқытылатын тұтас жүйеге айналса ғана ахуал өзгереді. Бағдарламаны мұндай деңгейге жеткізуге, ресми турде солай бекітіруге талпыну керек.

Бұдан шығатын қорытынды №123 қазақ орта мектебінде қолға алынып жатқан бұл шаралар бүкіл елге жайылып, «Мұрагер» бағдарламасының жалпыұлттық бағдарлама болуға әбден хақысы бар...

Осыдан бірер жыл бұрын Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың тапсыруымен мәдени, тарихи мұраны сақтау, руханият пен білім беру салаларын дамытудың аса маңызды құрамдас бөлігі ретінде бірқатар жобалардың басын қосатын «Мәдени мұра» арнаулы орта мерзімді бағдарлама дүниеге келгені белгілі.

Ал «Қазақстан -2030» стратегиялық бағдарламасында білімі мен білігі жағынан шетелдердегі замандастармен бәсекеде жеңілмейтін, бойында ұлттық ділі сақталған, отаншыл кемел қазақстандықтардың жаңа ұрпағын тәрбиелеу қажеттілігі, тек осындай ұрпақ қана еліміз мерейін бүгінгі жеткен биігінен алласартпай, жаһандану деп аталатын алпауыттың теріс ықпалын бойына дарытпай, әлемдік даму көшіне ілесе алмайтын ұрпақ тәрбиелеу қасиетті борыш екенін баса көрсетілген болатын.

Ендеше қасиетті қара домбырамыздың үні жүргөміздің лұпілімен үндескенде ғана бұл қасиетті борыш жүзеге асатынын әрбір қазақ тұсінетін кез келген сияқты.

«Қазақстан – Zaman»,
17 маусым 2005 жыл.

Жүрегі дархан, тұлғасы таудай жан еді

Өмірдерек

Аманолла Фабдолқайұлы Рамазанов 1928 жылы Павлодар облысы Павлодар ауданы К.Маркс атындағы ұжымшарда дүниеге келген.

1950 жылы Алматы ауыл шаруашылығы институтын бітіргеннен кейін алғашқы қызметтін Павлодар облыстық ауыл шаруашылығы басқармасында аға агрономдықтан бастады.

1953 жылы Ақкөл кеңшарына директор болып тағайындалды.

1959 жылы Павлодар облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы қызметіне көтерілді.

1963 жылдан бастап Баянауыл ауданының бірінші хатшысы.

1967 жылдан Қазақ КСР Ауыл шаруашылығы министрінің бірінші орынбасары.

1970-1978 жылдары Шымкент облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы.

1978-1983 жылдары Семей облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы.

1983 жылы Қазақ КСР Астық өнімдерін дайындау министрінің бірінші орынбасары.

1954-1983 жылдар аралығында Павлодар, Шымкент, Семей облыстық кеңестерінің, 1971 жылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты. 1974-1979 жылдары КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаттығына екі дүркін сайланды.

Екі рет Ленин Орденімен, төрт рет Еңбек Қызыл Ту Орденімен, Құрмет Белгісі Орденімен, Кеңестер Одағының көптеген медалімен, Қазақстан Республикасының үш медалімен марапатталған. Социалистік жарыстың ауыл шаруашылығындағы жетістігі үшін КСРО Ауыл шаруашылығы көрмесі Бас Комитетінің медалін он рет (5 алтын, 5 күміс), Қаз.КСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамотасын екі рет иеленген.

Семей қаласының Құрметті Азаматы.

.

Аманолла Рамазанов тірі жүрсе биыл сексен беске толар еді. Ол кісі

жайында баспасөз беттерінде біраз жазылды. Сол жазбаларды қайта параптап отырмыз. Өмірден озғанына жыл толғанда замандастарының, достары, туыстары, тағы басқа көнілі жақын адамдарының ол кісі жайында жазған «Өмірі өнегелі парасатты тұлға» атты естелік кітабы да қолымызда.

Иә, әрбір адам баласы дәм-тұзы таусылып, о дүниеге атанғаннан сайын өзгеше бір дүние онымен бірге мәңгілікке кеткендей әсерде қаласың.

Бұрынғы жазылғандарды қайталамас үшін біз осы кітаптың ішінде көпшілікке әлі толық жете қомаған кейбір тарихи шындықтарды Аманолла Габдолқайұлының тікелей өзі бастан кешкен, көз алдынан өткізген өмір құбылыстарымен өрбіте баяндағанды жөн көрдік. Сондай-ақ Әбекен жайында жазылған естеліктерден де үзінділер келтірдік. Ол кісінің адами келбетін жаңа бір қырынан жаңғыртуға тырыстық.

Егер өмір жолына қысқаша тоқталып өтетін болсақ:

«Аманолла Габдолхаұлы Рамазанов жылдың 1 маусымында Павлодар облысының Карл Маркс атындағы ұжымшарында дүниеге келді. Алматы мемлекеттік ауыл шаруашылығы институтын, Москвадағы КОКП Орталық Комитетінің қасындағы Жоғарғы партия мектебін бітірген.

1950-1953 жылдары Павлодар облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының аға агрономы болып қызмет бастаған ағамыз облыс орталығындағы осы жайлар қызметін тастанап, бар болғаны 24 жасында осы облыстың «Ақкөл» кеңшарына директор болып барады. Бұл атақты тың игеру кезеңі басталып, қызу жүріп жатқан түс еді. Жас жігіттің зор үйимдастырушылық қабілеті мен маман ретіндегі біліктілік қырлары осында жүргенде жарқырай көрінеді. Бұл кеңшарда Аманолла Рамазанов директор болып келген 1953 жылы 1,5 мың гектарға егістік жері бар еді. Келесі жылы ол 4 мың гектарға жеткізілді. Мұнан кейінгі екі-үш жылдың ішінде кеңшар қуаты тасқындалап, егіс көлемі 20 мың гектарға дейін шарықтады. Әр жүз сиырдан 90-95 бұзау, әр жүз саулықтан 100-ден қозы алынды. Әр жыл сайын шаруашылық тәсілімен 20-30 үй салу әдетке айналып, кеңшар орталығы жедел көріктенді. Мектептер мен бала бақшалар, 300 орындық клуб, автогараж, машиналар тұрағы, мұнай базасы бой көтерді. Мал қоралары қайта жаңартылып, көбісі жаңадан пайда болды. Көтерме жолдар төсөлді.

Кеңшардың материалдық техникалық базасы қатты дамыды. Аманолла Рамазанов келгенде мұнда бар болғаны 5-6 трактор бар екен. Санаулы жылдардың ішінде тракторлар саны 250- ге жеткізілді. 150 машина, 80 комбайн болды. Эрине, мұның өзі бір есептен алғанда тың көтерудің пайдасы еді. Бұрын облыстық ауыл шаруашылығы басқармасында жұмыс істеп, тәжірибе жинақтап үлгірген, қай затты қандай жолмен алуға болатынын жақсы менгерген алымды да алғыр жас директор кеңшарды көтеруде тың игеру саясатын шеберлікпен пайдалана білді. Сөйтіп, шаруашылықтың жұмысы дүрілдеп жүре берді. Ол республиканың, облыстың бірінші басшылары арнайы келіп көретін үлгілі шаруашылыққа айналды. 1954 жылы 26 жастагы жас директордың кеудесіне алғашқы мемлекеттік үлкен награда

ретінде «Құрмет Белгісі» ордені қадалды.

1958 жылдың шілде айында Аманолла Рамазановты аяқ астынан обкомға шақырып, облыстық ауыл шаруашылығы басқармасына бастық етіп тағайындейді. Сөйтіп шаруашылықты басқа адамға тапсырайын деп жүргенде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы Жұмабай Тәшеновтың келе жатқаны белгілі болады. Аудан басшысы Махмет Қайырбаев телефон шалып, үлкен басшыны өзің күтіп ал дейді. Белгіленген уақытта қонақтар да келіп жетеді. Жиналыс болады. Жас директоры кеңшар шаруашылығы туралы ұзак баяндап, жағдайдың барлығын жіпке тізгендей жеткізеді. Жұмабек Тәшеновтың қойған сұраптарының барлығына толымды да нақты жауап қайтарады. Жауапқа қатты риза болған Тәшенов қасында отырған обкомның екінші хатшысы Кенжебай Макинге қарап: «Мынау өзі алғыр жігіт екен, болайын деп тұрған жас екен. Өсіру керек қой» – деп қалады.

«Бұл жігітті біз облыстық ауыл шаруашылығы басқармасына бастық етіп бекіттік», – дейді Кенжекең. Сонда Тәшенов қабағын шытып:

«Қыын жұмыс қой ол. Жаңып тұрған от қой. Қызылжарда мен де ол қызметті атқарғам. Мынау өзі мәдениетті, білімді жігіт екен, көмектесіндер. Эйтпесе, босқа күйдіріп аласындар», -деген екен.

Хрушевпен алыса жүріп Тың өлкесін Ресейге қостырмай алып қалған, тек осы бір батылдығы, табандылығының өзімен ғана Қазақстанға, қазақ халқына тарихта алтын әріппен жазыларлықтай өлшеусіз үлкен жақсылық жасай алған Тәшенов тегін адам болмаған ғой. Жас жігіттің болашағын бір көргеннен дұрыс болжай білгендігі анғарылды. Аманолла ағамыздың мұнан кейінгі қызмет жолдарында нақақтан нақақ күйіп кеткен тұстары да болды. Бірақ өзіне тән алғырлық, білім-білігімен қайтадан тез көтерілді.

Ағамыз мұнан кейінгі өмір жолында облыстық ауыл шаруашылығы басқармасының бастығы, Павлодар ауданындағы өзі туып өскен «Ямышев» кеңшарының директоры, халықтың Хрушевке дейін хат жазып, Аманолла Рамазановты қайта қалап, сұрауы бойынша қайтадан «Ақкөл» кеңшарының директоры, Баянауыл аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы, Ауыл шаруашылығы министрінің бірінші орынбасары қызметтерін атқарды.

Мұнан кейін табандатқан он екі жыл бойы Шымкент және Семей облыстық партия комитеттерінің бірінші хатшысы қызметін атқарып, осы облыстардың дамуына сүбелі үлес қости. Аманолла Рамазановтың тұсында бұл облыстарды өңір, ел экономикасы үшін маңызды болып табылатын үлкен өндірістік орындар, мәдени-элеуметтік ғимараттар салынды. Осында маңызды нысандарды салдыру, жоспарға енгізу үшін Аманолла Рамазанов республика басшыларының, одақтық министрлердің алдында талай рет болды.

Тіпті одақтық Министрлер Кеңесінің төрағасы А.Н. Косыгиннің алдында үш рет болды. Аманолла Рамазановтың осында табандылығының арқасында Америкадан алдырылған жол салу үшін қажетті 4-5 зауыттың бірі Шымкент облысына бұйырды.

Ағамыздың жоғарғы қызметте жүргенде міне, осында халыққа

жасаған жақсылықтары көп болды. Жастар тәрбиесіне мән беріп, олардың арасынан көптеген басшы қызметкерлерді тәрбиелеп шығарды. Қай қызметте жүрсе де қарапайым халықтың жағдайына көп мән беріп отырды. Ұлттық мұддені ұмытпады. Кеңестік кезеңнің соңғы жылдарында республика Астық өнімдерін дайындау министрінің бірінші орынбасары болды. Сіңірген еңбегіне байланысты Аманолла ағамызға одактық дәрежедегі дербес зейнетақы тағайындалды.

Ағамыз өз өмірінде белсенді қоғамдық қызметтер атқарды. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі мен КСРО Жоғарғы Кеңесіне бірнеше рет депутат болып сайланды. Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің мүшесі болды. Екі рет Ленин орденімен, төрт мәрте Еңбек Қызыл Ту орденімен, Құрмет Белгісі орденімен марапатталды. Семей қаласының құрметті азаматы деген мәртебелі атқа ие болды.

«Дүниеде не өлмейді? Жақсының аты өлмейді, ғалымның хаты өлмейді», -дейді біздің қазақ халқы. Сол секілді бүгінгі күні Аманолла ағаның халыққа, қарапайым адамдарға жасаған жақсылығын еске алып отыратын адамдар Қазақстанның әр түкпірінен табылады. Мәселен Шымкентте теледидар ең алғаш ашылғанда екі баласын қасына ертіп, ауылдарды аралап сюжет түсіріп жүрген ерлі-зайыпты журналистер өздеріне ойда жоқ жерде обкомның бірінші хатшысы Аманолла Рамазановтың кездесіп қалғандығын, бұлардың жұмысқа жайсыз жаман машинамен жүргендіктерін көріп, балаларын өз Волгасына салып алып үйқтатқандығын, артынша қызмет үшін дереу жаңа Волга машинасын алуларына жәрдем жасағандықтарын ризашылықпен жазсса, семейліктер Аманолла Рамазанов осы облысқа басшы болып тұрған кезінде алғаш рет ұлттық тағамдар әзірлейтін дәмхана ашып, халықтың осында келіп, қымыз ішіп, құйрық-бауыр жеп дегендей ата-баба дәстүрімен көңіл көтерулеріне жағдай туғызғандығын жазады. Мұндай мысалдарды Аманолла ағамыздың басшылық қызметі мен жеке өмірінен көпtek келтіре беруге болады.

Адамнан адамның айырмашылығы – алған білімі мен жинаған тәжірибесі, атқарған ісімен өлшенеді. Осы тұрғыдан алғанда Аманолла ағамыздың жер бетін басқан сексен екі жылдық ғұмыры бай мазмұнға толы болды. Оған ең алдымен өз қаламынан тұған естеліктері дәлел. Бұл естеліктердің бәрінде қызметтестері мен үзенгілестері жайында тағылымды сыр шертеді. Өмір деректерінен ой түйеді, оқырманының көкірек көзін ашып, көңіліне сәуле түсіруге тырысады. Мәселен, өткен ғасырдың алпысыншы жылдары Өзбекстанға заңсыз түрде өтіп кеткен үш ауданымызды қайтарып алу кезіндегі Д.Қонаевың әрекетін былай суреттейді:

«Мен ол кезде Шымкентте облыстық партия комитетінің бірінші хатшысымын. 1970 жылғы мамыр айының аяқ шамасында Димаш Ахметұлы пойызben Мәскеуге баратын болды. Жолда маған жолығу керектігін ескертті. Ертеңінде Шымкентте «Алматы-Мәскеу» пойызын күтіп алып, Димекеннің арнаулы қызмет вагонына келіп кірдім.

Сол жерде маған аталған аудандарымыздың көрші елдің қарауына өтіп

кету себебін айтып берді. Оқиға былай болған екен: В.С. Хрущев пленумның бір үзілісінде Димекенды оңашалап шақырып алады да, сол кездегі Шымкент облыстық комитетінің бірінші хатшысы Исмаил Юсуповты «ол – нағыз интернационалист» деп мақтайды жөнеледі.

Бұл көлгірліктің астарын бірден түсінген Димекен қазақстандықтардың барлығы интернационалист екендігін ескертеуді. Алыстан орағытқаннан ештеңе шықпасын түсінген В.С. Хрущев ақыры Қазақстанның онтүстігіндегі аудандарды мақта өсіруге терең мамандандыру үшін Өзбекстанға өткізу керектігін төтесінен қояды. Димекен бұл жөнінде халықпен ақылдасу керектігін білдіреді. В.С. Хрущев шарт кетіп: «Мен саған халық емеспін бе!» деп белден басады. Көп ұзамай Қазақстанның үш ауданын көршілерге алып береді. Димекенің орнына Юсуповты тағайындауды.

– Ал енді саған тапсырма: мен Мәскеуден оралғанша сен осы үш ауданды аралап шықшы. Ел-жүрттың жағдайын біл. Не үшін жүргенің дабыра болып кетпесін, – деді Димекен маған қоштасарда. Айтқанын шұғыл орындарым. Димекен Мәскеуден оралған соң телефон арқылы бәрін баяндарым. Көп ұзамай-ақ Алматыдан үлкен комиссия шығып, Ташкентте бас қостық. Үш ауданды өткізер кезде жасалынған мемлекеттік актіні тапқызып алдым. Жермен қоса жалпы саны 515 мыңнан астам қой да сол кезде Өзбекстанға өтіп кетіпті. Осы малдарды қайтару жөнінде мәселе қойғанымда Шараф Рашидов:

–Аманолла ақа, қазақтар бергенін қайта сұрап алмайтын еді ғой, – деп әзіл-шыны аралас алдымы орағыта бастады. Бұл жөнінде телефон арқылы Димекенмен хабаласып едім: «Аманолла, біздің мақсатымз – жерімізді қайтарып алу, кеткен дүние кетті ғой. Бас аман болса, мал өсер. Сол үшін көршімен бет жыртысып жатамыз ба?», - деп ірілік танытты. Сөйтіп, аудандарымызды Өзбекстан құрамынан қайтарып алдық».

Л. И. Брежневтің қатысуымен Ташкентте өтетін тағы бір пленумында Қазақстан тарапынан баяндама жасауды Димекен Өзбекстанмен көршілес облыстың бірінші хатшысы ретінде А. Рамазановқа жүктейді. Қазақтар да мақта өсіре алғынын көрсетіп қалу үшін А. Рамазанов алымен осы саладағы жетістіктерге баса назар аударады. Пленумға бір күн қалғанда баяндарманы оқып шыққан Димекен оны бастан аяқ сызғылап, қайта жазғызады.

– Өзбекстан – мақтаның отаны. Сондықтан мақтамен ешкімді таң қалдыра алмаймыз. Сен әңгіменді қой санынан бастауың керек. Қазір облыста 6 миллион қой есіріп отырысыздар. Ал Өзбекстандағы бүкіл қой саны бұған жетпейді, – дейді.

А. Рамазанов пленумда осы жөнінде айта бастағанда Л.И. Брежнев Шараф Рашидовке бұрылып, Өзбекстанда қанша қой өсірілетінін сұрайды. «Бізде де осыған жақындауды» деп күмілжиді ол. Шымкент облысында мақтаның әр гектарынан 30 центнерге жуық өнім ала батсағанын, оның 80 пайызы машинамен жиналатынын естіген Л.И. Брежнев тағы да Рашидовке бұрылып «сіздерде қалай?» дейді. «Осы шамалас» деген жауап әлсіздеу естіледі.

Осы оқиғаның соңын Әбекең былай деп баяндай келіп: «Жаның жәннәтта болғыр Димекен, ақылға ақыл қосып, Оңтүстіктің абыройын асқақтатып кетті. ...Пленумнан кейін әуежайда одақтас республикалар басшыларын шығарып салып жатты. Бірінші болып ұшу алаңына Л.И.Брежневтің «ИЛ-62» ұшағы қойылды. Екінші кезек Политбюроның мүшесі ретінде Димаш Ахметұлына келді. Кәдімгі шағын ғана «АН-24» алдымызда тұрды. Биік, еңсели кісі бәрімізben жылы қоштасып, басқышпен жоғары көтеріліп бара жатты. Мұнан кейінгі – қырғыз басшысы Ұсібәлиевтің ұшағы екен. Шағын ғана елдің бірінші хатшысы, тіптен Политбюроға мүше де емес. Бірақ сол кездегі алып ұшақ саналатын «ИЛ-62»-ге отырып әуеге самғай жөнелді. Осы бір көріністер Димекенің қарапайымдылығы мен ұлылығын тағы бірі қырынан паши еткендей еді» деп жазады кейінгі естеліктерінде.

Бұдан кейін: «Жоғарыда айтқан үш ауданмен қоса Шардара мен Қызылқұм да Өзбекстанға кетіп қалу қаупын алдын-ала сезген Д.Қонаев бұл өңірге дереу күріш ектіртіп тастағанын, сөйтіп Хрущевтің солақай саясатына жол бермеу мақсатында жасалған осы бағдарлама өзінің жемісін бергенін бүгінде екінің бірі біле бермейді» деп тағы бір тың деректі алдымызга тосады. Сөйтеді де сол өңірдің гүлденеүіне өлшеусіз үлес қосқан «Главриссовхозстрой» Басқарма бастығы Э.Х.Гукасовтың «Алтын жүлдіз» алуына қалай септігі тигендігін былайша қуана жеткізеді: «1974 жылы Қызылқұм алқабын игерудің біріші кезеңі аяқталды. Бірде КСРО Су шаруашылығы министрі Е.Е.Алексеевский телефон соқты. Э.Х.Гукасов Социалистік Еңбек Ері атағына ұсынылған болатын. Құжаттары СОКП Орталық Комитетінің хатшысы Ф.Д.Кулаковтың алдында жатыр дейді. Бар мәселе сол кісінің қолына тіреліп тұрыпты. Федор Давыдович Кулаковты жақсы танитынмын. Ол кезде де Сырдарияның суы Мақтарал, Шардара жағына жетпей, жоғарыда қырғыздар мен өзбектер байласап алып, жиі-жиі іштей тартыс жүріп жататын. Осындай жағдайларда Мәскеуге, КСРО Су шаруашылығы мен СОКП Орталық Комитетіне дейін шығатын сәттер болатын.

ЦК-ның коммутаторы Ф.Д.Кулаковпен жедел қосып берді.

– Бұл құжаттың менің алдымда жатқанын қайдан білдіңіз? – деді.

– Бізде пысық (шустрый) қазақ бар, оның фамилиясы «Ұзынқұлақ», сол арқылы естідім, – дедім.

«Гукасовке «Алтын жүлдіз» берсек, украиндықтар мен өзбекстандықтар ренжімей ме? Оларда да дәл осындағы одақтың денгейдегі Басқармалар бар ғой...» деген уәжіне қарамастан Эрик Христофоровичтің ерен еңбегін нақты дәлелдермен түсіндіріп жатырмын. Бір сәтте СОКП ОК хатшысының «Я подпишу!» деген көтеріңкі леппен айтылған кесімді сөзі естілді».

Аманолла Рамазановтың 80 жылдық мерейтойы қарсаңында жазылған мақаламызда компарияның өктем саясаты тұсында ұлт мұддесін ептілікпен қорғауға тырысқанын, кейде қосақ арасында жазықсыз күйіп кетіп,

жастықтың жалынымен жарды соққан, тұнғиыққа батып барып қайта көтерілген сэттерін де жазған едік.

Әңгіменің бір ретінде «кезінде жақсылық жасаған адамдарыңыздан көңіліңіз қалған сэттеріңіз болды ма?» деп те сұрағанбыз. Ол кісі орнынан тұрып барып, Оңтүстік Қазақстан облысында шығатын бір газетті әкеліп қолымызға ұсташқан. Онда (аты-жөнін атамаймыз) бір кездері өзінің қарамағында аға-көкелеп жүретін бірі «інісі» бұл кісінің фамилиясын «Жарамазанов» деп өзгеріп алғансып, неше түрлі өсек-аянды сонынан қарша боратыпты. Соған қатты құйзеліп отырған көрінеді. Ол жақтағы жігіттер осы үшін жалақорды сотқа беруге бекінгенде «арамзалармен алысып абырай тапаймыз», - деп бәрін өзі тоқтатыпты.

1983 жылы Семей облыстық партия комитетінің бірінші хатшылығынан кетуге де осындай алаяқтар себепші болыпты. Арада оншақты жыл өткеннен кейін ғана Димекең өзінің қаталескенін біліп, бір кездесуде «саған сол кезде обал жасап алдым-ау!» деп бауырына басқанын да жасырмады.

Бірге туғандай болып кеткен бір семейлік жазушы дос-ағасы Әбекең қызыметтен кете салысымен сонынан тас лақтырғанын естігенімде жағамызды ұстағанымыз да рас. «Кезінде бұған өзім де сене алмағам. Кейін теледидарда сөйлеген сөзін алдырып қайта тындағанымда жүрегім ұстап қала жаздады» дейді. Өмірінде аузынан жаман сөз шығып көрмеген бекзат мінезді Әбекең мұндай келенсіз құбылыстарды жазуға болмайтынын бізге қатаң ескерткен де еді. Бүгін енді Әбекенің аруағынан кешірім сұрай отырып, сол шындықтарды жасырғымыз келмеді. Келешек ұрпақ білсін, адамды оқпен емес, бір ауыз сөзбен-ақ өлтіре салу оп-онай екенін.

Аманолла Рамазанов 80 жылдық мерейтойын тек отбасы, туған туысқандарымен ғана атап өтті. Дәл сол қарсанда ортанышы ұлы Еркінің Ажар деген қызы шетелде оқып жүріп жаман аурмен ауырып қалыпты. «Немерем қиналып жатқанда мен мына жақта қалайша дүркіретіп той жасамақпын. Неменеме жетісемін!» деген еді ауыр күрсініп. Өкінішке қарай, көзінің ағы менен қарасында болған сүйікті немересі он екіде бір гүлі ашылмай жатып дүниеден өтіп кетті.

Талай қара дауылдарға қара емендей қарсы тұра білген Әбекең де осыдан кейін сынып түсті. Бірақ артында өшпес із қалдырыпты. Сол өшпес іздердің бір соқпағын бүгін біз қайта жаңғыртуға тырыстық.

Аманолла ағаның өзінен кейінгі інісі Ертіс-Павлодар өніріне, бүкіл елімізге белгілі, еңбегі мемлекет деңгейінде бағаланған Бақұстар Фабдулхаұлы Рамазановты да осындай сәтте еске алып, марқұмның рухына арнап сөз айту – үлкен парыз.

Бақұстар текті ортада туып өсіп, тәрбие көрген, «қыран ұяда не көрсе, үшқанда соны іледі» дегендей өз ортасынан алған сол тәрбиесін азамат болып жетілген шакта іске жаратып, көпке шуағын шашқан, алды кен, жүзі жарқын, ұстамды да салмақты, жігіттің төресі, елдің қамқоршысы бола білген кемел азамат еді.

Корыта келгенде айтарымыз, Аманолла аға өмірінің қай қырынан алғы қарасақ та біздің көңіліміздің биік төрінен орын алатындығы даусыз. Түр десен түрі келіскең, тұлға десен бітімі бәйтеректей биік, еңбек десен халыққа жасаған жақсылығы бірнеше адамның ғұмырына жетерліктей көп, аса жарқын өмір жолын бастан кешірген адам болды. Үлкен отбасының иесі ретінде соңынан қоғам сұранысына жауап беретін, оны алға жылжытатын лайықты ұрпақ қалдырды. Міне, өмірдегі осындай жетістіктеріне қарамастан ағамыз адамдар ортасында жағымды мінезді, қарапайым да ақжарқын еді. Өр ісінен адамгершілігі, халыққа, адамдарға деген ілтипаты айқын сезілетін.

Осындай біртуар тұлға, мемлекет және қоғам қайраткері болған, өмірде ел есіндей қаларлықтай іс-әрекеттері, еңбегімен ерекшеленетін ағаның жарқын жүзі, адамдық бейнесі бізге өте қымбат. Мұндай ерді халқы да ұмытпайтындығы ақиқат демекпіз.

Дархан жүректі, алғы тұлғалы, биік тудың бәйтерегіндей жел өтіне мызғымай, халқына қорған болып өмір сүрген асыл ағамен әрбір кездескен, бүріге жүрген сәтіміз бұл күні ертегі секілді. Біз осы мақалада мемлекет қайраткері биігіне көтерілген жанның өзі емес, оның заманы, сол заманың айтылмай қалған кейбір сырлары туралы ғана әңгіме қозғадық. Ал, оның өз өмірі, елге жасаған жақсылықтары, өмірдің қайнаған ортасында өсіп-өнген тұлға ретіндегі биік парасат-пайымы, шыққан асыл тегі мен өскен ортасы, артында қалған ұрпақтарына берген тәлім-тәрбиесі мен ұлгі-өнегесі бір мақала емес, талай кітапқа жүк боларлықтай! Аманолла ағамыз туралы ел жүргіне сақталған осы бағыттағы әңгімелер әлі талай айтылар деп сенеміз.

**Зайролла Дүйсенбеков, ҰҒА академигі,
Серік Жұмабекұлы, журналист.
«Егемен Қазақстан»,
30 мамыр 2008 жыл.**

Иран елі – иман елі

Иран Ислам Республикасының негізін қалаушы имам марқұм имам Хомейнидің («Алла оны алдынан жарылқасын» деген дұрыс екен) қайтыс болғанына жеті жыл tolуына байланысты өткізілген асқа

таяуда тәуелсіз Қазақстан Республикасынан 15 шақты адам арнағы сапармен барып, бата жасап қайтты. Бұл сапардың барлық шығынын өз мойнына алған Иран-Ислам Республикасының Қазақстандағы елшілігіне асқа барғандар алғыс айтуда.

Жалғыз Қазақстаннан ғана емес, бұл жиынға басқа да мұсылман елдерінен көптеген қонақтар шақырылышты. Қазақ елі мұсылман әuletіне жататын болғандықтан ирандық ағайындар қуаныш-қайғыларын бізben бірге бөлісіп отыруды кейінгі кезде дәстүрге айналдыра бастаған. Мұны біздер қош алудамыз.

Бұрынғы КСРО құрамында жүріп, тілін де, дінін де ұмыта жаздаған біздер үшін имандылық пен салауаттылық өмір салтымызға айналуы керек екенін Елбасымыздың өзі де ескеріп жүр емес пе? Саясат жөні бір басқа, алыс-жақын елдердің қай-қайсымен болсын тіл табыссак, достыққа дәнекер тауып жатсақ, одан артық не бар. «Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен» дегенді де өз ата-бабаларымыз өсiet етіп кеткен жоқ па.

Өз алдымызға тәуелсіз ел болып, өзгелермен тереземіз тең дәрежеде сөйлесе алатын шақ туғанда оралымды сэттерді қалт жібермеуге тырысқанымыз дұрыс.

Делегация құрамында болған санаулы журналистерге ондағылар да, мұндағылар да «көрген-білгендерінді халыққа жеткізерсіндер» деп ұмыт артқандықтан, ұсақ-түйекті тере бермей, көкейге қонған, санаға сіңген жәйттерді ғана қағазға түсіргенді жөн көрдік.

«Ол жақта әйелдер бетіне перде тұтып жүретін көрінеді. Автобусқа кіргенде әйелдер соңғы есіктен, еркектер алдыңғы есіктен кіреді екен. Рас па?!» – деп таңдана сұрайтындар да бар. Шындығын айтсақ, Тегеран қаласына алғаш кіргенде біздің де назарымызға оқшау түскен көрініс осы болды.

Шығыс дәстүрі бойынша әйелдер мұнда басынан аяғынан дейін жамылғы бүркеніп жүретіні рас. Бірақ беттері ашық. Тіпті әуежайдан түс салысымен Қазақстаннан барған бикештер мен бибілер да бастарына орамал тартуына тұра келді. Себебі, мұсылмен заңы осыны талап етеді. Егер сіздің (ер адамның) алдыңызда қарындасыңыз немесе қызыңыз, келініңіз, әпкеңіз шашын дудыратып, ернін қан жалаған иттей етіп бояп, көзінің асты мен үстін төбелестен таяқ жеген адамдай көкпеңбек қылыш, көмір түсіріп келген адамдай қасы мен көзін кір-қожалақтап, етегін тыртитып, бөксесін бұлтитып, бура санын буыршық атқызып, кеудесін жартылай жалаңаштап тастап жүрсе, еріксіз өзіңіз де ынғайсызданар едіңіз. Сосын адамдар тығыз орналасқан жерде әлгілердің бірінің байқамай бір жеріне тиіп кетсөніз, ол «арс» ете қалып жатса... Осынау қарама-қайшылықтың қайсысын таңдауға болады? Жауабын өздерінізге қалдырайық...

Енді мынаған қараңыз. Есесіне, мұндағы әйелдер біздегідей артынып-тартынып сөмкे көтеріп, автобуста еркектермен бірге «консервіленіп» әуреге түспейді. Жолаушылар көлігінің артқы есігінен емін-еркін кіріп орындарына жайғасады. Екі орта бөлінген. Еркектер алдыңғы жақта өздерімен өздери.

Ханымдар (әйелдерді осылай атайды) сырт көзге қарағанда шектеулі өмір кешіп жатқан сияқты көрінгенімен, оларға деген құрмет аз емес екенін екінің бірібайқай бермеуі мүмкін. Мәселен, ханымдар көшедегі ағылған көліктің ортасынан жолды кез-келген жерден кесіп өте береді. Жүргізушилердің бірі бұған қабақ шытпай, тоқтап тұрады. Егер ығы-шығы кезек қутіп, немесе ұшаққа отырар сәт туса, еркектер екі жаққа ығысып орталарынан ханымдар үшін жол аша қояды. Әдемі жымышп, алғыстарын қабақтарынан таныта кербез басқан ханымдарға ілтипатпен қарамасқа лажын жоқ.

Шет елден келген қонақтар имам Хомейнидің басына барып, бата жасағанға дейін 2-3 күндей Тегеранның біраз көрнекті жерлерімен танысып үлгердік. Бас имамның өмір жолы туралы, оның философиялық көзқарастары мен Иран халқына сінірген еңбегі жөнінде бірнеше ғылыми конференциялар өтті. Елдің қазіргі экономикасы, мәдениеті, алдыңғы саяси бағыт-бағдары жайында осы елдің білікті ғалымдары лекциялар оқыды.

1979 жылдың қантар айындағы төңкерістен кейін Иран халқы өз еркімен ислам жолын таңдал алғаны тарихтан жақсы мәлім. Алланы пір тұтып, аятolla Хомейнидің соынан ерген Иран елі болашақтарына нық сенімді. Өз жеріндегі қазба байлықтарды ұқыптылықпен пайдалана білген олар бүгін әлемдегі ұлы державалардың өзіне шекесінен қарайтындей. Ғылым, білім, мәдениет саласынан да ешкімнен кем емес. Негізгі пайда көзі – мұнай. Иран мұнайына алақан жайып отырған елдер көп. Олар – Канада, АҚШ, Франция, Германия, Италия, Голландия, Испания, Ұлыбритания, Түркия, Жапония, тағы басқа Азия, Африка елдері.

Батыстың да, Шығыстың да саясатына еліктемейтін Иран мемлекеті үшінші жолды таңдал алған. Ол – ислам жолы. Саяси бағыттары – жер бетіндегі мұсылман жұртымен достықта, бауырластықта, ынтымақтастықта өмір сұру болып табылады. «Дін жолы тығырыққа тірейді» деп түсінетін біздің кейбір ағайындар бұл елдің болашағына құдікпен қарауы мүмкін. Эрине, дінді тек докторлық тұрғыдан пайымдал, етегіңе намаз оқумен ғана шектелсөн, алысқа бара алмайтының белгілі. Иран елі ислам дінінің ізгі жақтарын мұрат тұтумен қатар қазіргі өркениетті елдердің ілім-білімін, ғылымы мен техникасын үйренуде талайларды жолда қалдыратынына көзіміз жеткендей болды.

Қазақстаннан келген қонақтарды Эльбурс шыңына алып шығып, Тегеран қаласының сыртқы тұрпатын теңіз деңгейінен 2 мың 750 метр биіктікten тамашалатқанда бұған көзіміз жете тұсті. Қарлы шыңға аяқ басқанға шейін қанатты әуе жолымен бірнеше асулардан асып өтесің. Біздің Көктөбедегі қанатты жол бұған астар бола алмайтынын сезесің де, ирандық бауырлардың жетістіктеріне қызыға да, қызғана қарайсың. Тегеранның батыс жағында жаңадан салынып жатқан ғимараттар өзіндік ерекшеліктерімен көз алдында қалып қояды.

Мұсылмандардың қасиетті күні деп саналатын жұма күні имам Хомейнидің зиратына халық тайлы-таяғы қалмай келді десек, артық айтқандығымыз емес. Имамның мұрдесі жатқан мавзолейдің ішіне жарты

миллионнан астам адам сыйып кететін сияқты. Халықтың көптігі соншалық, бұл арадан ине шашар жер табу мүмкін емес. Иран елінің дін басы Әли Хоменей мен Президент Хашеми Рафсанджани мырзалар мінбеге көтерілгенде халық сен соққандай шайқалып жүре берді. Жүргег нашар кейбіреулер мұндайша шыдай алмай жан тәсілім етуі де ғажап емес. Егер дәл осы арада мұсылмен пендесі о дүниеге аттанып кетсе, жаны жәннатта болады деген ұғым қалыптасқан. Содан болса керек, қаншама қысылып-қымтырылса да ешкім қабақ шытпайды. Әлдекімдерді зембілге салып, жедел жәрдем мәшинесіне қарай жүгіріп бара жатқандарды көргенде шынымен-ақ біреулер қайтыс болып кетті ме деп ойладық.

Сырттағылар мавзолейдің ішіне кіруге тырысса, іштегілер имамның зиратына қол ұшын бір тигізіп қалуды армандаиды. Бұкіл даланы күніренте оқылған құран мақамы кейде сай-сүйегінді сырқыратып жіберетіндей. Сыртқа шыққанда байқадық, бұл жерге кем дегенде 3-4 миллиондай адам жиналған тәрізді. Тегеран қаласында орта есеппен 15 миллиондай халық тұратынын ескерсек, расында да солай болып шығады. Оның үстіне шетелдерден келген қонақтар тағы бар.

Тұс ауа Тегеранға қайттық. Қала мұлдем бос қалғандай. Көшеде арагідік бірлі-жарым адамдар ғана көзге түседі. Дүкендер жабылған, кеңселер жұмыс іstemейді. Ағылыш жатқан көліктер де сиреген. Қала құлазып тұр. Өйткені бұл күн – аятолла Хомейнидің дүниеден қайтқан күні.

Келесі күні әр елден келген делегация тобы Мешхед қаласына қарай бет түзеді. Мұндағы имам Ризаның мазолейін аралап көрген қонақтар Шығыс мәдениетін жана бір қырынан танып, таңдай қағысада. Қазақстан делегациясының құрамында барған ақын Қайырбек Асанов балаша аңқылдал:

– Құдай-ау, талай өркениетті елдерде болып, небір тамашаларды көрсем деп мынадай ғажап бұл өмірде бар деп ойламаппын. Шығыстың ғылыми мен ілімі, сәулет өнерінің қыр-сыры ерте ғасырдың өзінде қалай ғарыштап дамыған – деп еді.

Мазолейдің күмбезі, қабырғасындағы неше түрлі оюлар мен бояулар геометрия, химия ілімдерінің бізге белгісіз жұмбақ сырларын ішіне бұғып жатқандай. Ғимараттың мәр-мәр қабаттары Қожа Ахмет Иассауи мазолейіндегі ою-өрнектердің көшірмесі іспетті. Осыдан-ақ Иран мен Қазақстан арасындағы тарихи байланыстың тамыры тереңде жатқанын байқаймыз. Ал Мешхед қаласының оңтүстігінде орналасқан имам Мұхаммед Фазалидің мавзолейі жобасы жағынан Түркістандағы мазолейімізден еш айырмасы жоқ екен. Бір таңқаларлығы сол, осы көне мұралардың бәрі сол күйіде сақталған. Имам Ризаның өзі тұрган үйдің үйіндісі ғана қалыпты. Сонау ғасырлардан бері келе жатқан үйдің сұлбасын мұқият қоршаган. Мұны көріп Түркістандағы Ахмет Иассаудің мавзолейі қалай «жанартылып» жатқаны еріксіз еске түседі. Әдемі гүлзар жасаймыз деген желеумен ондағы хандардың сүйегі бульдозермен күреліп, лактырылып тасталғандығы жөнінде кезінде өзіміз дабыл да көтерге едік. Бірақ бәлендей нәтиже шыға

қоймаған. Дәл осы арада инарндық бауырлардың көзіне тұра қарай алмай, кінәлі адамдай күйге түстім. «Бізде де дәл осында мазолей бар» деп мақтанғым-ақ келген. Бірақ, үндемедім.

Иран елі – мен үшін имам елі болып жүргегімде қалып қойды. Әзірge осыған да шүкіршілік дейміз де.

Алматы – Тегеран– Мешхад – Алматы

**«Егемен Қазақстан»,
19 маусым 1996 жыл.**

Інілерден ізет

Шынымды айтсам, мерейтойларға немесе жеке адамдарға арнап мақала жазуға онша құмар емес едім. Себебі той иесін қалайда қисынын тауып мадактауың керек. Осының арқасында өзінді де жақсы жағынан көрсетіп қалуыңа болады. Бірақ бұл жолы шын көңіліммен қолға қалам алдым. Марат Тоқашбаевтың 60 жылдық мерейтойы 2009 жылдың 27 қарашасында Жазушылар одағында аталып отетінін таяда өз аузынан естідім. Сол жерде құттықтағам. Тұстастары мен жасы кіші інілері баспасөз беттерінде жылы лебіздерін де жеткізіп жатты. Мәкең туралы мен жазуды ойлап жүргем. Бірақ бастыққа жағымпазданғандай көрінетіндегі сезіндім де, «Ағамыз ұзақ жасасын, жетпісі мен сексені, тоқсаны мен жүзінде де жазатын адамдар болуы керек қой» деп, өзімді кейінгі кезекке қойғам.

Жақында «Ана тілі» газетінің бас редакторы Самат Ибраим телефон шалып, Мәкең жайында мақала жазып беруімді отінді. «Мәкеңмен өздерің де талай жыл қызметтес болындар емес пе?» деп сипақтай бастап едім:

–Мәкеңді бәріміз жақсы білеміз, жақсы көреміз. Бірақ жанында көптен бері жүрген сенсің ғой...-деп бастырмалата жөнелді.

1990 жылдың сәуір айында «Ятрань» машинкасын көтеріп, «көшіп» жүрген кезімізді де еске сала кетті. Сөзіне қарағанда, «Қазақ газеттері» ЖШС Бас директоры Жұмабек Кенжалин де бұл істі маған тапсырғанды жөн деп санаған сыңайлы.

Иә, сол жылдың 24 сәуірінде Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің органы – «Халық кеңесі» деген газет ашылды. Бас редакторы – белгілі қаламгер Сарбас Ақтаев. Бас редактордың бірінші орынбасары – Жұмабек Кенжалин. Жауапты хатшы – марқұм Басқар Битанов деген досымыз еди.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті ғимаратының төртінші қабатынан газетке кеңселер бөлінді. Самат екеуіміз тілшіміз. Менің бөлім менгерушім – Марат Тоқашбаев. Шағын бөлмеде қарама-қарсы қарал

отырмыз. Сырттай аты-жөнін естігенім болмаса, ол кісімен жүзбе-жүз кездеспепін. «Мәкең-өте қарымды журналист. Біраз нәрселерді үйреніп ал» деген Жұмабек оңашада. бөлім бастығым жанталаса жұмысқа кірісіп кетіпті. Кіріп – шығып жүріп бетіме барлай қарап қояды. Мен үнсіз отырмын. Түске дейін уақыт осылай өтті. Әзірге ешқандай тапсырма берер емес. ол кезде бет-аузыма түгелдей сақал қойғанмын. «Мына тұксиген тұсіме қарап, қалай сөйлесудің ретін таппай жүр мे?» деген ой келе бастады.

– Мәке, мен осы уақытқа дейін әдеби баспада қызмет еттім. Газеттің қара жұмысынан қол үзіп қалғандаймын. Сондықтан сіздің кез келген тапсырмаңызды қалт етпей орындауға әзірмін. Жасымда сізден көп кіші. Тепкілеп жұмсай беріңіз, – дедім бір реті келген сэтте.

– Бәрекелді, бірден басын ашып алғанымыз жақсы болды! – деді де, үстелінің үстінде қобырап жатқан жатқан қағаздарды актара бастады.

– Ал, Секен, мына хаттарды дайындал берे ғой!

Серік демей, бірден Секен дегені жүрегіме жылы тиді. Жұмысқа барымда сала кірістім. Кіріскенімді қайтейін, дайындал ұсынған материалымды Мәкең қып – қызыл ала етіп өзіме қайтарып берді. Мұны күтпеген менің маңдайымнан сұық тер бұрқ ете қалды. Намыс пен ұят қысып барады. Дегенмен сыр бермеуге тырыстым. Мәкеңнің қолы тиген тұстарды мұқият қайта қарап шықтым. Бәрі орынды. Бәір ыңғайсызы – енді мына хаттарды қайта бастыру керек.

Машбюорода отырған Нұрбибі мен жаңа ғана бой жеткен Айгүл (тым ерте марқұм болып кетті) қарындастан қатты ыңғайсыздандым. Дегенмен баспадағы редактолық тәжірибелің арқасында Мәкеңнің жазу тәсілінеде төсөліп алдым. Алдына апарған қағаздарға қаламын тигізбеуге тырысамын. Мәкең құптаса бітті. Жүкен мен Сәкендер бірден басуға қол қояды.

Апталық газет біртіндеп қанатын кеңге жая бастады. Біздің бөлімге тілші болып Талғат Сүйінбаев, Серғазы Мұхтарбеков деген жігіттер келді. Мәкең оларды да жақсылап «шындауға» кірісті. Қандай жағдайда да қабақ шытпайтын, дауыс көтермейтін, салмақты да сабырлы Мәкеңнің айтқанын ешқайсымыз екі етпеуге тырысатынбыз. Тіліп айту үшін біліп айту керек екенін де Мәкеңнен үйрендік.

Бірер аптадан кейін Желтоқсан көтерілісінде жазықсыз жазаланғандарды ақтау жөнінде бас көтерген біраз азаматтар Жоғарғы Кеңестің алдында аштық жариялады. Бұрын мұндаиды көрмеген қазақстандық баспасөз өкілдері ол жайында қалай жазарларын білмей, абдырап қалды. Ешқайсысы тырс етер емес. Компартияның қылышынан әлі қан тамып тұр. Соған қарамастан бас редакторымыз Сарбас Ақтаев «жазу керек!» деді. Біз жалтақтап, ішіміздегі үлкеніміз Марат Тоқашбаевқа қарадық. Арамыздағы ересек деген мкеміздің өзі – сол кезде әлі қырыққа да толмаған жап – жас жігіт.

Аштық жариялаушылардың жанына баруға депутаттардың да жүрегі дауаламай, анадайдан айналып өтуде. Ал біздің Мәкеңнің қолында қағазы мен қаламы, жайма төсектерде ауыздарын ақ дәкемен байладап алып,

шалқасынан жатқан жігіттердің бас жақтарына жайғаса отырып алыш, әрқайсысын сөзгем тартуда. Ертеінде «Аштыққанан аштық жариялау керек пе?» деген мақала «Халық Кеңесі» газетіндегі бүрк ете қалды. Осыдан кейін басқа басылымдар ұл тақырыпты іліп ала жөнелді. Депуттатар да аштық жариялаушылармен тілдесе бастады. Нәтижесінде Жоғарғы Кеңес сессиясы Желтоқсан құрбандарын ақтау жөнінде арнайы Оаулы қабылдады.

Бір күні «Қытайлар жүр көшенде» деген мақаласы газетімізде жаряланды. Иә, тоқсанының жылдың басында-ақ осындай дабыл қағылғаның бүгінгі жастар біле білмеуі мүмкін. Бәріміз елең ете қалыстық. Көп ұзамай Мәкең «жапқа» шақырылды. Халықаралық мәселенің жіңішке қылын қаттырақ шертіп жіберіпті-міс.

Ұлттың ішкі бірлігіне Мәкең ішкен асын жерге қояды.

Марқұм Басқар Битанов газеттің алғашқы сандарының бірінде «Рушылдығың емес, рухың күшті болсын!» деген мақала жазды. Мәкең осы тақырыпты одан ары терендепті, бір жыл бойы оқырманар мен арнайы мамандардың пікірін ұйымдастырудан жалықпады. Бөлім қызметкерлеріне осы тақырқа тапсырмаларды жиі беретін.

Сол тұксанының жылы, яғни кеңестік құқымет кезінде Мәкең Орталық мешіттегі жұма намазынан қалмайтын. Ретті жерінде Құран сүрелері мен аяттардан ғибраттар айтады. Ұйып тыңдаймыз. Мемлекеттік мекемеде бұлай сөйлеуге болмайтын сияқты. Сөйтсек, Мәкең о баста-ақ дегдар адам болып шықты. Осы уақытқа дейін маңайындағы талай інілерін Құдайдың хақ жолына тұсраді. Ешкімге өз көзқарасын тықпыламай-ақ ұйыта билетін бір қасиеті бар. Алайда мені дін жолына тарта қойған жоқ. Әзірге оған толық дайын еместігімді көзімнен-ақ таниды-ау деймін.

Қиғаштау келненім-ай!...

Тоқсанының жылы дүкен сөрелері бос қалып, іздеген дүниенің бәрі зәрулікке айналды. Әр ауданың тұтынушылар одағы мекемелерге талон арқылы таратады. Біздің редакцияға киім-кешектермен қоса бір тоқаңтыш, соңғы үлгідегі бір телевизор, тағы басқа тұрмыстық заттар келді. Бұларды ұжым мүшелеріне теңдей үлестіру міндеті кәсіподаққа жүктелді. Кәсіподақ төрағасы – Марат Тоқашбаев. Байқаймыз, жақсы бұйымдар пышақ үстінен бөлініп кеткен тәрізді. Біздегі бір-екі тілшінің үйінде телевизор мүлде жоқ екенін де билетінбіз. Менің де «Рекорд» деген ескі телевизорым сынып тұрғалы бір жылдан асқан. Ендеши, телевизор алдымен соларға берілуге тиісті. Тегін емес, әрине ақшасына.

Әділетсіздікке бірінші болып мен қарсы шықтым. Бастығым болса да М. Тоқашбаевқа бірінші рет қиғаштау келгенім осы. Мәкең бұрынғы шешімді бірден өзгертті. Заттарды әркімнің зәрулігіне қарай бөлуге тырысты. Ал телевизорға кәдімгідей талас туды. «Жеребек» тастайтын болды. Мен оған қатыспайтынымды ашық айтЫП, далаға шығып кеттім. Басқалар алсын дедім. Әйтпесе, өзім үшін өңеш жыртқандай көрінетінім анық.

Темекімді бүркүрата сорып, есік алдында жүргем. Сергазы Мұхтарбеков пен Талғат Сүйінбаев жүгіріп келді.

— Ойбай, жүр, қызық! Телевизор шықпай жатыр. Оншақты адам қатысты. Нұрбібі екеуің ғана қалдындар. Ол қорқып, қағазды ашпай — отыр, деді де, сүйрей жөнелді. «Мен ойынға қатыспаймын!» табан тірей кері шегінгеніме қарамастан, ішке бір-ақ кіргізді.

Үстел үстінде ширышықтала бүктелген екі қағазды бәрі қаумалап алған. Мәкең біреуін алуымды өтінді. Қарамастан біреуін қалтама сала салып, далаға қарай ата жөнелдім. Шыға берісте жігіттер қуып жетті. «Телевизор сенің қалтанда!» деп даурығысады. Ширышықталған қағазды ашып көріп, құттықтап жатыр.

Мәкеңе қиғаштау келіп қалған тұсым жалғыз бұл емес.

...Ертеңгі нөмірдің кезекшілігінде отырғам. Бір корректор қыз өзі оқып жатқан бетті орта жолда тастап, жұмыстан кетіп қалыпты. Соның кесірінен шуылдастып жүріп газетті таңға жуық әрен шығардық. Келесі күні жаңа нөмірді талқылау алдында Жүкең шақырды. Кешегі оқиганың себеп-салдарын сұрады. «Оны корректор қыздың өзінен сұрайық» дедім. «Докладной жаз!» -деді. Жаздым. Жиналыста жаңағы қыздың бұған дейін де кезекшілік кезінде себепсіз жұмыс орнын тастап кеткені дәлелденді. «Жұмыста қалдырамыз ба, жоқ па?»- деген мәселеге келгенде Мәкең дауысқа салуды ұсынды. «Алдымен өзінен сұрайық, не айтар екен?» деп қалдым мен. Қызға сөз берілді. Ол акталар өзі қалмаған соң, өз еркімен жұмыстан кететіндігін мәлімдеді. Ұсыныс қабылданды.

Мәкең бұл кезде жауапты хатшы қызметінде. Көніл-күйі бұзылғанын байқадым. Жиналыстан кейін: «Серік, сен тым турашыл екенсің ғой. Өзімізден кішілерді тәрбиелей алмасақ, несіне жүрміз?»- деді. Не дерімді білмей, ойланып қалдым. Ол қыз Мәкеңнің бір досының жақын қарындасты екнін кейін естідім. Ерке қызға бас – көз бола жүруді, тәрбиелеуді досы Мәкеңе тапсырса керек. Дауысқа салғанда, бәлкім, ол қыз жұмысты қалатын бар еді... бәрін мен бұлдірген сияқтымын.

Мәкенді ренжітіп алғаныма өкіндім. Себебі дәл осының алдында ол кісі мені бөлім менгерушісі қызметіне ұсынып жоғарылатқан болатын. Сөйткен адамға жасаған жақсылығым мынау.

Құшагы кең, жүрегі жылы...

1992 жылдың күзіне таман мен «Егемен Қазақстан» газетіне қызметке ауыстым. Мәкең көп ұзамай «Зан» газетіне бас редактор болып тағайындалды. 1996 жылы «Халық Қеңесі» жабылды да, оның біраз қызметкери «Егемен Қазақстанға» қабылданды. Бір күні «Халық қеңесінен» келген Талғат Сүйінбаевтың кезекшілігі кезінде бір әріптің орны ауысуы салдарынан үлкен саяси тұлғаның фамилиясы өрескел бүрмаланып, газет бетіне шыға келді. Оның алдында сәл женілдеу қате жіберген әріптесіміз жұмыстан қуылған. Бас редактор Уәлихан Қалижан жақсы журналистін

қимаса да, бүйрыққа қол қойды. Бірақ Талған жасымады. Марат ағамыз оны бірден «Зан»газетіне қызметке алды. Үш-төрт ай өткеннен кейін Талғат «Егеменге! Қайта оралды. Қысылтаяң кезде Талғатқа қол ұшын беріп, қанатының астына алған Мәкеңе біз риза болдық.

2004 жылы жол апатына ұшырадым. Денсаулықты түзеп алғанша жеңілдеу, ақшасы тәуірлеу бір жұмысқа ауыстым. Өкінішке орай, ол жұмыс орны жарты жылдан кейін жабылып қалды. Жұмыс іздей бастадым. Әзірге еш жерге бос орын жоқ. Мәкеңе телефон шалдым. Ол кісі «қазақстан» ҰТА-да Бас директорлық қызмет атқарғаннан кейін «Қазақстан-Заман» газетіне бас редактор болып ауысқан.

– «Егеменнен» кеткенің дұрыс болмаған. Жап – жақсы көрініп тұр едің ғой. Қазір маған келіп, өтінішінді жаз да, ертең жұмысқа шық! – деп бір ақ кесті. Айтқанын істедім. Бір айдан кейін тілшілік қызметтен бөлім менгерушілігіне көтерді. Бір жылдан кейін «Президент және Халық» газеті ашылды. Мәкең осы газетке бас редактор болып тағайындалды. Командасын толық жасақтап алды. Бір айдан кейін телефон шалды.

– «Қазақстан-Заманға» бас редактор тағайындалыпты. Орынбасарлыққа сені қоятын шығар деп ойладап едім. олай жасамапты... Енді маған орынбасарлыққа кел! – деді.

– Орынбасарыңыз бар емес пе? – деппін.

– Онда нең бар! Бірінші орынбасар болсын!

Міне, Саматтың «жанында ұзақ жүрген сенсің ғой» деп маған тапсырма беріп отырғандығы да сондықтан. Шынында, Мәкенді мен бастығым ғана емес, жанашыр ағамдай сезініп кеткем.

2006 жылдың ақпан айында тетелес інім қайтыс болды. Мен үшін қара аспан құлап тұсті. Әuletтің бас көтерері өзім болғандықтан, қатты састьм. Семейдегі ел-жүртқа хабар жөнелтіп, жерлеуге қатысты жұмыстарға жүгірудемін. Денем дір – дір етеді. Кеуде тұсым күйіп бара жатқандай. Көзімнен жаста шықпайды. Ұлардай шулаған бала – шағаны қалай жұбатарымды білмеймін.

Суық хабарда ести сала ертемен Мәкең келіп жетті. Мен ол кісінің кең құшағына қойып кеттім де, әй, бір егілдім-ау! Алдында арқа сүйер ағаң болудың өзі бір бақыт екенін сонда ғана сезіндім.

Сөлден кейін дос – құрдас Еркін Дауанаев келіп жетті. Ол діни басқармадағы басшылық қызметте істейтін. Сыртқы жұмыстардың бәрін өзі әп - сэтте шешәп таstadtы. Ал Мәкең біздің үйдегі келінімен ішкі жұмыстарды ұйымдастыруға кірісті. Қаржы жағынан да көмектесуде. Жылышылы сөздерімен жанымызға шуақ шашты.

Жалпы, Мәкең жайында айтарым өте көп. Бір ағытылсам, тоқтай алмайтындеймын. Сондықтан да өзімді іркіп, Мәкеннің 100 жылдығына естелік жазсам, ол кісі оны дәл бүгінгі жап – жас қалпындағыдай оқып отырса деп ойлағаным рс еді. Жалғыз мен емес, басқа қаламdas інілері де осылай ойлайтынына күмәнім жоқ. Оған мына бір дәлел мысал бола алатаңдай.

Былтыр жазда белгілі журналист Болат Жұнісбеков жылы орнын сүзып, қызмет ауыстырмаққа ниет етті. Достарымен ақылдасты. Біреуіміз «барсаңшы» дедік, біреуіміз «ойланып көрсөңші» дедік, әйтеуір ешқайсысымыз оған мәндітып кеңес бере алмағандаймыз. Бар аптадан кейін өзі телефон соқты, бұрынғы жұмысында қалғанын «дұрыс дестік» тағы да.

Сендердің дұрыс-бұрыстарың өз алдына, Марат ағаммен ақылдаса отырып, осындай шешім келдім,-деді.

Болатта Мәкеңмен сонау тоқсаныншы жылдардың басында «Халық Кеңесі» газетінде бір жылдай бірге қызмет еткен. Соншалық тығыз қарым - қатынаста болды деуге келмейді. Бірақ Мәкенді аға тұтады, жанашыр ақылшысы санайды.

Күрті аудандық мәслихатында аппарат басшысы қызметінде жүрген Марат Қошқынбаев деген менің бір досым таяда телефон шалды. Студент кезінде «Жетісу» деген газетінде тәжірибеден өткен ол кезінде Мәкеңнен көп нәрсе үйренген екен... Мақалаларын менің атыма жібере отырып, Мәкеңе құлаш - құлаш құрметін тағы да менің мойныма артып қояды. «Мәкеңе өзі хабарласып, мақалаларынды сол кісінің атына бірден жібере салмайсың ба?» деймін.

– Жоқ, өйте алмаймын. Мәкең –мен үшін өте үлкен адам. Ол кісіні мұндай ұсақ-түйек шаруамен алаңдатқым келмейді және кемшіліктерім болса, Мәкеңе жеткізбей өзің жөндеп жібересің ғой, - дейді жасқаншақтап. Студент кезде жуан білегін қайда жұмсарын білмей жүретін Қашқынбаевтың мына қылығына қайранмын. Сөйтсе де, «бұл – шынында да, Мәкенді қатты құрметтегені, ұялғаны, інілік ізетін таза көңілін сақтағаны - ау» деп түсіндім.

Жігіттердің қайсысы хабарласса да,мен алдымен Мәкеннің амандығын сұрайды. Содан кейін барып өзіме қарай көшеді. Бәлкім, ағаға деген шын көңіл, шын сыйлау осы шығар. Ендеше, бәріңнің атынан Мәкең ағамызды алшаңдай басып жеткен алпысымен, талтұсімен құттықтадым! Мен үшін бұл – үлкен мақтаныш!

«Ана тілі»,
27 қараша 2009 жыл.

Күрделі де қарапайым адам

Белгілі қаламгер Нұри аға Муфтахтың қаламынан тұган шығармалардың дені – құқық қорғау, заң тақырыптарына арналған. Әділдіктің ақ туын желбіреткен Нұри ағаның мақалаларының талай жсанның тағдырына араша түсін, оқырманның көңілінен шыққаны даусыз. Бүгінде алпыстың асуына шыққан ағамызды біз де мерейтоймен құттықтап, қаламыңыз қашан да жүйріктігінен танбасын деген тілекпен журналист С.Жұмабекұлының ардақты аға жайлы аз гана толғанысын ұсынамыз.

Нұри Муфтах ағамыз 60 жасқа толды. Ести сала алдымен телефонмен құттықтадым. Кездескен сәтте қолын алып, құшақтап құттықтадым. Нүрекең алпысты мойындағысы жоқ. «Қырыққа толдық қой, мен өздеріңмен жасты емеспін бе, – дейді қалжындалп, – шашым бурыл тартқаны болмаса, сендерден қай жерім кем?»

Бұл сөзді шәкірттері – Қ.Біләл мен С.Сұндет және маған қаратып айтып тұр. Үндей алмай, күмілжи бердік. Шынында Нүрекең біздің арамызда жүргенде ол кісінің жасын ұмытып кететін сияқтымыз. Кәдімгідей қалжындасамыз. Еркелегіміз келгенде «Қара шал» дейміз. Оған ол тіпті де ренжімейді. Қайта көңілдене түсіп, небір әзілдерді төгіп-төгіп жібереді. Жүрісі ширак, қимылы шалт Нүрекенің сыртынан қараған адамға «Мына кісі алпыста» десең, құдай біледі сенбейді.

Мынадай бір аңы шындықты оның шәкірттері қаласа да, қаламаса да мойындауларына тұра келеді. «Аттың артқы тұяғы алдыңғы тұяғынан асып түспесе, ол тұлпар болмайды» деген нақыл бар. Сондай-ақ, «Ұстаздан шәкірт озған» дегенді де айтқан біздің халық қой. Бірақ Нүрекенің шәкірттерінің мандайына бұл жазылмаған. «Аттыға ілісем деп, жаяудың таңы айырылыпты» дегендей, Нүрекеңе ілесемін деп қанша шапқылағанымызбен ол әзірге бізге шаңын көрсететін емес.

«Егемен Қазақстанда» қызмет етіп жүргенде әр нөмір сайын бір мақаласы шықпаса ауырып қалатын Нүрекең қазір бұрынғыдан да үдете түсуде. «Көкбозат қартайғанда жорға шықты» дегендей, кейінгі кезде Нүрекең орыс тілінде де көсліте жазатынды шығарды. Қарап тұрып сүйсінесін.

1994 жылдың шілде айында Нүрекең аяқ астынан Шымкентке қызметке ауысты да, «Егемен Қазақстандағы» орнына мен тағайындалдым. Нүрекең кетерінде басшыларға мені өзі ұсыныпты. Ол кісінің орнын басу өте қыынға соғатынын сезсем де келістім. Келіскеңім не керек, міне күні бүгінге дейін Нүрекенің «қамшысының» астында келе жатырмын. Кездесе қалса: «Осы не бітіріп жүрсіндер? Фамилияларынды газеттен анда-санда ғана көріп қаламын» деп ұрсады. Әр түрлі себеп айтамыз. Қолды бір-ақ сермейді. Көңіліңе қарамайды, қай жерде болсын бетіңе айтып салады.

1995 жылдың көктемінде Сарыағашқа демалуға бардым. Бір күні салып ұрып қызмет көлігімен Нүрекең жетіп келді. Облыстық «Заң және заман» газетінің бас редакторы болып жүрген кезі. Жеңгеміз арнайы беріп жіберген қазы-қарта, тағы басқа тағамдарды үстелге жайып салды. Көрші бөлмеде араласып жүрген бірер азаматтарды шақырып, ұстазыммен таныстырып, төбем көкке жеткендей болып мен жүрмін. Дастанқан басындағылардың бәрі орыс тілді адамдар еді. Біраздан кейін біреуі:

– Қалай, шәкіртіңіз көңілінізден шыға ма? – деп сұрады. Нүрекең сәл ойланып отырды да:

– Шындығын айтайын ба? – деді. Ішім қылт ете қалды. Бірденені бүлдіретінін сезіп отырмын.

– Жоқ! – деді. – Бір айда сүйсініп оқитындей үш-төрт мақала береді. Қалғандары майда-шүйде бірденелер. Сол бола ма екен. Бұлар дегенің «Егемен Қазақстанды» құқық тақырыбына жазатын газетке айналдырып жіберетін азаматтар емес пе...

«Ал ендеше, өзі маған құрмет көрсету үшін сонау жерден арнайы келіп отырып, енді мына адамдардың көзінше жер қылғаны-ай». Сыртқа шыққаннан кейін осы ойымды айтсам:

– Енді, шындығы солай ғой, – деп қарап тұр.

– Әй, қара шалым-ай, осы мінезіңнен ғой біраз адамға ұнамай қалатының, – деймін оны құшақтап.

Нүрекең Шымкентке ауысып кеткеніне 20 шақты құн өткен. Бір күні таңертең жұмысқа келсем, гу-гу әңгіме желдей еседі.

– Сенің ағаң бүлдіріпті ғой, естідің бе? – дейді жігіттер.

– Е, не қылыпты?

– Кешегі «Хабарды» көрген шығарсың. Өзі 18 жыл жұмыс істеген жерден кете салысымен оны жамандағаны несі?

Дәл сол күні «Хабарды» көрмегем. «Қара шал тағы не бүлдірді?» деген ой көкейімнен кетпей қойды. Бір күні өзімен жолығысып қалдым.

– Шал, жігіттер саған ренжулі ғой (өзімсінгенде ол кісіге осылай сөйлеймін), «Егемен Қазақстан» туралы теледидардан не айтып едің?

– Не айтушы едім? Бұрын да жиналыстарда айтып жүрген кемшіліктер жөнінде пікір білдірдім. Сұрақ солай болды. Газетте қате кететіні рас па, рас. Жігіттердің кейде салақситыны рас па, рас. Өзімнің ең жемісті жылдарымды өткізген «Егемен Қазақстан» үшін қашан да жаным ауырады. Ол туралы мен қалай айтпасын. Ренжігендер ренжи берсін, енді қайтеміз, деп Нүрекең сол пікірінен қайтпайтынын аңғартты.

«Жақсы адамның өкпесі шәйі орамал кепкенше» деген емес пе?!. Нүрекенің тура мінезін түсінетін жігіттер біраздан кейін бәрін ұмытты. Нүрекең де анқылдал күнде бір мақаласын редакцияға әкеліп береді (ол кісі қазір Бас прокурордың аға көмекшісі). Сосын сол мақала жарық көргенге шейін ешкімге тыныштық бермейді. «Неге кешіктіріп жатырсындар?» деп шәкірттеріне өзімсіне ұрсып тастау ол кісі үшін түк емес.

Өткен айда бір мақаласын газетке дайындалп отырып, кейбір тұстары асығыстау, үстірттеу жазылғанын байқадым. Таза алтынның құрамында да қоспа кететіні сияқты, небір мықты журналист-жазушының осалдау шығатын туындылары бола беретіні заңды құбылыс қой. Мақаласының кемшілігін соңғы жағына жазбаша түрде көрсетіп, өзіне қайтарып жібердім. Сәл өндеп, газетке басуға да болар еді. Бірақ шалды бір сынап көргім келген. Солай етуін етсем де «Шынымен-ақ ренжіп қалса қайтемін?!» деген күдік те көкейіме келе бастады. Бірде «Зан және заман» журналының бас редакторы Самат Ыбырайымовтың бөлмесінде ұшырасып қалдық. «Досымның алдында ұялтатын болды-ау» деп ойлап, қолымды қипалактай ұсына бергенім сол еді:

— Бала, менің кемшілігімді өте дұрыс көрсетіпсің. Ол өзі бір демде жазыла салған нәрсе еді, — деп Нұрекең кәдімгідей ақталып жатыр. — Біздің жазу әдісіміз кейбіреулерді жалықтырған да шығар. Сендердің қалам өрнектерің басқашалау. Бұл өмір заңы ғой, — деп ол кәдімгідей ойланған сөйледі. Ұстазым мені епте болса да мойындағы бастағанына іштей желпініп қалдым.

Бірақ мен оған қызыға қарадым. Қүресе кетсе қазірдің өзінде қырық жігітті алып ұруға дайын Нұрекеңнің бойы толған күш-куат. Қалам сілтесін жойқын. Мінезі мың қырлы. Бұрын танымайтын адам ол кісінің жанына жолай алмайды. Алыстан қарағанда түсі өте сұық. Ал жақын келіп, жүрегіне үңілсен, құннен де ыстық. Біреулер үшін өте күрделі, біреулер үшін өте қарапайым. Ақыл айтса — дана, әзілдессе — бала. Әділдік, шындық үшін жанын қиоға даяр адам. Көлгірсігенді ұнатпайды. Сол үшін де көп адамға ұнамайды.

Өзінен аумайтын бір ұлын көргем. Женгемізді де білем. Өте нәзік жанды адам сияқты әсер еткен. Әдетте, батыр адамдардың жарлары сондай болып келеді ғой. Табиғат заңы, тартылыш заңы бойынша да солай.

Нұрекең туралы әлі талай қызықтарды жазуға болар еді. Мерейтойында құрғақ мақтай бермей, ағамыздың кісілігі мен кішілігі жайында бір үзік сырды ортаға салдық. Ал ол кісінің шығармашылығы жөнінде, өмір жолы жөнінде айтар толымды әңгіменің орны бір басқа, аманшылық болса, ол жайында да жазармыз. Оны уақыт көрсетер.

**«Қазақстан-Zaman»,
10 қазан 1996 жыл.**

Құбылыс

Тарих факультетіне дайындық бөлімінен түскен Қайырлы мен Сейділдә біздің жатақханаға жиі келетін. Өздерімен бірге Бейсенғали (Виктор дейтінбіз) мен Зиядинді де ерте жүреді. Соңғы екеуі тарих факультетіне абитуриент болып түскендер. Виктор – «старик». Ал, Зиядин мектеп партасынан жаңа шыққан «молодой». Үүгінде Виктор да, Сейділдә да, Зиядин де мына жалғанда жоқ.

О тоба, уақыт өте келе бір-бірімізді жоқтап, естелік жазамыз деп сол кезде ойлаппыш ба! Үркердей топтасып, шоқжұлдыздай жарасқан жастық шағымыз қандай еді! Жап-жас күйлерінде бес жігітіміз мәңгілікке аттаныпты. Жатқа жерлерінде жарық болсын, достар! Мен сендер туралы алғашқы әңгімені ішіміздегі ең кішіміз, еркетотайымыз болған Зиядиннен бастамақпын.

Ия, біздер одан бес-алты жас үлкен едік. Бірақ келе-келе ол бәріміздің ағамыз болып кетті. Зиядин қандай ортада жүрсе де ерекшеленіп тұратын.

Есікке тәбесі тие жаздал әрең кіретін тау тұлғасын, тұксиген қабағын көрген адам алғашқыда сескеніп қалуы мүмкін. Қүрестің үш түрінен спорт шебері. Жаттықтырушысы – қазақтың белгілі азаматы – Темірхан Досмұхамбетов.

Зияди көбінесе үлкен жарыстарда ҚазМУ-дың намысын қорғайды. Спортшыларға тегін тамақ үшін арнайы талон беріледі. Зиядиннің қалтасында мұндай талондар қашан көрсөң пора-пора. Оны жанындағы жарты құрсақ достарымен бөліспесе, ішкені бойына батпайды. Алыс сапарға аттанарда әлгі талондарды бөлмедегі жігіттерге тастан кетеді. Ақшамыз таусылғанда тарихшы достар Зиядиннің талонымен біздің де ұртымызды майлағаны есте.

Досымыздың жеңістеріне мақтанатынбыз. Халықаралық жарыстардан кейде сессияға кешігіп келеді. Университет үшін тер төгіп жүрген студентке оқытушылар жеңілдік жасайды. Соған қарамастын Зиядин әлдекімдердің лекцияда жазған дәптерлерін параптап, кітапқа шұқшияды. Сөз болмас үшін сырт көзге әдейі жасайтын шығар деп ойлайтынбыз. Сөйтсек, білім жолында да ешкімге намысын жібермеуге тырысады екен ғой.

0,5 см – өмір

1983 жылдың күздінде Зиядинмен қайта ұшырастық. Мен үш жыл Мәскеуде болып қайтқам. Ол үлкен спортты қойыпты. Себебін сұрадым. Әдеттегі жарқын мінезімен жымия отырып, мына бір оқиғаны баяндаған берді. Есімде қалғаны төмендегідей:

Соңғы курсардың бірінде бір топ жігіт қаланын шет жағындағы бір жерде қонақта бола ма, әлде ойын-сауықтан қайта ма, әйтеуір кештетіп қараңғы көшемен дабырлап келе жатады. Қарсы алдарынан сол маңайдың бұзықтары кездеседі. Бейтаныс жігіттерді бұқтырып алмақ болған есіріктер төбелес бастайды. Зиядиннің жанындағылар бытырап кетсе керек. Ал бұл

жалғыз өзі әлгілерді жан-жаққа допша лақтырып тастап, алға қарай кете барады.

—Жатақханаға жақындағанда шалбарымның балағы тізіме жабыса берді Үстап көрсем, дымқыл. Дымқылдық бойымен қолым жжоғары өрлеп барады. Дәл жүргегімнің тұсына жеткенде қан шашшып тұрганын сездім. Жатақханадан «Жедел жәрдем» шақырттық. Операция жасалды. Ет қызыуммен байқамаппын, ұрылған пышақ жүрекке жарты сантиметрдей ғана жетпей қалған екен. Дәрігерлер бұдан былай үлкен спортпен айналысуға болмайтынын ескерпті, – деген еді ол, түк болмағандай кеңкілдей құліп.

Таңғы дауыс

Дұылдал өткен студенттік шақты еске алсан, неше түрлі оқиғалар көз алдына келеді. Соның Зиядинге қатысты бір сәті мынадай:

Сол күні түнде қыдырыстал жүріп, басқа бөлмеге түнеп қалғам. Таңға жуық тарс-тұрс. Соғылған есік дыбысынан ояндым. Аштым. Асылбек ашулы. Жанындағы Еркінді тындар емес. «Өзім болмасам, мыналар мені түсінбейді. Кеттік!» дейді.

Жол жөнекей ұққаным – бесінші курстың жігіттері бізben оқитын бірінші курстағы «молодойларға» әлімжеттік жасағылары келсе керек. Мұны естіген Асекең бірден «атқа қонған». Білескі сыйбана бір-екі рет айқасқа кіріп те шыққан сыңайлы. Дауысы жарқын-жарқын.

Дуанаев Еркін – топтың старостасы. Коммунист. ҚазМУ-дың филология факультеті партбюросының мүшесі. Жатақханадағы Студенттер Советінің мүшесі. «Военн.К» сабағында – взвод Кәмәндірі. Каникулда – Студенттік Құрылыш Әтірәдінің Кәмәндірі. Қыздарға қырындармайды. Орынсыз ыржындармайды. Темекі тартпайды. Арақ ішпейді. Бөлмедегі кезекшілікті, тазалықты қатаң қадағалайды. Біздерге тамақты қалай дәмді етіп пісіруді үйретуден әсте жалықпайды. Осындағы елге үлгі Ерекенің бұл жолғы мақсаты – тәбелесті ушықтырмай, мәмілегерлік жолмен басу еді. Қаны қызып алған Асекең оған қайдан көнсін. Таң атқанша бірінші курс пен бесінші курс арасында тағы бір-екі «қарымда-сырымта» өткізіп таstadtы. Үстіндегі жасыл костюмінің қос қолтығы дар-дар айырылды, жағасы жыртылды, түймелері жан-жаққа ұшты. Бірінші курсқа есесін жіберіп алған бесінші курстың жігіттері іргеле жатақханадағы география факультетінің бесінші курс жігіттерін көмекке шақыртыпты.

Таң енді қылаң беріп келе жатқан кез. ҚазМУ қалашығындағы жатақханалардың сыртқы есіктері іштен құлыштаулы. Елдің бәрі шырт үйқыда. Екінші қабаттың терезесіннен біздің жатақханаға жасырын кіріп жатқан жігіттерді көзі шалып қалған Асекең үшінші қабаттан амалын тауып жерге түсті де, тарих факультетінің жатақханасы алдына барып, Зиядинді айқайлай ояты. Таңғы дауыстан Алатаудың ақ бас шындары да селк ете қалғандай.

Мен балконнан қарап тұрғам. Сәлден кейін кеудесінде аппақ кимоносы, аяғында аппақ борсовкасы, белін қызыл маталы белбеумен шарт түйінген Зиядин жалғыз өзі біздің жатақханаға қарай аюдай ақырып келе жатты. Сыртқы есіктің жабық тұрганын көргеннен кейін жоғарыдағы маған қарап:

– Эй, Серік! Аналардың бәрін мына жерге әкеп түсір! – деп сұқ саусағымен алдындағы асфальтті нұсқады. Тәбелеске емес, өзінің үйреншікіті бос кілемінің шетінде қарсыласымен белдесуге дайындалып тұргандай.

Дәл осы сәтте бесінші курстың таяқ жеген жігіттері еңгезердей-еңгезердей он шақты көмекшілерін өртіп, біздің бөлмеге сау ете қалған. Сырттағы арқыраған дауысты естіген бір-екеуі балконға барып, төменге қарады. Қарады да арыстандай атылғалы тұрган Зиядинді көріп үн-тұнсіз бөлмеден шыға жөнелісті. Батырсынған басқалары да солардың соңынан ерді. Зиядин болса жалғыз өзі далада шабынып жүр. Қолына тірі жан түссе асфальтқа бір-ак ұрып, бітеудей жұтып қоятындар.

Рингтен секіріп...

Әдетте, спортшылардың көбісі сәл нәрседен тәбелес туындағы, маңайындағыларға сес көрсете жүргенді ұнатады. Ал, Зиядин ерекше біткен тұлғасына қарамастан, өте кішіпейіл, досшыл, мейірімді, әзілқой, қолы ашық, алды кең, акылды, білімді азамат-тұғын. Ол отырған жер кішігірім той-думанға ұласып жүре беретін.

Бірінші курсты тәмәмдап қалған кезіміз. ҚазМУ-дің он екі факультеті арасында бокстан жарыс басталды. Қай факультеттен екендігі есімде жоқ, бір еңгезердей орыс жігіті қарсыластарының бәрін қалпақтай түсіруде. Бір кезде тарих факультетінің атынан рингке Зиядин шыға келсін. Мықты күрескер екенін елдің бәрі біледі. Ал жұдырықтасуға қалай екенін қайдам?.. Бұл спорттың өзіндік айла-тәсілін менгермесең, қара күшке бағына бермейді. «Қап, елдің алдында беделін түсіріп алар ма екен» деп жанқүйерлері іштен тындық. Женістің буына бүгіп алған дәу сары алғашқы сәтте-ақ жойқын шабуылға көшті. Кәсіби боксшы екендігі көрініп тұр. Зиядин әзірге оның бір де соққысын дарытар емес. Қорғаныста. «Мынау ұруды білмей ме өзі?» деген де ой келе бастады. Екінші раундта Зиядин күрзідей жұдырығымен қарсыласын соққының астына алсын-ай кеп. «Соқ, өлтір!» деп айғайлап жатырмыз. Зиядин бір-екі соққы береді де, бұға қорғанып қалған қарсыласының қасына барып «қатты ұрып жібердім бе?» дегендей бетіне жымия үңіледі. «Өй, бүйтіп боксшы болғаның құрысын, енді төпемейсің бе!» дейміз шыдай алмай. «Бұғып тұрган бейшара адамды ұруға бола ма өзі?» дегендей төрешіге сұраулы жүзben қарайды. Төреші «болады» дегендей белгі берді-ау деймін, бір кезде басқа көзге соққылады. Сәлден кейін ана байғұс сұлап түсті. «Бітті!» деп Зиядин рингтен секіріп кетті. Өз әрекетіне өзі мәз. Төреші онға дейін санады. Дәу сары тұрмады. Жекпе-жек аяқталғанын реcми

жариялау үшін төрөші жан-жағына жалтақтап Зиядинді іздеді. Зиядин жоқ. «Қайда?» дейді. Қайда болсын, Зиядин достарының құшағында.

Бокс жаттықтырушылары да Зиядинді қоршап алған. «Қүресті қайтесің, маған кел. Сенен әйгілі боксшы шығарамын!» деп әрқайсысы оны үгіттейді. Ал Зиядин:

- Бокс дегенің спорт емес, кәдімгі төбелес қой. Ал мен төбелескенді, біреуді ұрғанды ұнатпаймын. Өзімнің күресіме жетер ештеңе жоқ, - деп, қолын бір-ақ сермеді.

«Зиядин, зыт!..»

Гарифолла екеуміз бір үйдің қыздарына үйленген бажалармыз. Орал педагогикалық институтында тарих пәнінен сабак беретін ол Алматыға бір шаруалармен келе қалды. Дәл осы мезгілде Павлодарда тұратын туған қайнағамыз да Алматыда жүрген. Ол бізден үш-төрт жас үлкен. Екі күйеу бала, бір қайнаға алғаш рет жүздесіп, бас қосып отырмыз. Оны «жууды» кіші бажа өз бөлмесінен бастады. Үшінші «тосты» ала бергенімізде Зиядин бастаған тарихшылар кіріп келді. Гарифолламен бәрі бір топта оқыған. Құшақтар айқасып жатыр.

Қайнағамыздың бойы қысқа болғанымен тілі ұзын, қалжынға жақын адам екен. Өзіне «контраст» жасап отырған Зиядинге тиісе береді. Түннің бір уағында бәріміз далага шықтық. Қайнағамыз енді Зиядинді «сабаймынға» көшті. Бәріміз оған күлеміз. Бойы кіндігінен сәл ғана асып тұрғанына қарамастан Зиядинді ішке ұрғылайды. Қозы қарның құшақтаған ол кенкілдей құліп, теріс айналады. Гарифолла екеуміз өте инабатты күйеубалалар болғандықтан «қойсанышы!» деп қатты айта алмаймыз. Басқалары мұндайда не істеу керегін білмей аңтарулы. Сырт қараған адамға екеуі төбелесіп жүргендей. Егер милиция келіп қалса, бәрімізді темір машинаға тоғыта салатыны анық.

Зиядинге «кетіп қал» деген белгі бердім. Зиядин еңкілдей құліп, өңкеңдей жөнелді. Қызып алған қайнағамыз соңынан қалар емес. «Зиядин, зыт!» дедім. Зытып беріп еді, қайнаға қуып берді. Күшіктен қашқан пілдей қүйин-перен күйге түскен Зиядин сәлден кейін көшениң бұрышын айналды да түн қараңғысына сұңғіп кетті. Қайнағамыз ентігін баса алмай әлек. Мына көрініске мәз болыстық.

Хан тірілгендей

1997 жылдың жазы. Зиядиннің Түркістандағы үйіндемін. Алматыдан бірге шыққан екеуміз таңертең пойызбен Шымкентке жеткенбіз. «Егемен Қазақстан» газетінің арнайы тапсырмасымен келе жатқандықтан, облыс әкімдігіне соқтываем. Түркістанның 1500 жылдығы қарсаңында жасалынып жатқан жұмыстармен танысып, газетке мақала бермекшімін. Мұның алдында

«Түркістанның киесі тапталса...» деген сын мақала жазғам. Онда күрделі жөндеу кезінде біраз қаржы ысырап болғанымен қоймай, Әзірет Сұлтан мазарының іргесіне жерленген тарихи тұлғалар – хандар мен билердің, батырлар мен бектердің, дәлірек айтқанда Тәуекел, Тәуке, Абылай, Жәңгір хандардың сүйектері көрден шығып қалғандығы, оларды дереу қайта жерлеудің орнына бәрін бір жерге үйіп қойғандығы жазылған. Қаржыға қол сұққандар қарсы шабуылдан, мені сотқа берген. Бірақ өздері масқара болып жеңілген. Енді оларды мұлде тұқыртып тастау үшін Түркістанға арнайы сапармен барудың себебін таба алмай жүргенімде редакцияға Зиядин келе қалды.

Айтуына қарағанда алдағы жылдары ЮНЕСКО деңгейінде тойланғалы жатқан Түркістанның жасы 1500 емес, 2000 жыл көрінеді. Өзі қазір Түркістан университетінің жанынан құрылған Археология және этнология институтын басқарады. Тарих ғылыминың кандидаты. Ғылым жолына бел шеше кіріскең. Университеттің Бірлескен ғылыми кеңесінде ашқан жаңалығы дәлелденіпті, Республиканың академик ғалымдары оны мойындаған. Енді Қазақстан Республикасының атынан ЮНЕСКО-ға ресми қатынас жолдатып, Түркістанның 2000 жылдығын тойлатпақшы.

- Осы жайында газетке жаз. Жоғары жақты құлақтандырайық, - дейді әбігерлене. Маған да керегі осы, іссапармен Түркістанға тартып отырдым.

Облыс әкімдігінің көлігіне мінген біздер Түркістанға келе сала Әзірет Сұлтан мұражай-қорығының директорына кірдік. Аты-жөні есімде жоқ, ол жігіт менің сұрауым бойынша Йасауи кесенесінің алдында тұрған Рәбия begim мазарының есігін ашқызды. Мәшекке, нәселкеге салынған адам сүйектерін көргенде денем дір етті. Тізе бүгіп құран оқыдық.

- Барлық жиыны екі жүзге жуық адамның мұрдесі жатыр бұл жерде. Кесененің іргетасын нығайту кезінде ата-бабамызды байқамай оятып алдық. Енді арнайы орынға қайта жерленеді. Ішінде Абылай ханның да денесі бар екені анықталды. Оны ғылыми түрде дәлелдеген Зәкеңнің еңбегі ұшан-теңіз, - деп Зиядинді нұсқады.

Бұл жөнінде Зиядин маған мардымды ештеңе айтпаған. Кейін өзінің кеңесіне келгенімізде ғана, сонау Петербордағы Герасимов зертханасында анықтатып, Абылай ханның бас сүйегі негізінде өзі жасатып әкелген мұсіннің жанында шешіле сөйледі.

Абылай ханның бойы бір метр, пәленбай сантиметр болғандығын, екіндей тістерінің қайсысы қашан, қалай түскеніне дейін таризи-әдеби деректер негізінде сипаттады. Ал, оны зертхана қорытындысымен салыстыра әңгімелегендеге, маған Абылай хан қайта тірілгендей әсер етті. Сонымен қатар бұрын мықты спортыши ретінде білетін тау тұлғалы Зиядинің енді парасатты да білікті ғалым ретінде көз алдында одан сайын биіктеп бара жатты.

Көңілдегі көлеңке

Сол жазда Түркістанның күні де, тұні де оттай жанды. Кешкі шайды сыртта, кең сәкінің үстіндегі масахананың ішінде отырып іштік. Зиядин күндіз «Апам жасап берген масахананы құрындар» деп жүргенін құлағым шалған. Жұқа мәріліден тігілген масахана кәдімгі үй сияқты. Тепкішек арқылы сәкіге шығасың. Кіре берістен өткеннен кейін негізгі бөлме. Электр жарығы тартылған. Іргелерде қалың-қалың көрпе-жастықтар тенқиеді. Еденде қалың кілем. Ортадағы үлкен дөңгелек үстінде бауырсақ, шелпекпен қоса неше түрлі жемістер көздің жауын алады. Гүлнардың ыстық қою шайымен әрең дегенде шөлімізді бастық. Сәлден кейін буы бұрқырап ет келді. Онтүстіктің қонақжайлық салты Зиядиннің дастарханында салтанат құруда.

Үй іші тым қапырық. Төсекті сыртқа, масахананы ішіне салғызыдық. Зиядинның аузынан түскендей екі ұлы томпиып-томпиып әкелерінің қолтығына бастарын тыға ұйықтап жатыр. Біз жұлдыздары самсаған Түркістанның тұнгі аспаны астында ұзак әңгімелестік, өткен-кеткенді еске алдық, өзімізше болашаққа болжам жасадық.

Жай кезде ойсыз-күйсіз жүретіндей көрінетін Зиядин осы тұні көңіл қатпарларын аша сырласты. Оны көбінесе ұлт намысы, ел мұддесі аландататынын байқады.

«Желтоқсан» оқиғасында өзі куә болған жайттар есіне түскенде жаны жабырқайтынын жасырмады.

— Көз алдымда бір әп-әдемі қазақтың қызын жендет ұрып жықты. Оң жақ шекеден тұра тиғен сапер күргінің ізі үнірейе көрінеді. Арғы жағында қап-қара қан жылт-жылт етеді. Қанішерді сол жерде жаһаннамға жібермегеніме күні бүгінге дейін қүйінемін, - деп, күрсінді.

«Студент кездегі достар да көнілге көлеңке түсіріп жүр. Қызмет мәселесіне келгенде кейбіреулері рушылдыққа бой алдырды» дейді ренжіп.

Улken спортта өзі жетпеген жетістіктерге кейінгі жастар жетсе екен деп армандаиды. Енді осы бағытта аянбай еңбек етуге кірісіпті. Мен сәттілік тіледім. Бірақ оның алға қойған мақсаттарын жүзеге асыруға тағдыр жазбады.

Қазақтың біртуар азаматы құпия бір құбылыстай болып, бар-жоғы қырық бес жасында өмірден өтті.

Бүкіл Оңтүстік халқы Зиядинді аза тұтты. Туған ағасында олып кеткен бапкері Темірхан Досмұхамбетов Астанадан арнайы ұшып келіп, сүйікті шәкіртін жерлеуді өзі ұйымдастарды.

Тірі болса Зиядин биыл елуге толар еді.

«Біз Зиядинді білетінбіз» кітабынан

Құжаттарда - қылыш тағдыры

Редакцияға мені арнайы іздең келген белгілі композитор сол полковник жайындағы әңгіменің тиегін ағытып қоя берді.

– Сен ол кісімен міндепті түрде жолығуың керек. Полигон жөнінде жазған шығармаларыңды кезінде оқығам. Кемекенді кейіпкер ретінде ала отырып, Семей полигонының, Маңғыстау өлкесінде болған құпия жарылыстардың сырын ашуыңа әбден болады, – деп еді ол мені қызықтыра түсіп. Бұдан кейін болашақ кейіпкерлеріммен телефон арқылы сөйлестім. «Жолығам десен, мен дайын» дегенді аңғарртты ол. Бұл былтыр болған әңгіме еді. Жолығысу сәті тек биыл түсті.

Ақтөбе әуежайындағы құтушілердің арасынан полоковник шеніндегі адамды іздегем. Көзіме түспеді. Сөйтсем ол қарапайым киіммен келіпті. Мәшинеге отыра салысымен ол ақтарылып ала жөнелді. Тым жылдам сөйлейді екен. Кейбір сөздерін түсінбей қалсам да ойын бөлмеуге тырысып, үндемедім. Ақтөбе облыстық ішкі істер басқармасының жанындағы облыстық құзет басқармасының алдына келіп бір-ақ тоқтадық.

– Бұл ғимарат бұдан екі үш жыл бұрын іске алғысыз болып қалған балабақша қаңқасы еді. Соны сатып алып, өз күшімізben қайта жаңарттық,- деді ол креслосына жайғасқынан кейін. - Біз шаруашылық есептегі мекемеміз. Өзімізді өзіміз қаржыландырамыз. Мемлекеттен ештеңе алмаймыз. Қайта, бюджеттен ғана күн көріп отырған мекемлереге көмектесеміз, – деп ол кісі өзі басқарып отырған ұжымның тұрмыстық жағдайы мен қосалқы шаруалышықтары жайлы біраз әңгімеледі. Менің негізгі мақсатым – полигон құпиясы туралы жазу, яғни Кемел Айтқалиұлы Жұмашевтің Семей сынақ алаңының дәл ортасынада жүріп өз көзімен көргендерін айтқызу болғандықтан әңгіме ауанын солай қарай бұруға тырыстым. Бірақ Кемекен ол жөнінде айтуға әзірге асығар емес.

– Мына қара папканың ішіндегі құжаттармен толық танысып шығасың. Сосын сұрағыңды қой, мен жауап беремін, – деді ол қысқа қайырып.

– **Ал үстірттің үстінде сыналған, бірақ жарылмай қалған атом зарядтарын қашан және қалай көреміз?**

– Ол жерге бару қын емес. Бірақ денсаулыққа өте қауіпті. Арнайы киіммен, радиациялық сәуле өлшейтін құралдармен бармасақ болмайды.

– **Сіз кезінде ол жерде болдыңызғой ?...**

– Болдым...Әдейі болды дейсің бе, кездейсоқ да. Соның зардабын енді тартып жүрмін ғой. Бұл мәселелердің бәріне көз жеткізу үшін, біз бүгін Маңғыстау облысына қарай аттанамыз. Ақтөбенің мына бораны жуық арада басылар түрі көрінбейді, сондықтан пойызбен

«Мен 1969-1972 жылдар аралығынада Семей полигонындағы ядролық сынақ жұмыстарын ұйымдастыру мақсатында құрылған № 31516 әскери

бөлімінің құрамындағы № 63159 бөлімшеде қатардағы жауынгер болып Отан алдындағы борышымды өтедім.

Сөйтіп жүріп, ядролық сынақ салдарынан ауруға ұшырадым. 1971 жылдың бері арнайы медициналық есепте тұрамын». Дәл осындай сөздермен басталатын арыздар әскери комисариатқа, Қазақстан Республикасының Премьер-министірінің орынбасарына, тағы басқа жерлерге жолданыпты. Сонда полковник олардан не сұрайды? Сұрайтын бір-ақ нәрсе екен.

1995 жылы 28 сәуірде Қазақстан Республикасы Президентінің «Ұлы Отан соғысының қатысушылары мен мүгедектеріне және оларға теңестірілген адамдарға берілетін жеңілдіктер мен оларды әлеуметтік қорғау туралы» Заң күші бар Жарлығы шыққаны белгілі. Осы заңдың 6 бабында жеңілдіктер мен кепілдіктер жағынан Ұлы Отан соғысына қатысушыларға теңестірілген адамдар деп 1986-1987 жылдары Чернобыль АЭС-індегі апаттың, сондай-ақ азамттық немесе әскери мақсаттағы объектілердегі басқа да радиациялық апаттар мен авариялардың зардаптарын жоюға қатысқан, сондай ақ ядролық сынақтар мен жаттығуларға тікелей қатысқан адамдар да танылатындығы жазылған.

Осыны негізге ала отырып К.Жұмашев өзіне Ұлы Отан соғысына қатысушылардың бірі екенін айғақтайтын ресіми құжат берулерін және ядролық сынақтарға тікелей қатысқан адам ретінде сол кездегі қызмет кeten жылдары еңбек стажына үш есе мөлшерде қосылуын талап етіпті. Бұл арыздардың мән-мағынасын Кемекен былай түсінеді.

— Біздер кәдімгі атом бомбасын сынайтын жердегі атом заряды жарылатын ұяны (штолня) салумен айналыстық. Сынақ өткен күнен кейін полигонның маңайынан 50-70 шақырым аралығында орналасқан елді мекендерге барып, «сілкіністен» сынған үйлердің есік-терезелерін, тағы басқа қираган дүниелерін дереу қалпына келтіру жұмыстарымен айналысатынбыз. Мен қызмет еткен 63159 нөмірлі бөлімшесі «Москва – 400» деп аталатын полигонды «жабдықтаумен» шұғылданаты. Эйгілі Семей полигоны кезінде осындай бүркеме атпен аталғанын бүгінде екінің бірі біле бермейді. Ал осы полигонның құрамына № 5, 10, «Г», «Д», «Ш» және «Балапан» деп аталатын сынақ алаңқайлары (площадка) болатыны да кезінде ешкім білген емес. Ядролық сынақтар тікелей осы алаңқайларда өткен. Біздер, яғни, қарапайым жауынгерлер оның қара жұмысын жасайтынбыз. Жататын жеріміз де ол арадан онша қашық емес. Бірде, таңға жуық басым қатты ауырып ояндым. Басқа жігіттер де осындай күйге түсіпті. Сөйтсек, ертеңгісін сынайқа арнайы дайын тұрған алаңқайды апат болыпты да ауаға радиация тарап кетіпті. Тұнгі қызметте жүргендегер арнайы киім киіп үлгеріпті. Ал шырт үйқыда жатқан біраз адам бірден ауруханаға түстік. Міне, сол күнгі апаттың қасіретін күні бүгінге дейін тартып келеміз, — деп Кемекен бір сәт ойға шомыды.

Бұдан соң мен ол кісін көп мазаламадым. Кемекен сәлден кейін төсегін салып, ұйқыға жатты. Мен купенің күнгірттеу шамының жарығымен

құжаттарды қарап отырмын. Сыртта түн. Дала боран құшағында. Ақтөбеден шыққан пойыз Маңғыстау түбегін бетке алып зулап келеді.

1971 жылдың маусым айында «Балапан» сынақ алаңқайынан сіз басқаратын госпитальге келіп түстім, – деп ол Семей қаласындағы әскери госпитальдің бастығына жазған хатында. – Тыныс алу жолдарына зақым келіпті. Жиырма күн емделдім. Емдеуші дәрігерім – медицина қызметінің полковнигі Олейник (аты есімде жоқ) деген азамат болған. Сол жылдың қыркүйек айында тұра сол госпитальға тағы түстім. Сізден сұрайтыным аурухананың сол кездегі құжаттарын көтеріп, менің қандай аурумен ауырғаным жөнінде анықтама беріп жіберсеніз еken. Ол анықтама маған «Семей ядролық сынақ полигонындағы сынақтар салдарынан зардал шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңес қаулысы негізінде жеңілдіктер пайдалану және еңбек стажымды дұрыс есептеу үшін қажет болып тұр»...

Обалы не керек, «Семей-22»-дегі 55134 нөмірлі әскери бөлімнің командирі қажетті анықтаманы беріп жіберіпті. Онда қатардағы жауынгер К.А.Жұмашев 1971 жылы 16 қыркүйек пен 4 қазан аралығында № 55134 бөлімшедегі емхананың «Лор» бөлімінде жатып, сол жақ құлағын емдеткен жөнінде жазылыпты.

Кемекең мен оқыған әр құжатта былайша түсінік берді.

– Байқап қарасаңыз, мұның астарында біраз сыр бар. Неге тек қана 20 күн емделдім. Неге госпиальда емес, емханада(әскери тілде «сан.часть» деп аталады) жаттым. Емхана – женіл-желлі сырқатқа ем-дом жасайтын жер. Онда жатқандарды жиырма күннен артық ұстамайды. Егер сырқат сол уақыттың ішінде айықпаса, госпитальға ауыстырады. Госпитальда ауырға жан-жақтан тексеру жүргізіліп, сырқаттың себеп-салдары анықталады, сосын арнайы тізімге енгізіледі. Сондықтан да Семей полигонындағы апат салдарынан радиация алғандарды госпиталға жібермеуге тырысатын.

Полигонның құпиясын сақтау үшін солай істейтін. Менің емханаға екі рет жиырма күнен жатып шығуымның себебі осы деп білемін. Жалғыз мен ғана емес, бір күнде, бір сағаттың ішінде бірнеше жауынгер ауырып емханага түстік. Оларды да 20 күн емdedі де, басқа жаққа ауыстырып жіберді. Қысқасы, біздің не себептен, қандай ауруға шалдыққанымыз «жабулы қазан жабулы» күйінде қалды. Мына анықтамада «құлағын емdedік, есту қабілеті қалпына келген соң емханадан шығардық» деген ғой. Онысы рас. Ал сынақ алағындағы апаттың салдарынан қаншама радиация бойымызға сіңгені жөнінде ештеңе айтпаған және айтылмайды да. Мұның өзін кейін біліп жүрміз ғой, – деп Кемекең менің назарымды тағы бір анықтамаға аударды.

Оның біріншісі – Ақтөбе облыстық ішкі істер басқармасына қарасты емханадағы дәрігерлер комиссиясының қорытындысы. Онда 1972 жылдан бастап К.Жұмашев «Д» деп аталатын арнайы дәрігерлік есепте тұратындығы көрсетілген.

Ал 1995 жылы берілген келесі бір дәрігерлік анықтамада бұл адамның бойында 7 түрлі сырқат белгілері бар екендігі айғақталыпты. «Құдай – ау,

сонда бұл адам қалайша өмір сүріп жүр?» деп таңданбасқа амалың жоқ. Соған қарамастан ол өзін өте сергек ұстайды. Сөзі жылдам, қымылы шалт.

Радиациядан да қауіпті

«...Ол кезде өте құпия жағдайда өмір сүрген бұл әскери борышымызды өтегенімді растайтын құжаттарды сұрап алу да мүмкін емес. Оның үсіте кезінде біздер мемелкеттік құпияны қатаң сақтау жөнінде хат бергенбіз. Менің қай жерде қызмет еткенімді туған шешем де білмеді. Қазір ол қолхаттың мерзімі бітті. Полигон жабылды. Бұл «тажалдан» адамзатқа әкелген қасіреті енді бүкіл әлемге аян. Сол кезде менімен бірге әскери борышын өтеген балалардың барлығы о дүниеге аттанды. Егер біреулері әлі бұл өмірде бар болса, саусақпен санарлықтай ғана қалған шығар. Бірақ біздер өзімізге тиесілі аранайы дәрігерлік көмекті ала алмай жүрміз. Шындық ізден біраз әлектеніп едім, одан ештеңе шығатын түрі жоқ. Бюрократияның бұзылмайтын қамалы радиациядан да қауіпті көрінеді»...

Бұл – жоғарғы орындардың біріне жазылған арыздан үзінді. Полковник сонда неден түнілді дейсіздер ғой. Жоғарыда атап өткен Президент Жарлығы бойынша ол ядролық сынақтар мен жаттығуларға қатысқан адам ретінде Ұлы Отан соғысына қатысушыларға теңестірілуге тиіс. Алайда, «Семей ядролық сынақ полигонындағы ядролық сынақтар салдарынан зардал шеккен азаматтарды әлеуметтік қорғау туралы» қаулының 12- бабы, 2-тармағында 1949 жылдың 29 тамызынан 1963 жылдың 5 шілдесіне дейінгі аралықта ядролық сынақтар әсірінен зардал шеккен аумақта жұмыс пен қызмет ісітегендеге жұмыс стажы үш есе мөлшерде есептелінетіндігін, одан былайғы уақытта бір жарым есе мөлшерде есептелінетіндігі жазылған.

Ал К.Жұмашев Семей полигонында 1969-72 жылдар аралығында қызмет еткені белгілі. Енде, оның сол жерде қызмет еткен жылдары жұмыс стажына бір жарым есе мөлшерде ғана қосылуы тиіс. К.Жұмашевқа Әділет министрлігінен реси түрде келген жауапта бұл жөнінде дәл осылай айтылыпты. Міне, осы мәселе полковникті әсте қанағаттандырмайтын көрінеді. Неге? Женілдік түрінде берілетін қайдағы бір нәпақа үшін әрине.

– Мен сол нәпақалардың бір тиынын да алмай, сол жақтан бірден Семейдегі жетім балалар үйіне аудартып жіберейін деп отырмын. Мәселе, менімен бірге қызмет еткендер бар, бәріміз ядролық сынақтың дәл ортасында қалғанымызды дәлелдеу.

Рас, 1949 жылдан 1963 жылға дейін Семей полигонында ядролық сынақ жер үстінде, ашық ауада жүргізілді. 1963 жылдан бастап ядролық сынақ жер астына жүргізіле бастады. Сондықтан осы екінші кезеңде ол жерде қызмет еткендерге, яғни маған да женілдік екі есе аз беріледі. Дұрыс-ақ дейік. Дегенмен, полигон толық жабылғанға дейін тікелей сынақ жүргізілетін жерде қызмет еткендердің Чернобльде зардал шеккендерден еш айырмашылығы жоқ деп білемін.

Чернобольде апат бірақ рет болды. Ал бізде апта сайын өткен сынаққа тілкелей қатысып жүрдік. Сынақ жер астында жүргізілгенімен, белгілі мөлшерде радиация қалай да ауага тарап жатады. Ол тек сол жердегілерге ғана қатты зардабын тигізеді. Өзім заңгер болсам да осыны біздің заңгерлерге түсіндіре алмай әбден шаршадым. Әділет министрлігіндегілерге «Сіз ол жерде 1963 жылдан кейін қызмет еткенсіз, сондықтан еңбек стажының бір жарым жылмен ғана есептеледі» дегеніне ренжідім де, бәрін басынан аяғына дейін дәлелдеуге кірістім. Сөйтсем, зандарымыздың өзінде де қайшылықтар көп екен ғой, – деп Кемекең маған жоғарыда аталған екі заңның баптарын жіліктеп түсіндіруге кірісті. Оның біріншісінде ядролық сынақтар мен жаттығуларға тіклей қатыстақан адамдар 1986-87 жылдары Черноболь АЭС – ындағы апattан зардап шеккендер сияқты Ұлы Отан соғысына қатысуышыларға теңестірілгендейді айтылған. Ал екінші заң бойынша 1949 жылдан 1963 жылға дейінгі аралықтар ғана делінген.

Заңға қарсы әрекет

Олай болса, К.Жұмашев 1969-72 жылдар аралығында Семей полигонында орналасқан № 63159 бөлімшеде әскери борышын өтегендігін растайтын анықтама әкелу керек болды. Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінен келген жауапта осыны қадағалай ескертіп, бір кезде Семей полигонында орналасқан бөлімше қазір Мәскеуде орналасқанын, ал Ресей Қорғаныс министрлігінің орталық архиві Подольск қаласында екенін көрсетіпті. Егер сол жақтан ресми құжат алынса, К.Жұмашевтің ядролық сынаққа тікелей қатысқаны дәлелденеді. Өйтпесе көптің бірі ретінде полигон маңайында қызмет еткен адамдардың бірі болып қала бермек. Ондай жағдайда шындықтың беті бүркемеленді деген сөз. Полковник бұған жол беретін адам емес. Сондықтан бұл іске тағы да бел шеше кірісп қеткен.

Абырой болғанда оған өзі қызымет істеп жүрген Маңғыстау облыстық ішкі істер басқармасының бастығы Майдан Аманжолов көмек қолын созыпты. Сол кісінің арқасында Ресей Қорғаныс министрлігінің орталық архивінен Жұмашев Кемел Айтқалиұлы 1969 жылдың 3 желтоқсанынан 1971 жылдың 16 желтоқсаны аралығында № 63159 бөлімшеде қатардағы жауынгер болып қызымет атқарғандығы, ал бұл бөлімше сол жылдары «Семей – 22» полигонында орналасқанын анықтаған ресими құжат алынды.

Бірақ олай болмады. «Анда бар мұнда бар» деген шығарып салма сілтемеге үйрекен шенеуліктер К.Жұмашевқа «Отан соғысына қатысуыш» деген куәлікті қимай-ақ қойды. Ақырында сотқа жүгінуге тура келді. Осыдан кейін ғана өткен жылдың 5 тамызында Ақтөбе облыстық әскери комиссариаты Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 28 сәуірдегі № 2247 Заң күші бар Жарлығының 6 – бабы негізінде К.Жұмашевті жеңілдіктер мен кепілдіктер жағынан Ұлы Отан соғысына қатысуышыларға яғни, оның ядролық сынаққа қатысқаны тікелей қатысқандығы анықталған. Бар мақсаты да соны реси анықтау еді ғой.

Мұны Кемеекең бейбіт өмірдегі көп жеңістерінің ішіндегі айрықша жеңісім деп мақтан тұтады.

Үстірт үстіндегі жарылыс

– Мен ол кезде Маңғыстау облыстық ішкі істер басқармасында мал шараушылығын қадағалау жөніндегі қызметте едім. Мениң саналы ғұмырымның бәрі осы Маңғыстау өнірінде өтті. Әскерден сержант болып келіп, туған жерім Ақтөбеге полковник болып отырдым. Сондықтан да мен бұл өлкені қадір тұтамын, – деп бастаған Кемекең «Үстірт» мәселесіне де ойысты-ау.

– Шетпе ауданындағы «Ақой» деген жерде отырған малшылардың малын тексеруге бардық. Қасымда Шетпе аудандық ішкі істер басқармасының аға инспекторы Махамбетов Алғабек деген жігіт бар. Малды ауылдан сәл аулақтау жердегі бір құдыққа көзім тұсті. Маңайында шашылған темір-терсек, құрал-жабдықтар жатыр. Жақындалап келіп қардым. Құдықтан шығып тұрған темір көзіме оттай басылды.

Бірден Семейдегі сынақ алаңқайы есіме тұсті. 1969 жылдары осы аймақта, Үстірттің үсітне де ядролық сынақ жасалыныпты деген сыйбысты естігенім бар. Бірақ ол мынадай жабайы түрде жасалынып, сол күйі ашық-шашық тасталынды деп ойламаппын. Облыс орталығына қайтып келген соң, бұл жөнінде тиісті орындарға хабарлап едім, құлақ асқан ешкім болмады. Бір күні Мемелекеттік қауіпсіздік комитетіндегі жігіттер «тыныш жүрсөнші!» дегендей белгі берді. Алайда, мен тоқтамадым, – дейді Кемекең.

Кемекенің сол қайсарлығының арқасында 1987 жылдары Маңғыстау облыстық кеңесінің деңгейінде арнайы комиссия құрылды, «Ақтогайдығы» жұмбақ құдықты тексеріпті. Бұл жөнінде сол кездегі Маңғыстау облыстық кеңесі тәрағасының бірінші орынбасары Дүйсенбі Әріпов былай әңгіміелейді: «Кемелдің айтқан сөзінің жаңы бар. Бұл оқиға 1969-70 жылдары болған еken. Сол кезде ауданның бірінші басшысы болып жүрген біздердің өзіміз ол жайында ештеңе білмедік. Эртүрлі әңгіме көбейіп, сол маңайдағы мал мен малшылардың өміріне қауіп төнді деген хабар жеткен соң, қурамында арнайы мамандар бар комиссия құрып, Кемел айтқан құдықты тексергеніміз рас. Сынақ өткен жердің дәл қасына келгенімізде қолымыздағы радиациялық сәуле өлшегіш құрал 1100 микрорентгенге дейін көрсетті. Ал қалыпты жағдай деп 11-13 микрорентген мөлшері ғана есептеледі. Мамандардың айтуына қарағанда, ол жерле ядролық сынақ өткені рас еken. Облыстық кеңес тарапынан құрылған комиссияның қорытындысын Мәскеуге жібердік. «Бейбіт мақсат үшін өткізілген» деген қысқа жауап келді...

«Егемен Қазақстан»,
5 наурыз 1997 жыл.

Құпия қызмет сергелдені

– Біздер әлгі тажал шашқан құдыққа киіммен, құрал – жабдықтармен бардық. Білмейтін малшылар кейде сол жерге қоныстанып, мал жайып жүре беретін көрінеді. Алайда, Үстірттің үстінде сол жылдары атом бомбасы сыналды дегенге негіз жоқ, – дейді Дүйсекен.

– Кез келген ядролық сынақ, ол атом бомбасы ма, басқа ма бәрібір, адам өміріне апат әкеледі, – деп Кемекен сөзді бөліп жіберді.

– Сіздер 1100 микрорентген көлемінде радиациялқ сәуле шашып тұрған жерге арнайы киіммен болдыңыздар. Ал мына біз сияқты білмейтіндер ол жерге осы күйімізде жетіп бардық. Соның салдарынан қаншама адам зардан шеккенін өздері де білмейді-ау. Сол жерде жайылып, сол «құдыққа» сүйкеніп тұрған малдың етін қаншама адам жеді десенізші. Олардың көбісі бұл өмірде бар екеніне мен қазір күмәнданамын.

Сынақ кезінде жарылмай қалған үшінші ядролық заряд әлі сол «құдықтың» ішінде жатыр. Құндердің бір күні жарылады. Ең қауіптісі осы. Семей полигонын жаптық. Азғыр, Капустин Яр полигондарын жаптырамыз деп шулап жүрміз. Ал мына Үстірттегі «құдықтың» құпиясына кім ашады? Оны залалсыздандыруды кім қолға алады?

Адамды атом «тәжірибесіне» пайдаланған КСРО бүгінде жоқ. Ал көрші Ресейдің басшысы ядролық қаруды басқаратын «қара чемодан» өз қолымда деп шіренгенде басқа жері ойылып кетердей. Бір кездері Американың кесірінен жазықсыз жапа шеккен жапон халқына Б.Клинтон әлі күнге дейін ізгілікті көмегін көрсетіп отырғанда, басқалардың бетінің ұшы сәл жыбырламайтынына таң қаламын!...

Мұндай тақырыпқа әңгіме қозғала қалса, арқасы қозып, көзінен отшашатын Кемекенді бірден тоқтату мүмкін емес. Ішін бір «ақтарып» алсын деп сөзін бөлмедік.

– Семей полигонындағы жер асты сынағына тәжірибе үшін арнайы асыраудағы иттер пайдаланатын. Сонда, кезекті сынаққа иттерді әкетіп бара жатқан кездегі олардың ұлығанын көрсөніз. Төбе құйқаңыз шымырлайды. Ал, аадам тірлішік ететін жерге білдірмей сынақ жүрігізіп, оны ашық – шашық күйде тастап кету, кешірілмейтін күнә ғой, - деп күйіне сөйлеген Кемекен екпінін әрең басты.

Ерлік есеппен жасалмайды

Ақтауда, Дүйсенбі Әріпов ақсақалдың үйінде отырмыз. Бұл кісі ұзақ жыл Маңғыстау облысы, Бейнеу ауданында партия комитетінің бірініші хатшысы болып қызымет атқраған. Сол кездері ол кісі туралы баспасөз беттерінде талай мақала, очерктер жарияланыпты. Қазір зейнет жасына жетсе де белді бір мекеменің кадр бөлімін басқарып отыр. Жолда, пойызда Кмекен

Беунеу ауданында 1985-86 жылдары болған бір - екі оқигалар жөніндегі үзіп - жарып әңгіме айтқан еді. Көшілікке күні бүгінге дейін белгісіз сол жағдайларды сол Дүйсекен майын тамыза әңгімелеп берді. Әрқайсысы бір очеркке желі боларлық сол оқигалардан қысқаша ақпарат бере кеткенді дұрыс көрдім. Себебі, олардың басы қасында біздің бас кейіпкерміз де болған екен.

1985 жылдың ақпан айының бір күні Бейнеуде аяқ астынан қатты боран басталып, соңы сұрапыл дауылға айналып кете барады. Далада жүрген адам да, мал да әп сэтте дүлей табиғаттың құрбанына айналады. Сырттан келген көмек жоқ. Еріксізаудандағы ұйымдасқа күш милицияны пайдаланудан басқа амал табылмаған. Халықты құтқару шарасы аудандық милиция бастығы Кемел Жұмашевқа тапсырылады. Қарамағындағы отыз - қызық адамды түгелдей құтқару жұмысына жұмылдыру арқасында 56 қойшының жануясын малымен қоса аман сақтап қалыпты. Қар астында үсіп өлген адамның денесін келесі күні іздеп табады. Тек, Сарықамыс орта мектебінде оқитын екі оқушының денесі көктемде әрең табылыпты. Іздеу жұмыстарына адам күші жетпей жатқандықтан, жас сәбимен үйінде отырған Ұштап Оразбаева деген милиционер әйелді шақыртып, қолына пистолет беріп, қамауда отырғандарды қузете тұруды өтінеді. Милицияның кеңесінде ер адамдардан бір өрт сөндірушіні ғана қалдырады. Дәл сол сэтте жоғары жақтан тексерушілер келіп: «Бейнеу аудандық ішкі істер бөліміндегі өрт сөндірушілер неге құзетке қойылады?» деген мәселе көтереді. «Төтенше жағдайға байланысты уақытша осылай жасауға тұра келді» дегенге құлақ аспайды. Аудандық ішкі істер бөлімінің бастығы К.Жұмашевқа қатаң сөгіс жарияланыды. «Өрт сөндіруші тұрмак, үйде баласымен отырған әйелді шақыртып, құзетке қоюға мәжбүр болдық қой» деп әрең түсіндіргенен кейін ғана арада біраз уақыт өткен соң сөгіс алғынып тасталған екен.

1985 жылдың мамыр айында Кавказдан әскер қатарына шақырылған азаматтар көтеріліс жасап, эшелонды басқарып келе жатқан офицердің мылтықтарын тартып алғып, жол бойында қырғын салыпты дегенді ешқашан естіген емеспіз. Сөйтсек, мұндай оқиға кезінде болыпты, бірақ еш жерде жария етілмеген. Кафказдан шыққан әшлон Орта Азияға қарай бет бүрғанда біреулер: «Бізді Ауганыстанға әкетіп барады», – деген сыйбыс шығарады. Содан бұлар Гурьевтен шыға бере жол бойындағы стансаларға тоқтаған сайын сол маңайдағы дүкендердің бәрін тонап, арақ-шарапқа тойып, ойларына келгенді жасайды. Өздерімен келе жатқан орыс ұлтының өкілдерін ұрып- соғып қорлай бастайды. «Сол сойқанды» әшелон Бейнеуге қарай кетті, түн ортасында сіздерге жетеді» деген хабар алдысымен аудан басшысы Дүйсенбі Әріпов аудандық милиция бастығы К.Жұмашевты өзіне шақыртып жедел тұрде штаб құруды тапсырады. Стансада бүкіл әшелонға қарсы тұратын күш шамалы. Бірнеше мындаған адам стансаға қарай лап қойса, жағдай ушығып кетуі мүмкін.

- Станса маңайындағы дүкендердің бәрін босатып, азық - тұлікті, ара-шарапты, басқа жаққа жасырдық, – деп еске алады Дүйсекен. – Милиция

қызметкерлері мен аудан активтерін қосқанда бар-жоғы 50- 60-тай адам жиналдық. Үрей тумасын деп қарапайым халыққа естіртпедік. Бар мақсатымыз – пойызды стансаға тоқтатпай өткізіп жіберу. Жолдың бәрін ашып, стансадағы бүкіл жарықты сөндірдік. Бұл жерде елді мекен бар екенін білмей қалсын деген ой ғой. Бірақ олар біліп қойды. Эшелон тоқтады. Сол кезде Кемелдің ұсынысымен вокзал маңайында алдын ала орналастырылған прожекторлар жарқ-жүрк етіп, ойқастаса біздер түрған жаққа қарай жарық түсіре бастады. Тұнде қараң-құраң еткен адамдардың саны көленкелерімен қоса көзге көбейіп көіреніді екен. Қолдарына кесек-кесек ұстаған кавказдықтар вагондарының төбесіне дейін шығып кетіпті. Репродукордан сөйлеп, тыныштық сақтауларын өтіндік. Бізде құш көп екенін ескерттік. Жол ашық екенін, жанармайы толық тепловоз дайындалғанымен қойғанымызды, ол қазір келіп эшелонды тіркеп әкететінін айттық. Дегенмен, олар стансаға қарай лап қоюдан сескенді-ау деймін, сөзге құлақ асқандай болды. Бір кезде бір вагонның есігінің алдында әрі-бері жүрген бір офицерді байқап қалдым. Кемелді шақырдым да кім екенін біліп келуді тапсырдым.

– Вагонның төбесіндегілердің біреуі өзінді таспен ұрып жықпасын, байқа деп ескерттім. Кетті. Барып сөйлесті. Дереу кері қайтты. Сөйтсек, ол осы эшелонды басқарып келе жатқан жоғары шенді офицер екен. Қаруларын «көтерілісішілдер» тартып алған. Бұдан кейін машиниске қару кезеңіп, өз дегендерін жасатып келе жатқан көрініеді. Орыс ұлтты балаларға қорлық көрсетуде. Сол екі арада Кемел бастаған бірнеше миллиционер он бес шақты орыс балаларын вагонан жасырын түрде алып шығып үлгеріпті. Бет-ауыздарынан, тілінен, кейбіреулерінің құлағын кесіп алышты.

Бір жарым сағат түрғанан кейін эшелон алға қарай жылжып жүре берді. Олар кетісімен Гурьевпен хабарласып, «бұлікшілер» Қарақалпақстан жеріне қарай кеткенін баяндадық. Бұл бұзақыларды тек әскери күшпен ғана басуға болатынын ескерттік. Ондағылар ырғалып-жырғалғанша сойқанды эшелон Қарақалпақстан жерінде біраз қан төгіп үлгеріпті. Сонынан естідік, оларды десанттардың құшімен әрең басыпты. Бірақ бұл оқиға жайында хабар еш жерде айытылмаған.

Бейнеудегі бір күн

Бейнеу маңайындағы ядролық сынақ жасалынған «құдықты» көреміз деген ойымыз жүзеге аспайтын болды. Ауа райы күрт бұзылып кетті. Сосын, заһар шашақан ол жерге барып не ұтамыз деген пікірге келдік.

– Мен сені кеше Дүйсекен айтқан оқиғалардың кейіпкерлерімен кездестірейін, – деп Кемекен бір кезде өзі басқарған Бейнеу аудандық ішкі істер бөліміне алып келді. Аудандық МТК бөлімшесі де осында орналасыпты.

– Шіркін, осы жігіттерімінің талай ерлік істері кезінде ескерусіз қалды. Біразын өз қолыммен орден, медальдарға ұсынғам, өткізбеді ғой. КСРО

тұсында қазақ жігіттері өздеріне тиесілі әскери атақты да, әрең алғанын несіне жасырамыз, – деп Кемекен сол оқиғаны былай баяндады.

1986 жылының маусым айының бір күні Бейнеу ауданына қарасты Сарықамыс поселкасының жанындағы № 37 скважинада апат болып, жер асты газы ауаға тарай бастаған. Таңғы сағат төртте үйқыларынан оянған поселкениң бес мыңдан астам тұрғыны бір кісідей орындарынан көтеріліп, беттері ауган жаққа босып кетіпті. Поселкелік милиционер Сатқанбаев Жолдасқан дереу аудандық милиция бастығы К.Жұмашевқа телефон шалады. Ол бұл сұық хабарды ести сала ауданының бірінші хатшысы Дүйсенбі Эріповті үйқысынан оятады. Таң ата салысымен аудандағы бүкіл күшті солай қарай жұмылдырып, өздері тік ұшақпен Сарықамысқа қарай ұшқан Дүйсекен мен Кемекен (тағы басқа адам бар) Сарықамысқа жете бере төмендегі сұрапылды көріп жағаларын ұстайды. Поселкеде жан қалмаған. Босқан халық орталықтан 20-30 шықырымға дейін кетіп қалған. Облыс орталығынан көмек келгенше бір амалын қарастырмаса болмайды. Тұске таман күн 40 градусқа дейін ысады. Бала-шаға, кәрі-құртаң денсаулығы нашар адамдар ең далада бұл ыстыққа шыдай алмай мерт болуы әбден мүмкін. Оның үстіне улы газ тұншықтырып барады.

Арада біраз уақыт өткенен кейін 100 метрден астам биіктікке шапшыған өрт жалыны көлемі 50 шаршы метр жерді құшағына ала бұрқ ете қалған. Бұдан кейін улы газдың ауаға таратылуы тоқталған. Скважина түгелдей опырылып, ортасына түскен. Бұл жалынды бір жылдан кейін американдық мамандардың күшімен ғана тоқтатуға шамамыз келіпти.

– Поселкеге келгенімізде алдымыздан участекелік милиционер Жолдасқан Сатқанбаев қана шықты. Халық босып кеткенде ол противогазын киіп, поселкіні күзетіп, өзі ғана қалыпты, – дейді Кемекен. Мен Жолдасханмен жүздесіп, осы оқиғаны өз аузынан тағы естідім. Сұрапыл апат бұл жігіттің бет-жузіне өзінің «өшпес ізін» салып өтіпти. Қазір ол аудандық МТК бастығының орынбасары болып істейді екен. Сарықамысытың тұрғындары милиция қызметкерлерінің сын сафаттағы көмегін күні бүгінге дейін ризашылықпен еске алтын көрінеді.

Жасырын берілген медаль

Ақтөбеге қайтып оралдық. Кемекенің бөлмесінде ілулі тұрган әскери кительдің тұсында «За отличную службу по охране общественного порядка» деген медальға көзім тұсті. «Осы медальді жасырын түрде әкеп бергенде алмай, қайтарып жібергем», - дейді Кемекен бір сезінде. Неге өйткенін сұрадым. Бұл да бір қызық әңгіме екен.

Кемекен кездейсоқ жағдайда бір қаныпезерге кездесіп қалады. Ол тасалау жерде бір адамының тамағына пышақ төсеп, енді өлтіргелі жатқанда көмекке келеді. Кемекен қаныпезерді желкеден бір ұрып құлатады. Пышағы бір жаққа, өзі бір жаққа ұшқан ол қарсы алдында тұрган милиция офицеріне қайта ұмыталды. Пышаққа іліне жаздаған жәбірленуші сол кезде ғана есін

жиып, көмекке келіпті. Сөйтсе, ол сол жердегі участекелік миллиционер еken. Ал анау қанпезер сол участекедегі нашақорлардың бірі көрінеді. Участекелік миллиционер оны тексеруге келгенде есірткіге бөгіп отырған жаңағы «жұнтөс» оның өзін қуып берген ғой. Кемекен болмағанда миллиционер жазатайым кетер ме еді кім білсін? К.Жұмашевтың бұл әрекетін жоғары бағалаған басшылар оны медальға ұсынады. Бірақ, бір күні сол медальді үйіне жасырын түрде әкеп береді. «Бұларың не?» деген сауалға «тапсырма солай» деген жауап алады. Кемекен оны алмай қайтарып береді. Кейін ұжымның алдында тапсырыпты. Бірақ, еш жерде жария етілмеуі ескертілген. Себебі, К.Жұмашев ол кезде мемлекеттік қупияны ашпау жөнінде «қолхатпен» жүрген адам еді ғой. Сондықтан оның аты-жөні қалың қөпшілікке жария етілмеуі тиіс еken.

Подполковниктің зайыбы – подполковник

Подполковник Қарлығаш Жұмашеваның (қазір отставкада) сүт қатқан қою шайын іше отырып, ол кісіден Кемекен жайында сұрап қоямын.

– Бұл кісіні түсіну мүмкін емес. Бір аптадай бірге жүрдіңдер ғой, қандай әсер алдың? – деп өзіме қарсы сұрақ қойды.

– Өте ауыр адам еken. Шаршап кеттім, – деп шынымды айттым.

– Солай болатынын біліп едім. Жиырма жылдан астам бірге тұрған менің өзім оны енді ғана түсіне бастағандаймын. Жас кезімде онымен ажыраспақша да болдым. Оным дұрыс емес еken. Қазір Кемекен қасымда жүрегенде ғана өзімді бақытты сезінемін. Маган басқа адмдардың бәрі де қарапайым пендe де, бұл періште сияқты көрінеді де тұрады. Кемекенің бір орнында жайбарақат отырғанын өз басым көрген емеспін. Ол маған бейне бір ұшып жүргендей әсер етеді. Шын мәнінде солай. Жай адамдар оны байқамайды...

-Үш ұлымыз бар. Алды үйленуге жақын. Қырықтың ортасынан асқанда, төртінші қызымызды дүниеге әкелдік. Қазір ол екі жаста. Аты – Баян. Осы қыз Кемекенің өмірін ұзартқандай. Қызын қолына ұстаса «мың түрлі» ауруынан әп - сэтте айығып кетеді, – дей отырып, подполковник Қарлығаш Жұмашевпен бірге өмір сүрген жылдарының біраз ыстық – суығынан сыр шертті.

Балалар үшін өлімге бас тігіпті...

Ақтөбе облысында «Эврика» деген газет шығады. Соның бір нөмерін жолда оықрымын деп ала салғанмын. Бірінші бетінде «Волга» милиционера спасла жизнь детям» деген қысқа хабарға көзім түсті. Онда былай деп жазылған: «...Ақтөбеде тағы бір жол апаты орын алды. Бұл аптатта Ақтөбе облыстық II Б-ге қарасты күзет басқармасының бастығы полковник К.Жұмашевтың қызмет «Волгасы» қирап қалды. «ГАЗ – 66 ауыр жук машинасы қатты жылдамдықпен келіп соққанда полковниктің өзі

«Волганың» ішінде отырған. Ал милиция машинасының соңында іші толған балалар бар бір автобус келе жатыпты. Егер полковниктің «Волгасы» жүк машинасының жолын бөгемегендеге, ол балаларға толы автобусты барып соғар еді де соңы үлкен қайғыға әкелер еді. Алдын ала белгілі болғандай «ГАЗ-66»-ның жүргізушісі қатты жылдамдықпен келе жатып, қалғып кеткен. Тек «Волгаға» соқтығып барып тоқтағанда ғана ояныпты.»

«Қап, мынау үлкен бір әңгімеге желі болар оқига екен, Кемекең бұл туралы маған неге айтпады?»- деп ойладым Алматыға қайтып келе жатып. Кейін Кемекеңмен бір жолыққанда ол жайында сұрап едім:

– Қарсы жақтағы жүк машинасы жолдың екі жағына кезек-кезек шығып, зулап келеді. Соңымда балаларға толы автобус келе жатқанын білемін. Бір сұмдықтың боларын ішім сезді. Біз бірдеңе етіп, «жалтарып өтеміз-ау», ал анау соңымызағы автобусты барып соқса бүлдіршіндердің жайы не болмақ. Жанымдағы жүргізушіме: «Мына машинаны қалай да бөге, жалтармай қарсы жүр!» -деп бұйырып үлгердім. Тура мен отырған жақтан алдыңғы дөңгелектің тұсынан келіп соқты. Аман қалғанымызға қуандық, – деп Кемекең әдеттегідей қысқа қайырды.

Бұл оқигаларды қағазға түсірмес бұрын өзіме жақын біраз адамдарға ауызша әңгімлееп бердім. Қалай әсер етеді деген ой ғой. «Мынау не қас батырдың, немесе жанынан безеген біреу» деген сөздерді де естідім. Соңғысина қосылғым келмейді. Алдыңғысы ақылға сиятындағы. Себебі, Кемел Жұмашевті өткен жылы облыстық мәслихат, облысытық әкімшілк екі рет «Отан» орденіне ұсынған екен, жоғары жақтағылар неге екені белгісіз, бекітпепті. Ол жөнінде мен басқа адамдардан естідім. Келесі кездескенде себеп-салдарын Кемекеңнің өзінен сұрап білермін деп шештім.

Бәлкім, құпия қызметтің кесірі тағы тиді ме, кім білсін!

**«Егемен Қазақстан»,
8 наурыз 1997 жыл.**

Қыран ғұмырдың бір күні

Николаев елді мекеннің маңында орналасқан авияция полкіне кіре берісте жүқалтаң, қара сұр кісімен жолығыстық. Жаттығу кезінде киетін киіммен жүргендіктен иғында погоны көрінбейді.

– Полковник Қадыржан Байжігітов, Қазақстан әскери әуе күштері қолбасшысының орынбасарымын. Қолбасшы біраздан кейін келеді. Оған дейін мен сіздерге мән-жайды түсіндірейін, – деп ұшақ алаңына қарай алып жүрді. Сыртқы түрі, сөз әлпетіне қарағанда қазақты ортада өскен азамат тәрізді.

– Отыз жылдан астам өмірім басқа елдің аспанын шарлаумен өтіпті. Қас-қағым ғұмыр деген осы. Енді тұған елге қызмет етіп жатырмыз, – деп ол әскери ұшақтардың негізгі қызметімен, жалпы осынау соғыс құралының өзіндік ерекшеліктерімен таныстыра бастады. Менің түсінгенім – бір адам аспанда жүргенде, жерде жүзден астам адам оның тілеуін тілеп, аяқтарынан тік тұрып қызмет етеді екен.

Қадыржан қызық, «мұның бәрін газетке жазу міндет емес» деп қойып, техника тілімен сөйлеп кеп береді. Алдарында тұрған журналистердің арнайы техникалық білімі жоқ екенін, тіпті әр нәрсені бүге-шігесіне дейін жазам десе де олардың бұл мәселеге тістері батпайтынын ескермейді.

Құтылышты

– Сіз мені қатардағы жауынгерлердің тірлігімен таныстырсаңыз, – дедім біраздан кейін айтқандарының бәрін түсініп алғандай сыңай танытып. Қайыржан маған таңдана қарады.

– Самолетпен қатардағы жауынгерлер ұшпайды, офицерлер ғана ұшады. Ол үшін арнайы әскери училищені тәмамдау керек.... Сіздердің мұнда келген мақсаттарыңыз – біздегі жаңа бағдалама бойынша жүргізілетін бүгінгі ұшу-жаттығу өнерімен танысу емеспе :

– Эрине, дегенмен ...

Дегенмен, қатардағы жауынгерлердің өмірімен де жете таныстық. Мұнда бар-жоғы бір батольон ғана сарбаздар сапы бар көрінеді. Олардың негізгі міндеті: ұшақтарды жөндеу, тазалау, жанар-жағармаймен қамтамасыз ету, байланыс жұмыстарын қадағалау, тағы басқа ұсақ-түйектер болып келеді. Сарбаздар – Баймағамбетов Женіс, Гадюков Владимир, Дәуітов Аманжол, Рябцов Сергей сияқты жігіттермен әңгімелескенімізде олар әскери ұшақтамен бірге Отан алдындағы борыштарын өтеп жүргендеріне шын көңілдерімен қуанышты екендерін жасырмады.

– Өте татумыз. Біз «дедовщина» дегеннің не екенің білмей кетіп барамыз. Өйткені, мұнда бір мезгілде бір жерлен шақырылған жігіттер ғана қызмет етеміз, - дейді.

– Шынында солай, – дейді Қайыржан. – Мына балардың бәрі Орал облысынан келгендер. Бұлардың орнын кейін басқа облыстан шақырылғандар басады. Бәрін бірдей үйретіп, бірдей үйлеріне қайтaramыз. Соның арқасында «дедовщинадан» мұлдем құтылдық.

Шарықтау

Қазақстан Республикасы әуе күштерінің қолбасшысы генерал-майор Мұхамеджан Ибраев келе сала үстіне асай-мүсейлерін асынып, ұшуға дайындалады. Ұшаққа отырар сәтте, тепкіштің дәл қасында онымен тілдесудің сәті тұсті. – Сізге ұшу міндеттіме? – деген сұраққа ол:

– Маған ең жоқ дегенде айына екі рет ұшы керек сияқты. Бұғінгі оқу-жаттығымыздың өзіндік ерекшелігі бар. Ұшып келе жатып, атқылау мен бомбалаудың жаңа әдістерін үйренудеміз. Сондықтан әрбір ұшқыштың жанында өзім отырып, үйретуіме тура келеді, – деп ол тепкішекпен жоғары көтеріле берді. Сәлден кейін қолбасшының ұшағы жерден қайқаң етіп ұшты да, Алатаудың асқар шындарына қарай бет түзеді. Бір сәт торғайдай ғана болып шалынған ол таудың төбесінде қалықтап жүргендей әсер етті. Сонын қайта бері қарай құлдилата саулады да, біз тұрған әуежайдың үстіне жер бауырлай сүзіп өтіп, солтүстікті бетке алып кете барды.

– Қайда кетті, қашан оралады? – деген сұрағымызға:

– Полигонға барып, самолеттегі снарядтар мен бомбалардың бәрін «керекті жеріне» жұмсал қайтады, – деген жауап алдық.

«Абайландар, аспанда Бигелдинов!»

Кеңес Одағының екі мәрте батыры генерал – майор Талғат Диновты көре сала журналисттер оны лезде қоршап алды. Кеше ғана 75 жылдық мерекесін тойлаған ақсақалымыздың жүзі жарқын, көнілі шат.

– Түү, мына жігіт ете әдемі, әрі жұмсақ қонды, – деп тамсанды ол құлдилап келіп, құйрығымен жер сыза қонған «Истеребительді» нұскап.

– Бұл қонған қолбасшының орынбасары полковник Байжігітовтің өзі, – деп жатырмыз мына ұшып кеткен ұшақтың нөмірін есімізде сақтап қалғанымызды білдіріп.

– Қолдбасшының өзі қайда?

– Ұшып жүр, – деп мәлімдеді мұндағы әскерилер. Қөленкеде тұрып батыр ақсақалымызды әртүрлі әңгімеге тартуға тырыстық. Арасында ептең әзілдесіп те қоямыз.

– Соғыс кезінде «Аспанда Бигелдинов!» дегенді естіген немістердің зәре құты қалмайды еken деп естуші едік. Сонда олар сіздің аспанға көтерілгенізді қайдан біліп отырған?

– Білгендеге қандай! Әрбір ұшқыштың өзінің құпия нөмірі болады Мен «230-ші» нөмірлі едім. «230-ші, бомбала, тағы бір айналып, ұрып өт!» деген бұйрықтардың арасында кейде: «Бигелдинов давай! Молодец еще раз!» деген тәрізді сөздер еріксіз қосылып кетіп жататын. Ал мұндай бұйрықтарды немістердің барлаушы байланысшылары қалт жібермей жазып отырады ғой.

Сорғалап келіп соққанда...

Қара жерді қақырата жарып жіберердей болып қонған ұшақтың үні сөзімізді естірмеді.

Қызықты әңгіме үзілді. Бұл қонған – қолбасшы Мұхамеджан Ибраевтың өзі еді. Сәлден кейін қарт қыран мен жас қыранның бір-бірімен құшақтары айқасып, әңгіме төркіні әскери тілде өрбіді. Біздің түсінгеніміз:

бүгінгі оқу-жаттығуда атқылау мен бомбалауды қатар жүргізу әдістері тұнғыш рет қолданылып жатқан көрінеді.

- Сонда қалай?- дейді Тәкең таңданып.
- Сорғалап келіп, снарядтармен соғып өтеміз де, көтеріле беріп бомбаларды «босатып» қоя береміз».
- Бұл сұмдық екен?
- Мәселен, негізгі нысаны осы Николаев селосы болса, оны қырық шақырым радиуста жүріп-ақ дәл көздел атқылап, астан-кестен етіп бомбалап тастау түкке тұрмайды, – дейді қолбасшы біздің таңырқауымызды одан сайын күшайте түскісі келгендей.

Қос генералдың әңгімесіне құлақ түре тұрып біздің де көңілді бір мақтаныш сезімі ұялады.

Бұрын Ресейдің ұшқыштарының ғана қолынан келе есептелетін мына соғыс өнерін менгеріп жатқан жігіттерді өзіміздің қандастарымыз. Оның үстіне келесі жылдан бастап өз республикамыздың әскери ұшқыштар училищесін тәмамдаған тұлектер қатарға қосылмақшы. Олардың әрине, бұдан да зорғысын құтуге мүмкіндік бар. Техниктер мен инженерлер, тағы басқа мамандар өзімізде дайындалуда.

Иә, Мұхамеджан, Қадыржан сияқты кезінде алып елдің аспанын шарлап қайтқан апайтөс азаматтар тұрганда Қазақстан аспанда әлі талай тастулектер сорғалай берері сөзсіз.

Әне, Мұхамеджан Ибраев тағы тепкішекпен көтерліп барады.

Бұл жолы ол штурманның орнына отырады.

- Қолбасшы неге өйтті? – деген сауалымызға:
- Командирдің қасында отырып, оны үйрету үшін, – деген жауап алдық.

– Эх, шіркін, көкаспанда тағы бір самғар ма еді. Әттең қыран ғұмыр жалт етіп өте шақты-ау! – деп Талғат Бигелдинов аспанға қарады. Ал бұл кезде аспанда жас қырандар «ойнақ салып» жүрген.

**«Егемен Қазақстан»,
15 тамыз 1996 жыл.**

Қырық жыл қарсы барлауда жүргенде бір рет те мұлт кетпеген

Осыншама уақыт бойы мемлекеттік қауіпсіздік комитетінде қызмет етіп, бұдан он жыл бұрын зейнеткерлікке шыққан Қозыке Бишімбаев ақсақал таяуда 70-ке толды. Дәл осы қарсаңда өмірлік қосағы Гүлжамал апамызбен отасқанына да жарты гасыр болды екен. Алтын той мен мерейтойдың тұспа-тұс келуі қуаныш үстіне қуаныш үстей түскендей.

Бұгінде ел азаматтары болып ер жеткен ұл-қыздары, олардан тараган немерелері жайында айта берсек – ол тіпті бөлек әңгіме. ҰҚҚ саласында Қозыке ақсақалдың алар орны ерекше екенін тек сондагылар гана жақсы біледі. Ал көпишілік қауымга бұл кісінің есімі әлі беймәлімдеу.

Барлау мен қарсы барлауда қызмет жасайтындарды былайғы жүргіт ауызекі тілде «ұн деместер» деп те атайдынын естігенбіз. Ондай адамдардың құпия қызметі өмір бойы өз ішінде, өзімен бірге кетеді. Солай екенін біле тұра Қозыке ақсақалмен арнайы жолығып, әңгімеге тарттым. Қарт барлаушы әр нәрсенің басын шалып өтеді де, әріге баспайды. Дегенмен, майдан суыртпақтағандай етіп отырып, бір кездегі аса құпия, әрі қызықты оқиғалардың біразын жазып алу сәті түсті.

Алғашқыда жалпылама басталған әңгімеміз кейбір тұста тереңдеп бара жатқанын сезген Қозыкең қоңыр папка ішінен бірнеше парақтарды алғып шықты. Ол кісі журналист тарапынан өзіне қойылатын сұрақтарды алдын ала құрастырып, өзі соған жазбаша түрде жауап тұрақтырып қойыпты. «Сен маған былай етіп сұрақ қойсан, мен оған мынадай түрде жауап берсем» дей отырып, болашақ интервьюдің жобасын оқып берді. Егер оны сол күйінде газет бетіне жарияласақ, онда ол Қозыке Бишімбаевтың өмірі мен қызметінен қысқаша ақпар беретін құрғақ деректер жиынтығы болып шығатындей көрінді. Сол деректердің астарында небір қызықты оқиғалар жатқаны байқалып-ақ түр. Оны Қозыкең де, мен де жақсы сезінудеміз. Бірақ әр нәрсенің қатпар-қатпарын ашып, егжей-тегжейлі баяндау жағы қалай болар екен деген құдік те жоқ емес. Құпия қызмет қырларының «нәзік» тұстары көп. Әр сөзді андалап айтпасаң, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіріп алуың оп-оңай. Дегенмен, мына бір оқиғаларды жеріне жеткізе баяндағанды жөн көрдік.

Соғыс кезі болатын

Қозыкең 15-16 жастағы бозбала кезінде-ақ, дәлірек айтсақ, 1942 жылы еңбек жолын бастады. Мектепте оқи жүріп, аудандық газетте жауапты хатшы болып қызмет істепті. Соның өзінде орта мектепті өте жақсы бітірген. Сосын ҚазМУ-дың филология факультетіне келіп түскең. 1944 жылы бірінші курсы бітіргеннен кейін жасы 18-ге толуына байланысты әскерге, яғни соғысқа шақырылады. Бұл оған қуана келісіп, әскери комиссардың атына өтініш жазып, майданға аттануға дайындала бастаған. Сөйтсе, Мемлекеттік қауіпсіздік комитетіндегілер оны бір жылдан бері өз қатарларына алуға икемдеп, оны «сырттай сынақтан» өткізіп те қойыпты.

Жалғыз ұлы майданға кетеді деп ішікұса болып жүрген ата-анасы мұны естігенде, қатты қуанады. Міне, сол жылдардан бері, яғни 1944 жылдан 1982 жылға дейін Қозыке Бишімбаев Ұлттық қауіпсіздік комитетінде үзбей еңбек етіп зейнеткерлікке шығыпты.

– Соғыстан кейінгі алғашқы жылдары Шымкент облысы Тұлкібас ауданында қызмет жасадым. Бұл кездегі біздің негізгі мақсатымыз – қанды майданға төтеп бере алмай, отанын сатқан опасыздарды табу еді. Қауіпсіздік комитетіне жұмысқа тұрғаннан кейін мен Алматыдағы арнайы жоғары мектепте бір жыл оқып, тергеуші мамандығын алғып қайтқанмын. Іске бел шеше кірісіп кеттік. Неміс армиясына қызмет еткен, кейіннен Германияның барлау мектебінен өтіп, бізге келіп астыртын жұмыс жасап жүргендер жайында біраз мәліметтер анықталды. Солардың талайын әшкереледік қой, - деп карт барлаушы бірнеше адамдардың аты-жөндерін атап өтті. Бірақ, оларды қандай жолмен қалай ұстағандары жөнінде сұрай бастап едім, Қозыкең тағы да жалт беріп кетті.

– Ой бұлардың кейбіреуі тіпті партия, Кенес органдарының басышысы қызметіне дейін көтеріліп алғып, білдірмей ойранды салған ғой, - деп мені одан сайын қызықырып қояды. Сейтеді де бұларға қатысы шамалы басқа бір оқиғаның басын шалады. «Бәлкім осы тұстан бір ұсталар ма екенсің» деп мен әр сөздің астарын бағамдауға тырысамын.

– 1947 жылы Тұлкібас ауданы «Жұмыскер бригада» колхозында сүмдүк бір қыфылы оқиға болды. Колхоз төрағасын әлдекімдер өлтіріп кетіпти. Жұрттың айтуына қарағанда, бұл кісі өлімі сол мандағы чешендерден келген сияқты. Соғыс жылдары, соғыстан кейін Қазақстанға жер аударылған чешендері Тұлкібас ауданына ауып-ауып болып жеке отыратын. Ел іші дурлігіп, ұлтаралық жанжал өршіп кететін түрі бар. Осы қылмысты ашуды тікелей маған жүктеді. Мен ол кезде әлі 20-ға жетпеген жас жігітпін. Соған қарамастан 3-4 күннің ішінде тапсырманы мұлтіксіз орындалап шықтым. Колхоз төрағасын өлірген – қазақтардың өздері екен. Рулық бақталастықтан шыққан көрінеді...

Қара қойдың басы

Қозыкең ойланып отыр...

– Сонымен кісі өлтірушілер кімдер болды екен? Қылмыс оңай ашылды ма?-деймін ой желісін үзіп алмауға тырысып.

– Жиырма шақты адам қолға тұсті. Бәрі тиісті жазаларын алды. Қайғылы оқиғаның соңы ұлтаралық қанды қақтығысқа ұласып кетпеу үшін ауданнан, облыстан адамдар келді. Жергілікті тұрғындардан сұрастырсақ, бәрі чешендерге жабады. Сосын осы ауылдағы жасы 70-ке жақындаған бір қариямен ақылдасқанды жөн көрдім. Ол кісі: «Балам, қазақта ескіден қалған мынадай бір жаман дәстүр бар. Егер бірнеше адам бір адамды өлтіреміз деп шешсе, олар қара қойды сояды да өзара бәтуаласып, бата жасасып, қойдың басын суға тастайды. Ішек-қарның басқа жаққа апарып көмеді. Осыны еске сақтағайсың» деп сөзінің соңын жұмбақтай аяқтады. Байқаймын, қария маған тұспалдап бағыт беріп отырғандай. Өзі де бірденені білетін тәрізді. Бірақ ашық айта алмайды.

Бұл әңгімен кейін ауылдың шетінде ағып жатқан өзеннің бойын шарлауға кірістім. Бірақ жүргеннен кейін айтқандай-ақ жылғаның шетіне тамандау, тайыз жерде жатқан қара қойдың басын тауып алдым. Шал бекерден бекер бірдеңені менземегеніне көзім жете бастады. Ауданнан келген прокурорға қойдың басын дерек ретінде іске тіркеттім. «Жіп ұшы» қолға іліккендей. «Енді не істеймін?» деп ойланып тұрдым да, тағы да алға қарай жүре түстім. Өзенде қигаштай кесіп өтіп қарсы жағадағы белеске қарай өрлеген жалғыз аяқ жолдың сұлбасын байқадым. Ол жақта ел жоқ сияқты еді. Осы белес бір сырды бүгіп жатқандай әсер етті. Суды кешіп, жалғыз аяқ жолды бойлай белеске көтерілдім. Біраз жүргеннен кейін алдыннан жалғыз үй кезікті. Үй иелерімен сөйлестім. Ешқайсызы ештеңе айтқысы жоқ. Сонын ақырында маңайды шолуға кірістім. Сөйтіп жүргенімде анадай бір елеусіздеу жердегі жас топырақ үйіндісін көзім шалды. Қаздырып қарағанымда жас сойылған қойдың ішек-қарын, өкпе-бауырлары шықты. Сонынан қара қойдың терісін де қолға түсірдік. Бұдан кейін бұл үйдегі ересек адамдардың бәрі қамауға алынды. Тергеу барысында олар түгелдей шындықты айтты. Билікке таласқан басқа рудың өкілдері сөйтіп жазықсыз жанның қанын төккен...

Қозыкенде «қазбалай» берсен, осыған ұқсас оқиғалардың сан алуан түрін әңгімелеуге бар сияқты.

1948 жылы Тұлкібас ауданындағы тағы бір колхозда қанды ойран болыпты. Аудан орталығынан жұмысшылардың еңбекақысын алғып келе жатқан кассирді, оның жанындағы колхоз төрағасы мен бас инженерді, жүргізушиңі өлтіріп, әлдекімдер бүкіл ақшаны алғып кеткен. Мұны да елдің бәрі чешендерден көрді. Шұғыл түрде іске кірісken Қозыкен көп кешіктірмей қылмыскерлерді қолға түсіріпті. Бұл жолғы қылмыс жасағандар, шынында да, шешендер екен.

Қарт барлаушы жастық шағын еске ала отырып, бұл оқиға жайында да егжей-тегжейлі баяндағы берді. Алайда мен одан да маңыздылау мына бір жағдайды оқырман назарына ұсынғанды жөн көрдім.

Ат тағалаушы

Соғыс кезінде неміс армиясының құрамында «Түркістан легионы» атты арнайы жасақ құрылғаны тарихтан жақсы белігілі. Қазіргі кезде бұл үйым саяси тұрғыда ақталғанымен, кезінде онда қызмет еткендер отанын сатқан опасыздар атанған. Дегенмен, соғыстан кейін оларға кешірім жасалынып, көбісі отандарына қайта оралды. Біразы кінәсін қалған уақытта адал еңбектерімен өтеді де. Бұлардың арқасында «тонын теріс кигендер» де аз емес еді.

Германияның арнайы барлау мектебінен өтіп келіп, кеңес өкіметіне қарсы жұмыс жасап жүргендерді әшкерелеу сол кездегі басты міндеттердің бірі болды. Қ.Бишімбаетың осы бағытта атқарған жұмыстары ұшан-теніз екенін бүгінгі ұрпақ қайдан білсін. Бала кезімізде қай-қайсымыз да «шпион

ұстай» деген ойынды көп ойнадық. Сонда шпион ұстағандар біздің ұғымымызда нағыз жаужүрек, ең адал, әрі қырағы адам ретінде саналатын. Бала қиялымдағы сол адам бүгін міне алдымда отыр.

Ол кезінде өзі ұстаған шпиондардың аты-жөнін атап, санамалай келгенде оннан асып жығылды. Ұлттық құрамы жағынан орыс-қазағы аралас екен. Олардың қандай қызмет атқарғандарын да айтты. Кейбіреулері тіпті партия, кеңес құрылышының лауазымды қызметтеріне дейін өскенін естігенімізде, еріксіз жағамды ұстадым. Солардың ішінде Мирошниченко деген фамилияға келгенде Қозыкең: «Бұл өзі бір қызық жағдай еді» деп мұдіріңкіреп қалды. Сірә, осы мәселені толығырақ айтқысы келді-ау деп мен де «тұртпектейін» түстім.

– Бір жерге іссапраға барып, атпен қайтып келе жатқам. Ол кездे машина қайдан болсын. Жолшыбай «Каменовка» деген селодағы ұста дүкеніне соғып, атымды тағалаттым. Ат тағалаушы бір орыстың жігіті екен. Өте сыпайы елпілдеп тұр. Өтінішімді әп-сэтте орындал берді. Ойымда дәнеңе жоқ, алғысымды айттым да, атыма мініп жүріп кеттім. Бірақ жаңағы жігіттің бет-әлпеті көз алдынан кетпей қойды. Бұрын бір жерден көрген сияқтымын. Қанша ойлансан да есіме түсіре алмадым. Содан үйге соқпастан бірден жұмысқа тарттым. Келе сала «Фотография» изменников родины находящихся в розыске» деген шағын кітапшаны қолыма алдым. Аты айттып тұрғандай, мұнда кезінде отанға опасыздық жасаған, бүгінде іздеуде жүрген адамдардың суреттері мен олар туралы толық деректер жарияланған. Осы кітапшаны қунде бір парактап отыру әдетіме айналған. Сол әдеттің міне пайдасы тиді. Мана ат тағалаған жігіттің суреті көзіме оттай басылды. Оны қайдан көрдім десем, осы кітапшадан көрген екенмін ғой.

Бұл Мирошниченко деген соғыс кезінде бөлімше командирі болған. Өз бөлімшесіндегі адамадардың бәрін атып тастанап, немістер жағына өтіп кеткен. Әскери трибунал оның сыртынан үкім шығарып, баяғыда-ақ өлім жазасына кесіп қойған.

Кітапшадағы сурет мен көрген ат тағлаушы жігіттің екенін анықтау үшін арнайы сараптау орнына жібердім. Соның өзі болып шықты. Жарты айдан кейін Мирошниченконы ұстап, іс-қағаздарымен бірге Мәскеуге жібердік. Өйткені, ол сол кезде Бүкілодақтың іздеуде жүрген еді.

– Сонымен үкімі орындалды ма?

– Эрине, үкім шығып қойған деп отырмын ғой. Тек соны орындау үшін Мирошниченконың өзін табуға қалған...

Пападопулостың жортуылы

Көпшілікті қолына түсे бермейтін «Ответный удар» деген кітапта Қ.Бишимбаевтың «Вояж Пападопулоса» деген деректі повесі жарияланған. Ондағы Қазақстандағы гректермен, Кеңес еліндегі Греция елшілігі өкілдері ауыз жаласып, шпиондық әрекетпен айналысқандығы, сонында оларың

қалай әшкөреленгендігі жайында көркем тілмен баяндалады. Повесті оқып шыққан адам мұндағы кеңес тергеушісі кім екенін білігісі келетіні сөзсіз.

Бас кейіпкер Қозыкеңнің өзі де болуы мүмкін-ау деген ой мені де мазалай берген. Енді бір жолыққанда өзінен бір сұрармын деп шештім. Ақыры сұрадым. Сөйтіп бұл шындықтың да сырлы ашылды.

– Кентау- Қазақстандағы шағын қалалардың бірі, - деп бастады Қозыкең әңгімесін әріден қозғап. – Осы қалада көптеген гректер тұратын. Соғыс басталған кезде бұлар Қара Теніз жағалауынан осында көшірілген. Олардың кейбірлері соғыстан кейін өз елдеріне қайтты. Көпшілігі Қазақстанды туған елдеріндей санап, адал еңбек етті, қазір де ел қатарлы өмір сүріп жатыр. Бірақ, солардың арасында Георгий Дмитриевич Пападопулос деген жас жігіттің жүріс-тұрысы қауіпсіздік комитетіндегілердің көңіліне құдік туғызды. Өзі еш жерде жұмыс істемейді. Радиодан тек «Америка даусын» тыңдайтын көрінеді. Біраз байқағаннан кейін ол Мәскеудегі Гречия елшілігімен астыртын жұмыс жасап жүргеніне көзім жетті. Көп кешікпей ол сондағылардың арнағы тапсырмасы бойынша шпиондық жолға түскені де белгілі болды, - дей келіп, қарт барлаушы мынада бір жағдайды егжей-тегжейлі әңгімелесуге кірісті. Оның ұзын-ырғасы төмендегідей:

...1959 жылдың сәуір айы. Пападопулос Мәскеудегі Гречия корольдігінің елшілігіне келіп, қақпа алдында тұрған милиция қызметкеріне өзінің төлкүжатын көрсеткен. Онда Георгий Пападопулостың ұлты – грек және Гречия азаматы екендігі, бірақ Кентауда тұратындығы жазылған. Ішке кіргеннен кейін ол Христос Констандопулос деген шенеунікке жолығады. Георгий оған Гречияға кеткісі келетіндігін, алайда оған Кеңес үкіметі рұқсат бермейтіндігін, Қазақстандағы жағдайлары адам төзгісіз екендігін айттып, шағына бастапты. Констандопулоске керегі осы. Өйткені, ол елшілікте дипломат болып қызмет еткенімен, негізгі қызметі – барлаушы еді.

– Отінішіңізді орындауға тырысамыз, бірақ алмақтың да салмағы барын білесіз ғой, - деп тұспалдай сөйледі.

– Не айтсаңыз да құлдық, тек айтыңыз, – деп Пападопулос елп ете қалды.

Мәскеуден қайтып оралғаннан кейін ол Кентаудағы гректердің арасынан өзіне сыйбайластар іздей бастады. Химанидис деген ақсақал Георгийдің ұсынысын куана қабыл алғып, өзінің ағайындары мен ауылдастарының кебісін Кеңес үкіметіне қарсы үгіттеуге кірісті. Соны нәтижесіз де болған жоқ. Сөйтіп бұлар Кеңес үкіметіндегі Гречия елшілігінің сеніміне әбден кіріп алды.

Алайда Қозыке Бишімбаевтың мұқият жүргізген барлау әрекеттерінің нәтижесінде Гречия елшілігінің өкілі Констандопулос көп ұзамай Мәскеуде әшкөреленіп қалды. Георгий Пападопулосты ұстауға ол асықпады. Қайта, оның еркін қимылдауына оның өзіне білдірмей мүмкіндіктер туғызып отырды.

Бұдан кейін Пападопулос Греция елшілігіндегі екінші хатшы – Венеционоспен «сыбайластыққа» көшті. Оңтүстік Қазақстан өнірінде тұратын гректерге қысым көрсетіліп жатыр деген жалған құжаттармен қоса, ол республикадағы әскери зауыттар жөнінде, тағы басқа мемлекеттік аса құпия жағдайлардың жолын тауып Греция елшілігне жөнелте бастады. Ал елшіліктегілер екі мемлекеттің арасына от жағып, мәселені ушықтырып, Біріккен Ұлттар Ұйымының мінберіне дейін жеткізуге күш салды. Кеңес үкіметіндегі қарсы барлаушылар бұл бір тарихтың сын сағатындағы әсер етті.

Шетел дипломаттарын қылмысты ретінде ұстая оңай шаруа мүмкін емес. Шпиондық әрекетінің дәл үстінен түсіп, қолма-қол әшкерелемесең, еңбегің еш кетті дей бер. Олардың шпиондық іспен айналысып жүргеніне көзің жеткенімен, тергеуге, қамауға ала алмайсың. Сондықтан бір-біріне құпия құжаттарды тапсырып жатқан кезде ғана тап басуың керек. Ол құжаттар Греция елшілігіне әзірге Пападопулос арқылы келіп түсуде. Ендеше соның ізін аңду арқылы «қасқырдың апанына» жол таба аласың. Қ.Бишімбаев солай жасауға бекінді.

Пападопулос бірге Мәскеу-Новороссийск пойызына отырып, Оңтүстікке қарай жол жөнеп берді. Купеде Елизавета деген әдемі келіншектен танысып үлгерді. Мұндайды қалт жібермейтін Георгий біртебірте оның жүрегін жаулап алды. Бір ай бойы теңізге шомылып, күнге қыздырынып көніл көтерді. Греция елшілігіндегілер осы сапарға арнайы бөлінген ақшаны судай шашты. Аңқау келіншекті талай жерде суретке түсірді. Бірақ Елизавета суретке түсіп тұрып, өзінің сырт жағындағы әскери құпия нысандарын байқамады. Ракета бөлімшелері мен әскери әуежайлар, ондағы ұшақтар тағы да басқа көріністер Георгийдің сурет таспасына түсіп жатты. Бір айдан кейін ол Мәскеуге қайта оралып, Греция елшілігіне кіре бергенде Қ.Бишімбаев бастаған топ оны тыптыр етуге шамасын келтірмей, қолын артына қайырды. Сөйтіп шпиондық жұмысқа әбден әккіленіп алған Пападопулостың жортуылы осылай сәтсіз аяқталды.

Көп ұзамай Греция елшілігінің өкілі Венеционоспен Кентауда тұратын Химанидис те қолға түсті. Шетелдік дипломат-шпиондар дереу Кеңес үкіметінің аумағынан аластатылды. Ал олармен ауыз жаласқан Пападопулос пен Химанидис занды жазаларын алды. Осы істі мұлтіксіз орындашының үшін Қозыке Бишімбаев арнайы үкімет наградаларымен марапатталды. Бір айта кететін нәрсе, Қ.Бишімбаевтың тек осы Пападопулоске байланысты барлаушылық тәжірибесі негізінде КСРО Мемлекеттік Қауіпсіздік комитеті жоғары мектебінің екі азаматы осы жөнінде екі кандидаттық диссертация қорғаган. Яғни, біздің жерлесіміз Қ.Бишімбаевтың барлаушылық өнері сол кездегі Кеңес үкіметінің барлаушылары үшін қайталанбас үлгі-өнеге, нағыз тапқырлық пен ержүректіліктің белгісі болып тарихта қалды деген сөз.

Қызылордамен шектелген қызмет

1970 жылы Қозыке Бишімбаев Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің Қызылорда облыстық басқармасының бастығы болып тағайындалды. Алғашқыда екі-үш жылға ғана барасын деп жіберген Қозыкең зейнеткерлікке шыққанға дейін осы жерде тапжылмай қызмет етті. Мұндағы еңбек нәтижесін айта берсек, әңгіме көп. Соның бірі Байқоңыр кеніш айлағына байланысты болып келеді.

Әлемге әйгілі Байқоңырдың қыр-сырын Қазақстанда осы Қозыкеңнен артық зерттеген адам жоқ десек, қателеспейміз. Қозыкең сол кездегі ғарышкерлердің бәрін жақсы біледі. Осы жерден қанша ғарыш кемелері ұшырылса, біздің қарсы барлаушымыз соның басы-қасында жүрген. Өзінің айтуына қарағанда, кеңестік дәуірде бірде бір қазақстандық Байқоңырға аяқ басып көрмепті. Тіпті Қазақстанның бірінші басшыларынң өзін ол жерге жібермеген. Кейінгі бір жылдарда ғана Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті төрағасының өзі Қозыкеңнің көмегімен ғарыш айлағына бір рет бас сұғуға мүмкіндік алышты.

– Сіздің ұзақ жылдар бойы облыстық басқарма басшысы қызметінде қалуынызға осы Байқоңыр құпиясының «септігі тиген» шығар? – деймін әңгіме арқауын енді басқа жақтан жалғағым келіп.

– Байқоңырдың бұған қатысы жоқ. Мен Қызылордаға келгенде, МҚҚ-нің облыстық басқармасындағы жұмыс тіпті қожырап кеткен еken. Екі-үш жылдың ішінде өзімізге жаңадан ғимарат түрғызып, жұмыс кеңесін түрғыздық. Оған одақтық МҚҚ басшысы тікелей өзі көмектесіп отырды. Қазақстандағы 19 басқарманың ішінде тұнғыш рет Мәскеудегі тікелей басшымыздың тарапынан қамқорлық көрген біз ғана шығармыз. Себебі, ондағы азаматтар мені жақсы білетін, сыйлайтын. Соның нәтижесінде қызылордалық чекистердің жағдайын бір кісідей түзей алдын деп ойлаймын. Ал қызметтің ұзақ жылдар бойы өзгермеуіне келсек, тамыр-таныстық арқылы кейбіреулер жолды кесіп кетіп жатты. Оны айтып қайтеміз. Енді бала-шаганың қызығын көріп, қалған ғұмырды үйдегі жеңгенмен бірге өткізсем, арманым жоқ, - деп Қозыкең әңгімесін аяқтады. Сөйтті де қоңыр папқадан алып шыққан қағаздарын қайта жинастыра бастады. Олардың арасында нотаға түсірілген бірнеше текстерді көзім шалып қалды. Мана бұл кісі маған: «Өзің ән айтасың ба, домбыра тартасың ба?» деп сұрағаны есіме түсті. Сұрақтың жайдан-жай қойылмағанын енді анғардым.

– Сіз не, музыкамен де айналысушы ма едіңіз? – деген сауалды еріксіз қойдым.

– Иә, қол боста ән шығаратыным бар. Мынау солардың нотасы. Қап, домбыра болмай түрғанын қарашы, саған бір ән айтып берер едім,- деп жан-жағына қарады.

– Домбырасыз-ақ айтып көріңіші, -деймін ол кісіні тағы қолқалап.

Ақын Дәүітәлі Стамбекұлының өлеңіне жазылған «Олар 28 еді» атты әнін қоңыр даусымен орындал шықты. Жап-жақсы. Стамбекұлы бізде қызмет жасайтынын айттым.

– Солай ма, онда мына ноталарды өзіне апарып көрсет. Ойнатып байқасын. Ұнаса, өзі білер, - деп нотаны қолыма ұстатты. Қозыкең бұдан басқа да отыздан астам ән шығарып, нотаға түсіріпті. Оның бәрін тындауға уақыт қайда?

Әттең, кейінкерім туралы жинаған қыруар қызықты деректерідің барын бір мақалага сыйғыза алмайтынымды сезіп, іштей өкінулімін. Айтылған әңгіменің қазаға түспей қалғаны қаншама. Ғұмыр болса, Құзыке Бишимбаев туралы әлі талаі жазармын деген үмітпен мақаламның соңғы нүктесін қоюыма тура келді.

«Егемен Қазақстан»,
12 қараша 1995 жыл.

Қаһарманның қабағы неге кіrbің?

Әйгілі партизан Қасым Қайсеновтың әскери шені қандай еді!?
Қазақстан Республикасы қорғаныс министрінің назарына!

«Өзге емес, өзім айтам»... Биылғы жылдың 26-27 ақпан күндері «Егемен Қазақстан» (№39,40) газетінің беттерінде осындай тақырыппен көлемді екі мақала жарық көрді. Авторы бұрынғы партизан отрядының комондирі, Қазақстанның Халық Қаһарманы Қасым Қайсенов. Газетті жаздырып алғатын оқырмандардың бәрі осы мақаланы түгелдей оқып үлгірмеуі де мүмкүн. «Қасым ағаның ерлік жолдарына бұрыннан

қанықпаз ғой» деп көніл бөлмей өткендер болса, сол күнгі газетті тауып алып қайта оқуға кеңес берер едім.

Таяуда Шерағаң (Шерхан Мұртаза) елдің құлағына үйреншікті болып кеткен зор даусымен мені мынадай сұрақтардың астына алды:

– Сен әйгілі партизан Қасым Қайсеновты білесің ғой?

– Білем, білем...

– А-ал, ендеше кезінде сол полкқа пара-пар партизан отрядының командирі болған, бүгінде халық қаһарманы Қасым Қайсеновтың әскери шені қандай екенін білесің бе?

– Үндей алмай қалдым.

– Білмесең айтайын. «Қасым Қайсеновте «ефрейторлік» шен де жоқ» дейтіндер бар көрінеді. Женістің 50 жылы қарсаңында Жазушылар одағы майдангер жазушылардың біразына әскери шен беру жөнінде Қорғаныс министрлігіне ұсыныс жасапты. Солардың ішінде Қасым Қайсеновке «полковник» шенін беруді сұрапты. Қорғаныс министрлігіндегілер «Қ. Қайсеновте о баста офицерлік шен болғандығын дәлелдейтін құжат жоқ» деп бұл ұсынысты қанағаттандырмапты. Сонда қатардағы жауынгер полк басқарған ба?! Осы жағын зерттеп көрші, – деп сөзін аяқтады.

«Өзге емес, өзім айтам»... атты мақаланың не үшін жазылғанын, оның астарында не жатқанын енді ғана түсінгендеймін. Халық Қаһарманы өзінің әскери шені туралы бұл жерде ештеңе айтпайды, тек Чапаев атындағы №8 партизан құрамасында (дивизиямен бірдей) отряд (полкпен бірдей) комондирі болғанын жеріне жеткізе дәлелдеген. Сөйткен де қалғанын өздерің білесіндер ғой, яғни әскери шен жөнінде әскерилерге бұдан артық түсіндірудің қажеті не деген оймен тұспалдалап қана өте шыққан сыңайлы.

Халық Қаһарманымен осы мәселе жөнінде арнайы жолыққанымда ол кісі Қорғаныс министрлігінің кадр бөлімінің бастығына қатты ренжіп отырғанын жасырмады. Мәселе былай болғанға ұқсайды.

Қ. Қайсеновке «полковник» шенін беру жөнінде Қазақстан Жазушылар одағынан ұсыныс жасалғаннан кейін Қорғаныс министрлігіндегілер ол кісінің құжаттарын мұқият қарап шықса керек. Ал бұл құжаттарда шынында да Қ. Қайсеновтің ешқандай әскери шені көрсетілмеген. Ендеше, ол қатардағы жауынгер болып саналады. Бұл жерде ешкімге кінә қоя алмайсыз. «Қатардағы жауынгер бірден «полковник» шенін бер деп елді неге мазалайды?». Қасым Қайсеновке телефон шалған генерал сұрақты дәл осылай қойған сияқты. Бұл қахһрман партизанның төбесінен жай түскендей әсер етіпті. Өйткені ол ешкімнен әскери шен сұрамаған. Жазушылар одағы өзіне «полковник» шенін беру жөнінде ұсыныс жасағанынан да ол бейхабар. «Мына балалар мені шынымен-ақ қатардағы жауынгер деп ойлайды екен-ау. Менің әскери шенім «майор» екенін, партизан отрядының комондирі екенимді олар қайдан білсін?». Міне, осындай ойға келген қаһарман сексенге қараған жасында тағы да қолына қалам алып, өзі туралы өзі айтуға кіріскең.

«Егемен Қазақстанда» жарияланған мақаланың дәл ортасында Қ. Қайсенов пан А. Тканко деген полковник екеуі қатар түскен сурет

жарияланыпты. Бұл суретке олар былтыр, 1996 жылы қараша айында Қазақстанның Украина дағы күндері кезінде түсіпті. Ол кезде бұл екеуін елдің бәрі майданас достар деп ойлаған. Суретке қараған адам да солай ойлайды. Бірақ, полковник Тканко қанды соғыс кезінде алаяқтықпен айналысып, Қ. Қайсеновке тиесілі Совет Одағының батыры деген атақты иеленіп кеткенін екінің біре біле бермейді-ау. Яғни «Днепр» өзенінен өтіп, өшпес ерлік көрсеткен партизан отрядының командирі мен едім деп жоғары жаққа барып өтірік мәлімдеген. Бұл жайында Қ. Қайсенов жоғарыда аталған мақаласында өзі егжей-тегжейлі баяндағандықтан, оған тоқталмаймыз. Осы шындыққа кез жеткізгісі келген мамандар «Днепр – река героев» (17-бет), «Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза» (346-бет). «Штурм восточного вала» (авт. Тарих ғылымдарының кандидаты Г. М. Уткин 148-бет), «Через карпаты» (авт. А. А. Горечко (215-бет) деген кітаптарды сәл парақтап шықса, Қ. Қайсеновтің кім екеніне көздері бірден жетер еді. Сонда олар 1943 жылғы қыркүйектің 21-інен 22-сіне қараған түні 600-ден астам адамды басқарып, қантөгіспен Днепр өзенінің биік жағасына жау шебін бұзып өткен адам А. В. Тканко емес, қаһарман қазақ Қ. Қайсенов екенін білер еді. Қ. Қайсенов жоғарғы жақтан келген: «Днепрге өткел салып жатырмыз, күндізгі сағат бірге дейін жау шабылуына төтеп беріңдер!»- деген бұйрықты жанталаса орындал жатқанда Тканко деген біреу Хрушевтің қабылдауына барып: «Григоревка селосы тұсынан Днапрден бірінші болып өткен Чапаев партизандар отрядының командирі – мен»,- деп мәлімдеген. Сөйтіп, оның қолынан «Алтын жұлдызды» алып кеудесіне таққан.

Міне, осы жәйттердің бәрін таяуда қорғаныс министрінің тәрбие және құқық пен әлеуметтік мәселелер жөніндегі орынбасары, генерал-майор Әмірбек Әнуәрбекұлы Тоғысов мырзаға түсіндіруге тырыстым. Обалы не керек, ол кісі Қ. Қайсеновке байланысты құжаттардың шекесіне «Мүмкіндігінше қанағаттандыруға тырысындар!» деп қол қойыпты.

– Өкінішке орай, Қасым ағамыздың әскери шені жөнінде ешбір құжат таба алмадық – дейді Әмірбек Әнуарұлы. Рас, Қасым Қайсеновтың әскери шені көрсетілген ешбір құжат жоқ. Алайда ол 1941 жылжың 20 қарашасынан 1942 жылдың 6 желтоқсан аралығында Украина дағы жасырын партизан үйімінің жетекшісі болғанын, 1943 жылдың 1 қыркүйегіне дейін топ командирі, 1943 жылдың 1 қыркүйегінен 1944 жылдың 8 қазанына дейін Чапаев атындағы партизан отрядының командирі болғанын айғақтайтын күәлік бар.

Күәліктің жоғарғы жақ бұрышында «СССР Украинский штаб партизанского движения. Декабрь 1944 г. №2836» деген жазу тұр. Төменгі жағына дәңгелек мөр соғып, штабтың кадр бөлімінің бастығы қол қойған. Партизан Қасым Қайсенов соғыстан қайтқанда тек осы құжаттығана қолына алып кете барған. Қорғаныс министріндегілер бұл құжатқа аса мән бермеген тәрізді. Генералдың орынбасары М. Ж. Шемпиев мырзаның қабағынан осыны аңғарып қалдым. «Партизан отрядының құрамы әртүрлі болады. Бәлкім ол 10 адамнан, 100 адамнан, тіпті 1000 адамнан тұруы мүмкін»

дегендей немқұрайлылық танытқандарына көңілім толмады. Жоғарыдағы кітаптарды қарап шығуға кеңес бердім. Қ. Қайсеновтың «Егемен Қазақстан» газетіндегі мақалаларын көрсөттім.

– Қасым Қайсеновтың барлау мектебінде оқығандығын, оған кезінде «лейтенант» шені берілгендігін растайтын құжат жіберуді өтініп, Падольск қаласындағы Ресей қорғаныс министрлігінің орталық архивіне хат жазғанбыз. Жауап жоқ. Қажет болса, тағы да сұрау салайық, – дейді палковник М. Шәмпиев мырза.

– Қанша сұрау салсаңыздар да ол жақтан күткендердегідей жауап болмайды. Себебі, Қ. Қайсеновтың айтуына қарағанда 1939 жылдан бастап ол оқыған барлаушылар мектебі жылжымалы жағдайда жұмыс істеген. Яғни, бірде Мәскеу түбіндегі әскери гарнizonдарда, бірде Калининск, бірде Падольск қалаларының маңындағы әскери бөлімдері құрамында сабак өткізген. Осы мектепте үш жыл оқығаннан кейін, 1941 жылдың қараша айында бітірушулерге «лейтенант» шенін беріп, әрқайсысын диверсиялық ротаның командирі етіп тағайындал жау тылына парашутпен тастаған көрінеді. Қолдарына ешқандай құжат бермеген. Партизан отрядынң командирі болып жүргенде Қ. Қайсеновке «майор» шені берілгені жөнінде орталық партизан штабынан рация арқылы қабарланған. Оған күә адамдар жазбаша дәлелдемелерін жазып беріпті. Ол дәлелдер күні бүгінге дейін сақтаулы тұр. Елге тек біржапырақ қағазды ғана алып қайтқан партизан Қ. Қайсенов әскери шен туралы мәселені еш жерде бұған дейін көтермепті. Бейбіт өмірде оның қажеті қанша деп ойласа керек. Бүгінде қайта сөз болып отырған осы мәселеге тек тарихи шындық тұрғысынан келмесеңіздер, көз жеткізу қын, – деп Қасым ағаның маған айтқан көп әнгімесінің бірін осы арада тағы қайталап үлгердім. Айтқанымнан не пайда, бұл жігіттер «Падольскіден екінші рет сұрастырып көрейік» деумен шектеле берді.

Генералдан шығып, баспалдақпен төмен қарай түсіп келе жатқанымда баспалдаққа қарсы қабырғадағы бір топ суретке көзім түсті, Батырлардың портреттері. Ішінен Қ. Қайсеновті іздедім. Көзіме түспеді. Сөйтсем, бұлар Совет Одағының батырлары екен. Қазақстан халық қаһармандарына олардың қатарынан орын жетпегендей. Сонда Қазақстан Армиясы тек Совет Одағының батырларын ғана құрмет тұтады ма?

Сыртқа шықан соң Қасым ақсақалдың мына бір сөзі есіме түсті.

– Қарағым, сен мені дұрыс түсін, – деп еді ол кісі осының алдында жолықканымда. – Мен біреуден шен сұраппын ба? Қорғаныс министрлігіндегі балалардың қарадан-қарап үйде жатқан маған телефон шалып: «Сен қатардағы жауынгерсің, ешқандай офицерлік шенің жоқ» деп тиіскендері несі? Менің «майор» деген шенім болған, сол жетеді. Оны ешкімге дәлелдегім де келмейді. Ал оған күмән келтіргендегер бұл мәселені зерттеп, зерделеріне сәуле түсіріп көрсін! – деп батырагамыз дүр сілкініп барып басылды.

Шынында, зерттеп, зерделеген адам сонау КСРО-ның қаңсығы болып қалған архивке қайта-қайта хат жазып әуре болмай-ақ, тайға таңба басқандай

көрініп тұрған тарихи шындықты басшылықта алып өз қаһарманының бүрыннан бар әскери шенін тағы бір асқақтата салса қайтер еді. Бір кездегі атағы әлемге әйгілі КСРО қорғаныс министрі А. А. Гречко марқұм Қ. Қайсенов 120 партизанмен қоса, 400 ден астам әскерлерге басшылық жасағанын, сөйтіп Дінепірден өтуде Кеңес әскерлеріне жол ашқанын баса көрсеткен жоқпа өз кітабында.

Сонда отрядтың құрамындағы батальон, рота, взвод командирлеріне қатардағы жауынгер Қ. Қайсенов басшылық жасады деп түсінеміз бе? Бұл ақылға симайтын құбылыс қой. Взвод командирінің әскери шені де «лейтенанттан» басталса, батальон камандирлерінің тіпті ең ары барғанда «подполковникпен» аяқтауға тиіс. Сонда оларға бұйрық беріп тұрған қазақ азаматы Қ. Қайсеновтың әскери шені қандай дәрежеде болуға тиісті?

Сондықтан Қазақстан Қорғансы министрлігіндегі бауырларымыз өздері мән бермей келген бұл қисынсыздықты тез арада жөндеп, тарихи шындықты басшылыққа ала отырып мәселені он шешеді деп сенгіміз келеді.

Түсінген адамға, бұл әскери шен қаһарман Қасым Қайсеновке емес мына бізге, бізден кейінгі ұрпаққа керек.

Тарихи шындықты бұрмаламай, батырларымыздың рухын төмендетпей, ерлікті қастер тұту үшін керек.

**«Егемен Қазақстан»,
5 сәуір 1997 жыл.**

Қыран қайта тұледі

Ерлік көрсетіп батыр атану, өз есімін өшпестей етіп тарих парақтарына жазып кету екінің бірінің қолынан келмейтін бақыт. Себебі, ондай бақытты қолдан жасау мүмкін емес. Табиғат о баста солай жаратпаған соң, қаншама жанталасқаннан ештеңе шықпайды.

Дегенмен, белгілі бір көрсеткішті орындалап, кеудеге Алтын жұлдызы тағуға болар. Бірақ, халық өзі Батыр деп танып, құдірет тұтудың орны бөлек қой. Ондай ерлер тарихта болған, бола да береді. Мәселен, тарихи тұлғалар – Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай деп тізе берсек, тізе беруге, сөйтіп, кешегі Бауыржан Момышұлы, Рақымжан Қошқарбаев, бүгінгі Қасым Қайсеновке келіп бірақ тірелуге де болады

Бұлар – табиғаттың өзі тұмысынан батыр етіп жаратқан адамдар. Олардың ерлігін кеудеге тағатын Алтын жұлдыздармен есептеу мүмкін емес. Эйтсе де осы Алтын жұлдызы санамызға сіңіп қалған. Өркениеттің жемісі ғой. Егер осы ресми мойындауда көпе-көрнеу әділетсіздікке жол берілсе қайтеміз? Мұндайда кімнің де болса көніліне қаяу түседі.

Батыр Баукеңе Қеңес Одағының батыры деген атақ кезінде берілмеуі әділетсіздік еді. Рейхстагка алғашқылардың бірі болып ту тіккен Рақымжан ағамыздың ерлігінің еленбеуі әділетсіздік еді. Құдайға шүкір, сондай ел мойындаған батырларымыздың бірі Қасым Қайсенов көзі тірісінде ресми түрде мойындалды, Халық Қаһарманы атанды. Осымен бір адамының ерлігіне байланысты тарихи шындық толықтай орнына келген тәрізді еді. Сөйтсек, шындық әлі толықтай ашылмаған екен.

1997 жылдың 26-27 ақпан күндері «Егемен Қазақстан» (№39, 40) газетінің беттерінде «Өзге емес, өзім айтам»... деген тақырыппен көлемді еki мақала жарық көрді. Авторы – Қасым Қайсенов. Осы мақалаларды толық оқып шықкан адам бұрын-соңды естімеген мына әділетсіздікке еріксіз қүйінер еді.

Қасым ағамызға тиесілі Қеңес Одағының Батыры атағын ебін тауып алып кеткен Тканко деген полковник Алтын Жұлдызды кеудесіне жарқыратадағып, Қасым Қайсеновпен бірге суретке түсіпті. Бұл өткен жылы ғана болған оқиға екен. Қасекең оның ар-ұятын күні бүгінге дейін сыйнаумен келеді. Ал оның беті бұлк етпейді. Тіпті шындық әлі ашылмағандай кейіп танытуда. Ал біздің батырымыз оны арқаға қағып қойып, елдің алдында оны мақтамен бауыздал тұрғандай. Әңгіме тек осынау әділетсіздік жөнінде ғана болса бір сәрі. Мақалалардың астарына үңілген адам бұдан басқа тағы бір әділетсіздіктің бұғып жатқанын байқайды. Ал оны дәлелдеу оңайға түскен жоқ.

Дәлелдеу

Бірде Шерағаң (Шерхан Мұртаза) елдің құлағына сіңісті болып кеткен үйреншікті зор даусымен мені мынадай сұрақтардың астына алды:

- Сенің әйгілі партизан Қасым Қайсеновты білесің ғой?
- Білем, білем...

–А-ал, ендеше кезінде сол полкқа пара-пар партизан отрядының командирі болған, бүгінде Халық Қаһарманы Қасым Қайсеновтің әскери шені қандай екенін білесің бе?

Үндей алмай қалдым.

– Білмесен айтайын. Қасым Қайсеновте «ефрейторлық» шен де жоқ дейтіндер бар көрінеді. Женістің 50 жылдығы қарсаңында Жазушылар одағы майдангер жазушылардың біразына әскери атақ беру жөнінде Қорғаныс министрлігіне ұсыныс жасапты. Солардың ішінде Қасым Қайсеновке «полковник» шенін беруді сұрапты. Қорғаныс министрлігіндегілер «Қ.Қайсеновке о баста офицерлік шен болғандығын дәлелдейтін құжат жоқ» деп бұл ұсынысты қанағаттандырмапты. Сонда қатардағы жауынгер полк басқарған ба?! Осы жағын зерттеп көрші, - деп сөзін аяқтады.

«Өзге емес, өзім айтам»... атты мақаланың не үшін жазылғанын, оның астарында не жатқанын енді ғана түсінгендеймін. Халық Қаһарманы өзінің

әскери шені туралы бұл жерде ештеңе айтпайды, тек Чапаев атындағы №8 партизан құрамасында (дивизиямен бірдей) отряд (полкпен бірдей) командирі болғанын жеріне жеткізе дәлелдеген. Сөйткен де қалғанын өздерің білесіндер ғой, яғни әскери шен жөнінде әскерилерге бұдан артық түсіндірудің қажеті не деген оймен тұспалдал қана өте шыққан сыңайлы.

Халық Қаһарманымен осы мәселе жөнінде арнайы жолыққанымда ол кісі Қорғаныс министрлігінің кадр бөлімі бастығына қатты ренжіп отырғанын жасырмады. Мәселе былай болғанға ұқсайды.

Қ.Қайсеновке «полковник» шенін беру жөнінде Қазақстан Жазушылар одағынан ұсыныс жасалғаннан кейін Қорғаныс министрлігіндегілер ол кісінің құжаттарын мұқият қарап шықса керек. Ал бұл құжаттарда шынында да, Қ.Қайсеновтің ешқандай әскери шені көрсетілмеген. Ендеше, ол қатардағы жауынгер болып саналады. Бұл жерде ешкімге кінә қоя алмайсыз. «Қатардағы жауынгер» бірден «полковник» шенін бер деп елді неге мазалайды?» Қасым Қайсеновке телефон шалған генерал сұрақты дәл осылай қойған сияқты. Бұл қаһарман партизанның төбесінен жай түскендей әсер етіпті. Өйткені ол ешкімнен әскери шен сұрамаған. Жазушылар одағы өзіне «полковник» шенін беру жөнінде ұсыныс жасағанынан да ол бейхабар. «Мына балалар мені шынымен-ақ қатардағы жауынгер деп ойлайды еken-ау. Менің әскери шенім «майор» еkenін, партизан отрядының командирі еkenімді олар қайдан білсін?». Міне, осындай ойға келген қаһарман сексенге қараған жасында тағы да қолына қалам алыш, өзі туралы өзі айтуға кіріскең.

«Егемен Қазақстанда» жарияланған мақаланың дәл ортасында Қ.Қайсенов пен А.В. Тканко деген полковник екеуінің қатар түскен суреті жарияланыпты. Бұл суретке олар былтыр, 1996 жылдың қараша айында Қазақстанның Украинадағы күндері кезінде түсіпті. Ол кезде бұл екеуін елдің бәрі майдандас достар деп ойлаған. Суретке қараған адам да солай ойлайды. Бірақ, полковник Тканко қанды соғыс кезінде алаяқтықпен айналысып, Қ.Қайсеновке тиесілі Совет Одағының Батыры деген атақты иеленіп кеткенін екінің бірі біле бермейді-ау. Яғни, «Днепр» өзенінен өтіп, өшпес ерлік көрсеткен партизан отрядының командирі мен едім деп жоғары жаққа барып өтірік мәлімдеген. Бұл жайында Қ.Қайсенов жоғарыда аталған мақаласында өзі егжей-тегжейлі баяндағандықтан, оған тоқталмаймыз. Осы шындыққа көз жеткізгісі келген мамандар «Днепр – река героеў» (17 бет), «Украинская ССР в годы Великой Отечественной войне Советского Союза» (346-бет). «Штурм восточного вала» (авт, тарих ғылымының кандидаты Г.М. Уткин, (148-бет), «Через Карпаты» (авт. А.А. Гречко (215-бет) деген кітаптарды сәл парактап шықса, Қ.Қайсеновтің кім еkenіне көздері бірден жетер еді. Сонда олар 1943 жылғы қыркүйектің 21-інен 22-сіне қараған түні 600-ден астам адамды басқарып, қантөгіспен Днепр өзенінің оң жақ биік жағасына жау шебін бұзып өткен адам А.В. Тканко емес, қаһарман қазақ Қ.Қайсенов еkenін білер еді. Қ.Қайсенов жоғары жақтан келген: «Днепрге өткел салып жатырмыз, күндізгі сағат бірге дейін жау шабуылына төтеп беріндер! деген бүйрықты жанталаса орындал жатқанда Тканко деген біреу

Хрущевтің қабылдауына барып: Григорьевка селосы тұсынан Днепрден бірінші болып өткен Чапаев партизандар отрядының командирі – мен» деп мәлімдеген. Сөйтіп, оның қолынан «Алтын жүлдызды» алып кеудесіне таққан.

Міне, осы жәйттердің бәрін таяуда Қорғаныс министрінің тәрбие және құқық пен әлеуметтік мәселелер жөніндегі орынбасарына түсіндіруге тырыстым. Обалы не керек, ол кісі Қ.Қайсеновке байланысты жинақталған құжаттардың шекесіне «Мүмкіндігінше қанағаттандыруға тырысындар!» деп қол қойыпты.

- Өкінішке орай, Қасым ағамыздың әскери шені жөнінде ешбір құжат таба алмадық, - дейді ол кісі. Рас, Қ. Қайсеновтің әскери шені көрсетілген ешбір құжат жоқ. Алайда, ол 1941 жылдың 20 қарашасынан 1942 жылдың 6 желтоқсан аралығында Украина дағы жасырын партизан отрядының жетекшісі болғанын, 1942 жылдың 6 желтоқсанынан 1943 жылдың 1 қыркүйегінен 1944 жылдың 8 қазанына дейін Чапаев атындағы партизан отрядының командирі болғанын айғақтайтын куәлік бар.

Куәліктің жоғарғы жақ бұрышында «СССР. Украинский штаб партизанского движения. Декабрь, 1944 г. № 2836» деген жазу түр. Төменгі жағына дәңгелек мөр соғып, штабтық кадр бөлімінің бастығы қол қойған. Партизан Қ.Қайсенов соғыстан қайтқанда тек осы құжатты ғана қолына алып, кете барған. Қорғаныс министрлігінде болған бұл құжатқа аса мән бермеген тәрізді. Оларға жоғарыдағы кітаптарды қарап шығуға кеңес бердім. Қ.Қайсеновтің «Егемен Қазақстан» газетіндегі мақалаларын көрсеттім.

- Қасым Қайсеновтің барлау мектебінде оқығандығын, оған кезінде «лейтенант» шені берілгендей растайтын құжат беруді өтініп, Подольск қаласындағы Ресей Қорғаныс министрлігінің орталық архивіне хат жазғанбыз. Жауап жоқ. Қажет болса, тағы да сұрау салайық, – дейді олар.

Қанша сұрау салсаңыздар да ол жақтан күткендегідей жауап болмайды. Себебі, Қ.Қайсеновтің айтуына қарағанда, 1939 жылдан бастап ол оқыған барлаушылар мектебі жылжымалы жағдайда жұмыс істеген. Яғни, бірде Мәскеу түбіндегі әскери горизондарда, бірде Калининск, бірде Подольск қалаларының маңындағы әскери бөлімдері құрамында сабак өткізген.

Осы мектепте үш жыл оқығаннан кейін, 1941 жылдың қараша айында бітірушілерге «лейтенант» шенін беріп, әрқайсысын диверсиялық ротаның комидирі етіп тағайындала, жау қолына парашютпен тастаған көрінеді. Қолдарына ешқандай құжат бермеген. Партизан отрядының командирі болып жүргенде Қ.Қайсеновке «майор» шені берілгені жөнінде орталық партизан штабынан рация арқылы хабарланған.

Оған күә адамдар жазбаша дәлелдемелерін жазып беріпті. Ол дәлелдер күні бүгінге дейін сақтаулы түр. Елге тек бір жапырақ қағазды ғана алып қайтқан партизан Қ.Қайсенов әскери шен туралы мәселені еш жерде бұған дейін көтермепті. Бейбіт өмірде оның қажеті қанша деп ойласа керек. Бүгінде қайта сөз болып отырған осы мәселеге тек тарихи шындық тұрғысынан келмесеніздер, көз жеткізу қыын- деп Қасым ағаның маған айтқан көп

әңгімесінің бірін осы арада тағы қайталап үлгердім. Айтқанымнан не пайды, бұл жігіттер: «Подольскідегі екінші рет сұрастырып көрейік» деумен шектеле берді.

Сыртқа шыққан соң Қасым ақсақалдың мына бір сөзі есіме тұсті.

— Қарағым, сен мені дұрыс түсін, - деп еді ол кісі осының алдында жолыққанымда. — Мен біреуден шен сұраппын ба? Қорғаныс министрлігіндегі балалардың қарадан-карап үйде жатқан маған телефон шалып: «Сен қатардағы жауынгерсің, ешқандай офицерлік шенің жоқ» деп тиіскендері несі? Менің «майор» деген шенім болған, сол жетеді. Оны ешкімге дәлелдегім де келмейді. Ал оған күмән келтіргендер бұл мәселені зертте, зерделеріне сәуле түсіріп көрсін! – деп батыр ағамыз дүр сілкініп барып басылды.

Шынында, зертте, зерделеген адам сонау КСРО-ның қаңсығы болып қалған архивке қайта-қайта хат жазып әуре болмай-ақ, тайға таңба басқандай көрініп тұрған тарихи шындықты басшылыққа алыш, өз қаһарманының бұрыннан бар әскери шенін тағы бір асқақтата салса қайтер еді. Бір кездегі атағы әлемге әйгілі КСРО қорғаныс министрі А.А. Гречко Қайсенов 120 партизанмен қоса, 400-ден астам әскерилерге басшылық жасағанын, сөйтіп Днепрден өтуде Кенес әскерлеріне жол ашқанын баса көрсеткен жоқ па өз кітабында.

Сонда отрядтың құрамындағы батальон, рота, взвод командирлеріне қатардағы жауынгер Қ.Қайсенов басшылық жасады деп түсінеміз бе? Бұл ақылға сыймайтын құбылыс қой. Взвод командирінің әскери шені «лейтенанттан» басталса, батальон командирінің шені ең ары барғанда «подполковникпен» аяқталуға тиіс. Сонда оларға бұйрық беріп тұрған қазақ азаматы Қасым Қайсеновтің әскери шені қандай дәрежеде болуға тиісті? Сондықтан Қазақстан Қорғаныс министрлігіндегі бауырларымыз өздері мән бермей келген бұл қисынсыздықты тез арада жөнде, тарихи шындықты басшылыққа ала отырып, мәселені оң шешеді деп сенгіміз келеді.

Түсінген адамға бұл әскери шен қаһарман Қасым Қайсеновке емес, мына бізге, бізден кейінгі ұрпаққа керек.

Тарихи шындықты бұрмаламай, батырларымыздың рухын төмендетпей, ерлікті қастер тұту үшін керек, – деп мақаланы аяқтап, (тақырыбы «Қаһарманың қабағы неге кірбің». 05.04.1997 ж. «Егемен Қазақстан») Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрінің назарына ұсындық.

Күтпеген қуаныш

Тура он күннен кейін Қасым ағаның өзі редакцияға телефон шалды. Аман-саулықтан соң:

– Қорғаныс министрлігінен не хабар бар? Әй, олар қазақша газетті оқиды дейсің бе? Министрдің өзі қазақша біле ме екен, – деді.

– Сондағы баспасөз қызметінде істейтін жігіттердің айтуына қарағанда, министр мырза қазақша өте жақсы білетін сыңайлы.

– Онда неге бір жауабын бермейді?!

– Қалайда бір жауабын береміз деген, күтейік, ақсақал.

– Ертең сол министрің майдангер жазушы, журналистермен арнайы кездеспекші көрінеді. Мені сонда шақырды. Ал, мен сені сол жиынға арнайы шақырамын.

Ақсақалға рахметімді айтып, трубканы қоя бергенім сол еді, телефон қайта шырылдады. Қорғаныс министрлігі баспасөз қызметінің бастығы майор Алтынбай Дәренбеков еken. Ол ертең, яғни 16 сәуір күні Алматыдағы ардагерлер сарайында майдангер жазушы, журналистермен Қорғаныс министрлігінің өкілдері кездесу өткіzetіндігін, соған ресми түрде шақырылатынымды хабарлады. Сөз соңында Қ.Қайсеновке байланысты «Егемен Қазақстанда» жарық көрген мақалаға жауап құтіп отырғанымызды ескерттім.

– Мәселенің онымен шешіletініне күмәнім бар. Сол күнгі газетті министрдің алдына жеткіздім. Кейін бір жауабын береміз, – деп ол кісі менің үмітімді үздіре сөйлемеді.

Ертеңінде Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің ұйымдастыруымен Алматыдағы ардагерлер үйінде Ұлы Отан соғысына қатысқан майдангер-жазушылармен, бұғінде әскери-патриоттық тақырыпқа қалам тербел жүрген жазушы, журналистермен кең ауқымда бас қосқан семинар-кеңеске келдім.

Тәуелсіз Күштерінің құрылғанына бес жыл толуы және Ұлы жеңістің 50 жылдығы қарсанында ұйымдастырылған мұндай жиын бұрын-соңды республика өмірінде болмаған еken. Қазіргі қыыншылықтар жөнінде сөз қозғала қалса, көз жасын көл ете қоюға даяр тұратын қарапайым жұртшылық әскерилердің мойнындағы қыыншылықтардың жүгі жеті баспан еkenін қайdan білсін. Өйткені жоқтан өзгені шағыну, жалбарыну дегенді әскерилер үшін ең сорақы мінез, жат қылық болып есептелінеді. Ондай азаматтардан ел қорғаны шығуы да мүмкін емес. Бәріне іштей тынып, Отан үшін жан пидаға бел буған әскери адамдардың ішкі сырын екінің бірі түсіне бермейді. Міне, осы тұста оларға қол ұшын беретін, көкейлеріндегісін дәл тауып, жан сарайларын ашып көрсететін қаламгерлер болса, кәнеки.

Мәжілісте баяндама жасаған Қорғаныс министрінің орынбасары, Қазақстан Жазушылар одағының бірінші хатшысы, тағы басқа майдангер жазушылардың ойлары осы бір арнада тоғысып жатты. Сөз Қасым Қайсеновке берілді. Осы кісі өзіне дейін сөйлеген адамдардың пікірлерін қуаттай келе, соңына таман Қорғаныс министрінің басшыларын сынаңқырап етті.

– Сендерде темірдей тәртіп жетіспейді. Генералдарының өзі қылмыс жасайды еken, басқадан не сұрайсындар, – деп даусын көтере сөйлегендे залда тіпті шыбын дыбысы шықпай қалғандай. Біраздан кейін жұмсарып, әкелік ақылын айтып барып басылды. Сөйтті де сахна төріндегі өз орнына

жайғасты. Бұдан кейін Қазақстан қорғаныс министрінің бүйрығы оқылды. Қорғаныс министрінің орынбасары №1 бүйрықпен әйгілі партизан, Халық Қаһарманы Қасым Қайсеновке «полковник» әскери шені берілгендігі жөнінде хъабарлағанда залда отырғандар орындарынан тұрып, дүркірете қол соғып жіберді. Генералдан «полковник» погонын алып тұрып ақсақал оларға шын ризашылығын білдірді. Газет дабылына мұқият құлақ тұрып, ондағы шындыққа көз жеткізген министр мырза мұндай әділ де батыл шара қолдана білгеніне жиналған қауым тәнті болды.

Үзілісті күтпестен сыйылышты шығып, редакцияға асықтыйм. Келе Шерагаңмен қуанышты белістім. Мұны естіген редакторымыз Уәлихан Қалижанов мырза да балаша мәз.

- Бұл – газетіміз үшін абырой, бедел. Ертеңгі нөмірге Қаһарманнан сүйінші сұрап мақала жаз! – деді. Ертеңіне «Ассалаумагалейкум, полковник Қайсенов! деген шағын құттықтау мақала жарық көрді. Оның соңы былай аяқталатын «сонымен қанды майданда қол бастаған батыр Қасым Қайсенов сексенге қараған жасында екінші рет әділдіктің салтанат құрғанына күә болып, батыл інілерін мейірлене құшақтап бауырына басты. Қуанышының көбейе берсін, Халық Қаһарманы!»

Жеңіс күні – 9 мамыр қарсаңында Қорғаныс министрлігіндегілер Қасым ағаға «полковник» погоны тағылған әскери киім әкеліп кигізіпті. Мұны ести сала фото тілшімізді ертіп бізде жеттік. Ақсақалға әскери киімді қайта кигізіп, ол кісімен бірге суретке түстік. Қасекең қайта түлеген қырандай болып, арамызда асқақтап тұрды.

«Партизан Қ.Қайсенов» кітабынан

Қазақ генералдары

«Генерал» деген сөз латынша – ортақ, бәрінің басшысы деген мағынаны білдіретін әскери атақ.

Патшалық Ресей әскерінде бұл шен XVII ғасырдан бері бар. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында орыс әскерінде генерал-майор, генерал-лейтенант, инфanterия-генералы атты жаңа атақтар пайда болды. Ал 1940 жылдан бастап КСРО Армиясына – генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, армия генералы деген шендер кіргізілді. Бұл – халықаралық қалыпқа сай алынған үлгі қазірге дейін барлық мемлекеттерде, оның ішінде Қазақстанда да қолданылып келеді.

Біздің еліміз әскеріндегі қазіргі ең жоғары әскери атақ - армия генералы. КСРО кезінде бұдан жоғары әскери атақ – маршал болатын. Бұл шен сол кезде санаулы адамдарға ғана берілді. Ресей әскеріндегі қазір маршал атауы жоқ. Басқа шет мемлекеттерде де бұл әскери атақ қолданыстан шыққан.

Тарихта маршалдан да жоғары тағы бір әскери атақ болған. Ол - генералиссимус деп аталады. Бұл латын сөзінен шыққан. Ең жоғары басшы деген мағынаны білдіреді. Жалпы, дүние жүзіндегі ең жоғары әскери атақ осы.

Ресей әскеріне 1716 жылы енгізілген бұл атақты да санаулы адамдар ғана иеленген. Олардың ең соңғылары – А.В.Суворов және И.В.Сталин. Бұл әскери атақ та қазір ешбір елде қолданылмайды.

Таяуда Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Жарлығымен әскердің, Ішкі істер министрлігінің және Ұлттық қауіпсіздік комитетінің генералдарынан басқа генералдардың бәрінен, яғни, кеден, прокуратура, темір жол, тағы басқа осындай жартылай әскери қызмет салаларынан генерал атақтары алынды. Бұл дұрыс. Өйткені генерал деген әскери шен о баста асқан ерлігі мен жауежүректігі әрі талантты қолбасшылығы үшін, біліктілігі мен білімдарлығы үшін берілетін жоғары әскери атақ болған.

Генерал шенді адам кезінде Ресейде қатты қастерлеген. Тіпті олар қызметтөн кеткеннен кейін оған патша өз өкімімен арнағы жер бөліп беріп, жағдайларын назарда ұстаған. Егер мемлекет аппаратындағы жоғары шенеуліктер өз кабылдауына келген генералды төрт минөттен артық күткізіп қойса, қатаң жазаға тартылған.

Енді осы тұрғыда біз қазақ ұлтынан шыққан атақты қолбасшыларымызды санамаласақ, тарихи тұлғалар – Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай бабаларымыз еске түсетін сияқты.

Алайда, шын мәнінде генерал деген халықаралық әскери атақты иеленген қазақ қандастарымыздың жөні басқа. Кеңес дәуіріндегі орыс армиясында қанша қазақ генералдары қызмет етті? Қазір олардың қаншасы қалды? Олар бұл өмірде бар болса, не бітіріп жүрген сауалдар төнірегінде, тағы басқа деректер жөнінде ой қозғағанды дұрыс көрдік.

Патшалық Ресейдегі қазақ генералдары

Дәл қазір шетелдерде қазақ генералдары бар ма? Бұрын ол жақтарда қанша қандастарымыз қызмет еткен деген тақырыпта әңгіме өрбітіп көрейік. Бұл ретте біз тарих ғылымының кандидаты М.Әбдіровтың патшалық Ресей әскеріндегі қазақ офицерлері мен генералдары жайында жазған «Шенді шекпен» атты ғылыми мақаласында («Ақиқат» журналы, 1997ж, №3) бір сэт назарларыныңға аударамыз.

Мұнда қазақтардың орыс армиясында әскери қызмет атқару кезеңі XVI ғасырдың аяғына жататынын айта келіп, сол кезден бастап 200-ге жуық

жоғары шенде қазақ офицерлері қызмет еткені жазылған. «Кіші жүзден біздің есебімізше 4 генерал-майор шыққан, – дейді М.Әбдіров.

–Оның біріншісі – Әбілқайырдың шебересі, Ішкі Бекей ордасының ханы Жәңгір Бекеев қазақ тарихындағы белгілі тұлға болып табылатын. Генерал-майор атағы оған 1840 жылғы 1 желтоқсанда берілді.

Сол сияқты Әбілқайырдың немересі, Айшуақтың ұлы Баймұхамед Айшуақов та генерал погонын тақты. Баймұхамедтің (ел аузында және Махамбет жорықтарында Баймағанбет) баласы Мұхамеджан Баймұханбетов те генерал-майор болған».

Бұл үш қазақ патша әскерінде тікелей қызмет еткен әскери адамдар болмаса да қазақы шекпендеріне генерал погонын тағып, ел ішіндегі ішкі әкімшілік жұмыстарды белсене жүргізген көрінеді.

Ал мына төртінші қазақ генералының жөні бөлек. Жоғарыдағы мақаладан үзінді келтірейік:

«Хан Жәңгір Бекеев балаларының ішінен айрықша белгілілері - Ғұбайдолла Жәңгіров (Князь Шыңғыс) та Санкт-Петербургтегі Паж корпусын бітірген. Ол әскер тегіндегі толық генерал болған тұңғыш қазақ», – дей келіп автор оның қызметі казак полкында лейб-гвардия корнетінен басталғанын, кейін ротмистр болғанын айтады. Дон казак әскерлерінің сайламыш атаманының жаңында аға офицер, 1868 жылы полковник, 1877-1878 жылдардағы орыс-турік соғысына қатысқаны үшін генерал-майор, 1888 жылы генерал-лейтенант алған.

Сонымен қатар Ғұбайдолла Жәңгіров патша министрліктері мен департаментінің біразын басқарған. 1894 жылы атты әскердегі кавалерия генералы деген жоғары шенге ие болыпты. Бүгінде бұл әскери шен армия генералына тең әскери атақ. Мұндай дәрежесі бар әскерилер жеке әскери округтарды басқаруға тиіс. Мәселен, атты әскер генералы, Жәңгіровтың замандасы Каульбарс деген генерал-лейтенант Одесса әскери округын басқарған. Ғұбайдолланың Ресейдің көптеген наградаларымен қатар шетел ордендеріне ие болғандығы белгілі болып отыр. Бұл бүгінгі ұрпақ үшін мақтанаарлық жайт. Патшалық Ресейге бодан елдің екілі сол кезде оның өркөкірек офицерлердің арасынан жарып шығып, өздеріне соғыс өнерін үйретуі екінің бірінің қолынан келе бермейтін іс екені түсінікті шығар.

Шетелдердегі қазақ генералдары

Журналист Жанболат Әлиханұлы (Аупбаевтың) «Таңғажайып тағдырлар» деп аталатын кітабын парақтап отырмын. Мұнда менің осы мақаламның тақырыбына қатысты екі құнды дерек бар.

Оның біріншісі – Монголиядағы қазақ генералы С.Зайсанов жайында жазылған қысқа хабар да екіншісі – Қытайдағы қазақ генералы Қ.Рұstemұлы туралы дерек.

Енді осы кітаптағы екі генерал кім екенін оқырманға қысқаша жеткізуге тырысайын.

Генерал Зайсанов қазіргі Шығыс Қазақстан облысындағы Зайсан өнірінде өткен ғасырдың басында өмірге келіпті. Тоғыз-он жасында татар саудагерлерінің лаушысы болып Монголияға барады. Қайтарда қожайындарынан көз жазып қалады. Уақыт өте келе сондағы бір ауылда асыранды балаға айналады. Кейін Монголия өкіметінің жіберуімен Кеңес Одағындағы әскери үшқыштар училищесін бітіреді. 1939 жылы Халхин-Гол шайқасына қатысып, жапондардың талай ұшақтарын жер қаптырады.

1941 жылы Кеңес Одағындағы Ұлы Отан соғысына баруға сұранған екен. Монголия әскери басшылығы жіберменді. Содан ол Монголия Әуе қарулы күштерінің бас қолбасшысы болып тағайындалып, генерал-майор лауазымын иеленді.

Авторға бұл деректі айтқан адам – тарих ғылымының докторы Зардыхан Қинаят, Монголиядан атамекенге қоныс аударған бұл қандасымыз әңгімесін: «Өмірінің соңғы жылдарында жан жалғыздығынан жәбір көрді-ау деймін, 1950 жылдары басқалқа іздел Қазақстанға келіпті. Бірақ ол кезде Мәскеуде тұратын Шәкір Жексенбаевтан басқа бірде-бір генералы жоқ атамекенге оның басы сыймапты. Жылай-жылай кері қайтқан. Сөйтіп, бұл кісі 1965 жылы Улан-Батордағы аурухана бөлмесінде жападан-жалғыз жатып өмірден өтті. Қазір Зайсановты білетіндердің қатары сиреп, есіл азаматтың аты ұмтылуға жақын-ау, сірә, деп ойлаймын іштей», – деп аяқтайды.

Биылғы тамыздың бірінші жартысында Шанхай Үйнімақтастық Ұйымына мүше елдердің бірлескен әскери жаттығулары алғашында Қазақстан жерінде бастау алды да кейін Қытай жерінде жалғасты. Осы шараға бірнеше журналист қатыстық.

10 тамызда шекарадан өткеннен кейін жол бойындағы бір елді мекенде Қытай әскерилері ШОС-қа мүше алты мемлекеттің әскери делегацияларын салтанатпен қарсы алу рәсімін жасады. Бұл шаралардың бәрін ұзын бойлы, қарасұр, жасы елудің ар жақ-бер жағындағы генерал ұйымдастырып журді. «Қытай елінде де осындай ірі адамдар болады екен-ау», – деп ойладым. Тіпті біздің және көрші елдердің әскерилерінің арасында дәл осындай бойшаң адам әзірге көзіме шалынған емес. Бәріміздің төбемізден төніп түрғандай көрінген генералдың түсі тым жылы. Әсіресе қазақтарға жымия қарап, басын иіп, анадайдан ілтипатпен амандасады. Шығыстық дәстүрдің бірі ғой деп біз де бас изесіп қоямыз.

Келесі күні әскери жаттығулар басталды. Алты елдің қаптаған генералдарының арасынан кешегі генерал қарқарадай болып анадайдан көзіме түсе берді. Ары-бері сапырылысқан адамдардың арасынан бірде қарсы ұшырасып қалдық. Тағы сол жылы жымыспен амандасу рәсімін білдіріп өте шықты.

Жаттығу аяқталған соң қайтар күннің қарсаңында ҚХР қорғаныс министрі Құлжа қаласындағы үлкен мейрамханада қонақтарына дастарқан жайды. Әр елден келген делегация жеке-жеке отырып, салтанатты кеш қыза түсті. Біраздан кейін журналистер отырған дастарқан басына менің көзіме

жі түсे берген сол ұзын бойлы генерал-майор мен тапал, төртпак денелі генерал-лейтенант келді.

Генерал-лейтенант қолындағы рюмкасын жоғары көтеріп тұрып қытайша сөйлеп қоя берді. Қасымызда аудармашы болмағандықтан бірбірімізге қарап аңтарылып қалдық. Сол кезде ұзын бойлы генерал-майор маған қарап:

— Атым — Жәрке, фамилиям — Бекет, сіздерше айтқанда Бекетов. Қазақын. 52 жастамын. Алтайда туғанмын. Үйлі-барандымын. Қызметімді жаңа айттым. Бұдан басқа саған өзім жайында ақпар бере алмаймын, бауырым, — деді ол жымышп.

— Қытай әскерінде сізден басқа қазақ генералдары бар ма? — деп сұрадым.

— Әзірге мен ғана. Бұрындары бір адам болған.

— Естелік үшін суретке түссек қайтеді?

— Бұл жерде болмайды ғой, бауырым. Ертең мен сендерді шекараға дейін қайта шығарып саламын. Сонда суретке де түсеміз. Жол бойы еркін әңгімелесерміз, — деп ол қолымды қос қолдай қысты. «Тұсінесің ғой», — дегенді осы ишарадан-ақ байқадым.

Ертеңінде журналистер басқа бағытта, әскери делегация басқа бағытта қайтатын болып шешілді. Біз отырған автобус жүргелі тұр. Жан-жағыма аландал қарай беремін. Автобус енді жылжи бастағанда дәл мен отырған тұстағы терезенің алдына келіп ұзын бойлы генерал, яғни Жәрке ағамыз жымия қол бұлғады. Мен де қол бұлғап кете бардым.

Жанболат Әлиханұлы (Аупбаевтың) «Таңғажайып тағдырлар» атты кітабында Қытайдағы қазақ генералы Хасен Рұстемұлы жайында жазылған мақаланы тағы бір оқып шықтым. Генерал-майор Жәрке Бекетовтың айтқаны осы кісі болса керек деп түйдім. Сондықтан X.Рұстемұлы туралы деректерді тағы да оқырман назарына ұсынғанымыз артық етпес.

Х.Рұстемұлы өткен ғасырдың басында Қазақстанның Шығыс өңірінен арғы бетке ауып барған Ыбырайым деген адамның ұрпағы. 1921 жылғы Гансу өлкесінде дүниеге келген Хасен тоғыз жасында тіршілік қамы үшін Жан Жия Мин деген қытай есімін иеленді. Жоқшылық пен қайыршылықтан құтылсам деген оймен 12 жасында жаңадан құрылып келе жатқан Қытай қызыл армиясы қатарына кіріп, әуелі сырнайшы, сосын байланысшы қызметін атқарды. Ол 1931-1933 жылдары еді. Хасен кейін барлаушы болып, Янань бекінісіне жасалған шабуылда ерлік көрсетеді. 1936 жылы Қытай Коммунистік партиясы қатарына қабылданады. 1939 жылы партизандық соғыспен ұлы жорық жасап келе жатқан Мао-Цзе-Дунның оққағары әрі көмекшісі болып жұмыс істейді. Лю Син деген қытай қызына үйленеді.

1949 жылы Қытай Халық Республикасы құрылады. 1951 жылы полковник шеніндегі X.Рұстемұлы осы елдегі танк армиясының құруышысы әрі 1-ші танк мектебінің бастығы болып тағайындалады. 1953 жылы мемлекеттік әскери істер комитетіндегі сауытты автомашина бөлімінің бастығы болады.

74 жылдық ғұмырының 54 жылын Қытай армиясын қалыптастыруға жұмсаған генерал Жан Жия Миннің 1983 жылғы соңғы қызметі-Мемлекеттік құрылым армиясы бас басқармасы қолбасшысының орынбасары болған. Осы қызметтен отставкаға шығады да 1984 жылы Іле қазақ автономиялы облысы құрылудының 30 жылдық мерекесіне орай оның орталығы Құлжа қаласына келеді. Сол жылдары генерал Жан Жия Мин өзінің ұлты қазақ екенін, әкешешесінің азан шақырып айғайлап қойған аты Хасен Рұстемұлы екенін жария етеді. Генерал Хасен қазір Пекинде тұрады.

Кеңестік қазақ генералдары

Жоғарыда Зайсановқа байланысты: «Мәскеуде тұратын Шәкір Жексенбаевтан басқа бірден-бір генералы жоқ атамекенге оның басы сыймапты» деген сөздер естерінде шығар. Иә, Жәкең кеңестік дәуірдегі алғаш қазақ генералы еді. Бұл 1943 жылы болатын. Одан әр жылдары Байкенов, Байтасов, Кереев сияқты генералдар шыққан. Бұл ағаларымыз ҚСЭ-ге толық кіргендіктен кең тоқталуды жөн көрмей отырмыз.

Артық айтсам, оқырман кешірсін, мен үшін осы мақалада аттары аталаған қазақ генералдары қамал бұзған хас батырлардай көрінеді де тұрады. Өйткені бөгде елдің әскери қатарында жүріп, оның генерал болу қамал бұзы емей немене. Енді осы орайда даңқты батырымыз Бауыржан Момышұлының әскери өмірін еске алайық. Баумен генералдық қызметті атқарғанымен, яғни дивизия командирі болғанына қарамастан, ол кісіге генерал шені берілмеді. Орыс генералдары Бауменді соғыс кезінде-ақ өздерімен тең тұтып, кейбіреуі тіпті өздерінен жоғары қойса да империялық пиғылдағы кеңестік әскер басшылары оған генерал шенін қимады.

Кеңес дәуірінде Ішкі істер министрлігінде, КГБ-да генерал погонын таққан қазактар да болған. Олардың ішінде қызмет бабы бойынша тілдескендерім – Рұстем Хайдаров, Мұрат Қалматаев, Сләм Исабаев, Жүкен Марденов тағы басқалар. Бұл кісілер жайында кейінгі кезде жиі жазыла бастады. Тауда осы генералдардың бірімен (аты-жөнін әдейі атамай отырмын) газет тапсырмасымен жолығуима тұра келді.

Ол кісі қазір өзінің жеке күзет және қауіпсіздік деп аталағын фирмасын басқарады. Кезінде Ішкі істер министрлігінде жоғары лауазымды қызмет атқарған. Жоғарғы Кеңестің екі мәрте депутаты болған. Әйгілі «Желтоқсан оқиғасы» кезінде аландығы жастарға араша түсken генерал да осы кісі. Сол үшін оны КСРО басшылығы ұлтшыл адам ретінде өздерінше «жазалап», Ауғанстандағы соғысқа жібергені де есімізде. От пен өрттің арасынан аман қайтқан генерал әлі тың екен. Бірақ көнілсіздеу сөйлемп отыр.

– Кеше аудандық әлеуметтік қамсыздандыру бөлімінің бастығына өз жұмысымызға қатысты бір шаруалармен жолығайын деп барып едім, есігінің алдындағы хатшы қыз аты-жөнімді, әскери шенімді, қазіргі қызметімді жазып алып, ішке кіріп кетті. Сәлден кейін шықты да: «Күте тұрыңыз», - деді. Күттім. 15 минут өтті, 20 минут өтті, әлі күтіп отырмын. Іште біреулер бар

шығар деп ойладым. Жарты сағаттан асты. Хатшы қызға ескертіп едім, ол есікten сығалады да, қайта жаба қойды. Іште кім бар екенін сұрадым. «Бастық телефонмен сөйлесіп отыр», -дейді. Тағы қуттім. Болмаған соң кіруге ыңғайландым. Хатшы қызы шырылдан кеп алдыымды орады. Бар жауапкершілікті өз мойныма алатынымды ескертіп, ішке ендім. Бастық дегеніміз бір дудар бас жас келіншек екен. Екі аяғын айқастырып қойып телефон арқылы әлдекіммен қысыр әңгімені судай сапырып отыр. «Шырағым, мен ...» деп өзімді таныстыра бергенім сол еді:

- Генерал болсаңыз қайтейін. Сіз мен үшін осы аудандағы жүздеген зейнеткерлердің бірі ғанасыз. Қане, шығыңыз бөлмеден! – деп ызбарлана орнынан тұрып есікті нұсқады. Бұдан әрі шыдай алмадым. Ақыры әлі көргенсіз әйелді сабасына түсіруіме тұра келді, - деп генерал ағамыз әңгімесін аяқтады. Көңіл күйі соған байланысты бұзылып отыр екен.

«Генералдар кеңесі»

2001 жылдың қаңтар айында Алматыда «Генералдар кеңесі» деп аталағын қоғамдық бірлестік құрылғанын екінің бірі біле бермеуі мүмкін. Бұл ұйымның құрамы кезінде Қорғаныс министрлігінде, Ішкі істер министрлігінде, Ұлттық қауіпсіздік комитетінде, прокуратурда қызмет етіп, зейнетке шыққан генералдардан тұрады. Негізгі мақсаттары – Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың жүргізіп жатқан реформасының, оның ішінде құқықтық реформаның жедел жүзеге асуына қолдарынан келгенше көмектерін тигізу болып табылады.

Олар сондай-ақ сыйбайлас жемқорлық пен қарақшылыққа, халықаралық лаңқестікке қарсы күреске өз үлестерін қоса отырып, тәртіп сақшылары мен Отан қорғаушыларының жаңа буынын қалыптастыру жолында тәжірибелерімен бөлісу, әлем елдеріндегі озық қару-жарақ түрлерін оқып-менгеру ісіндегі ізденістерді бір жүйеге түсіру, қызмет бабында жарақат алған жауынгерлерге әлеуметтік көмек көрсету жұмыстарын қолға алу, ең бастысы, болашақ ұрпақтың отансуýгіштік сезімін ояту, тағы сол сияқты ізгі ниеттерді мұрат тұтыпты.

Іә, қазіргі кезде тәуелсіз Қазақстанның өз генералдары бар. Еліміздің ішкі-сыртқы қауіпсіздігін сақтау жолында олардың алар орны ерекше екендігіне сөз жоқ. Ертең олар да зейнеткерлікке шығады. Сонда өздерінің бай тәжірибелерін осы «Генералдар кеңесі» қоғамы арқылы болашақ ұрпаққа жеткізуге мүмкіндіктері болады.

**«Егемен Қазақстан»,
26 қараша 2003 жыл.**

Орыс әскерилерін таңғалдырған қазақ офицері

Биыл Ресей Қарулы Қүштері Бас штабы Академиясының қабыргасына өз атын алтын әріппен қалдырып, Алтын медальді кеудесіне тағып қайтты.

Бұдан тұра бес жыл бұрын 39 жастағы полковник Мәлік Сапаров Ресей Қарулы Қүштері Бас штабы Академиясын Алтын медальмен бітіріп қайтқанда ол туралы осы газетке мақала жазып, оны мақтағанбыз және ол үшін мақтанғанбыз. Себебі, бұрынғы КСРО Қарулы Қүштерінің Бас штабы Академиясы бұгінде Ресей Қарулы Қүштері Бас штабы академиясы деп аталады. Ал бұл оқу орнын дәл осылай бітіріп шығу керек екінің бірінің

мандайына жазыла бермейтін бақыт екенін тек әскери адамдар ғана түсінсе керек.

Әдетте, әскери училищені тәмамдағаннан кейін көптеген офицерлер өз мамандықтары бойынша (артиллерист, зенитші, ұшқыш, тағы басқалар) арнайы әскери Академияларды бітіріп жатады. Бірақ Ресей Қорғаныс Күштері Бас Штабы Академиясының орны бөлек. Оны бітіргендер тек бір ғана мамандық бойынша емес, бүкіл әскери ілімнің барлығын менгеріп, мемлекеттік деңгейде ойлайтын әскери маман дәрежесіне көтеріледі. Ресейдегі осы әскери Академияға арнайы келісім бойынша бізден әр жылдары екі-үш офицер барып, білім алып тұрады.

1996 жылы осы оқу орнын бітірген жүзден астам адамның ішінен 3 офицер алтын медальға ие болыпты. Оның бірі қазақ офицері Мәлік Сапаров еді. Ол азамат қазір Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Бас штабы бастығының орынбасары, генерал-майор.

Міне, дәл осындай оқиға биыл тағы да қайталанды. Бұл жолғы алтын медаль иесі – генерал-майор Жоламанов Нұрлан Айтманұлы.

Мен бұл кісімен 1999 жылы Алматыдағы шекара училищесінің бастығы кезінде танысқанмын. Қапшагай жақтағы әскери полигонга журналистерді алып барып, біраз «өнерлерін» көрсеткені есімде.

Шекара әскерлері қазір Қорғаныс министрлігінен алынып, Ұлттық Қауіпсіздік Комитетіне қосылғаннан кейін Нұрлан Айтманұлы Қазақстан Қарулы Күштері Бас Штабы бастығының орынбасары қызметіне тағайындалды. Сол қызметте жүріп Ресей әскери Академиясына окуга жіберілді. Нұрланмен негізгі әңгімені бастамас бұрын оны Алтын медалімен құттықтадық. Сосын сол медальді қолымызға ұстап біраз тамашаладық.

Генерал сол жақта жүріп түскен суреттерін көрсettі. Міне, мынау әскери Академия қабырғасына ілінген мрамор тақта. Онда төрт адамның аты-жөні жазылыпты. Екінші нөмірдің түсіндағы «Жоламанов Нұрлан Айтманұлы» деген жазу көзімізге оттай басылды.

Ресей Қарулы Күштері Бас штабының Академиясы сонау бірінші Петр патшаның жарлығымен дүниеге келіпті. Сол кезден бастап осы оқу орнын Алтын медальға бітіргендердің аты-жөнін алтын әріптермен тасқа қашап жазып, құрмет тақтасына іліп қою дәстүрге айналған екен. Тек Кеңес үкіметі кезінде ғана бұл дәстүр жалғасын таппапты. Биыл тұңғыш рет осынау тарихи дәстүр қайта жаңғыртылған. Сол алғашқы мрамор тақтаға біздің қандасымыздың да аты-жөні жазылғаны, әрине, мактаныш сезімін тудырады.

– Ресей бас штабы Академиясын бітірген адамның білімі өзгелерден

ерекше болатын шығар? Ол жақтан үйреніп қайтқандарыңызды ортаға сала отырыңыз, - деп Нұрланды әңгімеге тарттым.

– Сөз сыңайыңызды түсіндім. Ол жерде өзгеден ерекше бір білім дүниесін ешкімнің басына құя салмайды. Бұрыннан белгілі әскери ілімнің қыр-сырларына жаңаша қарауға ғана үйретеді. Соның әсерінен мына өмірде болып жатқан құбылыстарды еріксіз басқаша пайымдауға бейімдейді

екенсің. Бұрын мән бермеген жайттардың астарына өзінше үңілесің. Сөйтіп іштей толысасың. Бары осы,-деп ол әңгімені қысқа қайырды.

Әрине, әскери адам әскери Академияда оқыған-тоқығандарын түгелдей жайып салмасы белгілі. Мемлекетаралық келісім бойынша қаншама қаржы жұмсай отырып, орыстың соғыс өнерінің қыр-сырын зерттең, зерделеп қайтқан бауырымызға ашыла сөйлемедің деп кінә арту да орынсыз сияқты.

Бұған дейін Қазақстан әскерінің қазіргі жағдайын тілге тиек еттік. Бұл жерде Нұрлан шешіле сөйледі, кемшіліктерді де жасырған жоқ. Әсіресе, 1995-1998 жылдар аралығында Қазақстанда өзі басқарған Әуе қорғаныс күштері басқармасы таратылып кеткеніне іштей қатты күйінетінін жасырмады.

Біздер қашан да бір нәрсені бұлдіріп тастап, сосын оны қайта жасақтауға үйірсек екеніміз рас қой. Енді сол таратылған Әуе қорғаныс күштері қайта жасақталып жатқан көрінеді. Қаншама материалдар мен көрнекті құралдар, техникалар, қару-жарақтар ысырап болды десенізші.

Әлі есімде 1998 жылы Қапшағайдың маңында Нұрлан басқаратын Әуе қорғаныс күштері кезекті жаттығуларын өткізіп жатқан болатын. Оны телехабардан байқап қалған Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев ертеңінде бұл әскери жаттығуға өзі арнайы келіп қатысқан.

Жоғары Бас Қолбасшының күтпеген жерден келуі кімге де болса оңай тимесе керек. Сол жолы Елбасы бұл әскери жаттығуға өте жоғары баға беріп, ризашылығын білдіріп қайтты.

Екі күннен кейін полковник Нұрлан Жоламановқа Елбасы өз қолымен генерал-майор погонын тапсырған. Содан кейін іле-шала Нұрлан шекара училищесінің бастығы болып қызметке ауыстырылған. Ол өзі басқарған сол Әуе Қорғаныс күштерін тастап кеткеніне өкінеді. Егер өзі сол жерде бастық болып тұрғанда оның таратылуына жол бермес пе еді кім білсін. Дегенмен генерал бүгін қайта тұлеп келіп отырғандай.

Қазақстан әскеріндегі генералдардың саны көп, сапасы аз деген көзқарас кейінгі кездे көрші елдердегі әріптестеріміздің ауызынан естіліп қалып жүргенін несіне жасырамыз. Дәл осы жолы сондайлардың аузына құм құйдық-ау деймін. Біздер биыл Қазақстаннан Ресей Қарулы Күштері Бас штабының Академиясына төрт адам – екі генерал, екі полковник оқуға бардық. Олар – генерал-майор Уәли Еламанов, полковник Болат Дарабеков, полковник Алмас Абдулманов. Осы жолы 130 адам Бас штаб Академиясының дипломын алып шықты. Оның төртеуі алтын медальді иеленгенін айттық. Ал бес адам қызыл дипломға бітірді. Сол бес қызыл дипломның үшеуін жоғарыда аттары аталған үш қазақ офицері алып кетті. Бұған қалай масаттанбассың, – деп Нұрлан рахаттана күліп алды.

Нұрлан Айтманұлы Ресей жерінде, яғни Орынборда туып-өсken азамат. Жөн сұраса келе екеуміз құрдас болып шықтық. Мұны білгеннен кейін ол қазақы қалжыңға басты. Біраздан соң үй-іші, отбасы жайында әңгіме қозғадық.

Мектепті бітіргеннен кейін Орынбордағы С.Орджоникидзе атындағы зенитші-ракеташылар командирлерін дайындастын училищеге түстім. Оны бітірген соң Теміртауда зенитші-ракеташылар расчетін басқардым. 1980 жылы Семейде, сосын Венгрияда қызмет еттім. 1986 жылы КСРО Әуе Қорғаныс Күштері Академиясының штаб бастықтарын дайындастын факультетіне түстім. Оны жақсы аяқтаған соң Германияға жіберді. Ол жақта полктың штаб бастығына дейін көтерілдім. 1992-1993 жылдары Тамбовтағы зенитші-ракеташылар полкінің штаб бастығы болып жүрген жерден туған елге оралдым. Келе сала Аягездегі зенитші-ракеташылар бригадасына командир етіп тағайындағы. 1998 жылы Алматыдағы шекарашибалар училищесінің бастығы болды. Одан кейінгі өмір жолдарымды жоғарыда айтып өттім ғой,-деп Нұрлан өз жайында қысқаша қайырып таstadtы.

Бала-шагасы, туыстары жайында сұрадым.

– Әйелім Семейдің қызы. Руы – найман. Екі қызымы бар. Әйгерімім ҚазМҰУ-де оқиды. Дариям биыл бірінші класқа барады.

– Генерал мырза, ұсталған жерің осы болды. Неге ру жайында әңгіме қозғайсың? «Трайбализм» деген пәлені құртамыз деп жүрген жоқпыз ба?!- әзіл-шыны аралас, бір жағынан құрдастығымды бетке ұстап тиісе кеттім.

Бар білетін қазақшасын сарқа сөйлеп отырған Нұрлан тым қазақы болып көрінемін деп, артықтау кеткенін енді байқағандай. Әйтсе де болар іс болды дегендей енді турасынан тартты.

Оның несі бар екен? Мен өзім кіші жүздің баласымын. Руым – таз, – деп қойып қалды. Отырғандар ду қулдік. Өзі де мәз. Сонын дереу күлкісін жиып алды да әскери адамға тән қатулықпен қайта сөз бастады.

– Менің әкем марқұм «Жеті атасын білмеген – жетесіз» деп отыратын. Бізді солай тәрбиеледі. Біз жанұяда он ағайындымыз – төрт қыз, алты бала. Олардың бәрі Ресейде жоғары қызметтерде ел басқарып жур. Былтыр елге барғанда әкемнің досы, сексеннен асқан бір қариядан бүкіл ата-бабамыздың шежіресін жазып алдым. Соңынан осының бәрін растап астына қолыңызды қойыныз дедім. Қолын қойды. Қате болса келешек ұрпақ алдында өзі жауапты болатынын да ескерттім. Сөйтіп, мен қазір он бесінші ата-бабама дейінгі шежірені жақсы білемін. Но этим злоупотребляет – тот настоящий подлый человек! Он – враг наций! – деп қызулағана орнынан атып тұрған Нұрланды «сап-сап» деп орнына қайта отырғыздық.

– Бұл пікірінді мен газетке жазамын,-деп тағыда оны әзіл-шыны аралас қажай түстім.

– Жаза бер. Не айттым, бәрін жаз! Айтпайтын нәрселерді бәрі бір айтқаным жоқ. Ол, әрине, әскери құпия мәселесі екені түсінікті ғой, - деп Нұрлан әңгімесін аяқтағандай сыңай танытты.

Мен оның айтқандарының барлығын бұл жолы толықтай жеткізе алмадым. Ол – Қазақстан Армиясындағы Әуе Қорғаныс күштерінде қызмет етіп жүрген жігіттердің жанкешті енбектері мен жетістіктері жайындағы пікірлер еді. Сәті түссе тағы бірде ол жігіттер жөнінде де жазармыз. Әзірге бары осы.

**«Егемен Қазақстан»,
26 қыркүйек 2001 жыл.**

Лаңкестік – заман қасіреті

Жақында Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитеті ақадемиясының бастығы генерал-майор С.Қ.Абсаметов лаңкесшілдікке қарсы күрестің жаңа әдіс-тәсілдеріне қатысты докторлық диссертация қоргады. Бұл – қарсы барлау тұргысынан алып қараганда Қазақстандағы

алғашқы жетістіктердің бірі екені даусыз. Сол себепті Слэм Құдысұлына арнайы жолызып, осы тақырыпқа қатысты бірнеше сұрақ қойған едік.

– 90-шы жылдардың ортасында Қазақстан Республикасы ҰҚҚ басшылығы маған осы лаңкесшілдікке қарсы күрес амалдарын жан-жақты зерттеу жөнінде тапсырма берген болатын, – деп бастады Сәкең алғашқы сезін. – Бұл – еліміздің аумағындағы лаңкестік іс-әрекеттерге қарсы күресті ұйымдастыруышы және жүзеге асыруышы негізгі орган ретінде ҰҚҚ-ның о баста лаңкестік проблемаларын зерттейтін ғылыми еңбектердің болмағандығына байланысты.

Диссертациялық еңбегімде Қазақстанда және шет елдерде болған лаңкестік әрекеттер негізінде құбылысты жан-жақты талдауға тырыстым. Кейінгі жылдары АҚШ-та, Ресейде, Кавказда, тағы басқа жерлерде орын алған қанды оқиғалар ғылыми көзқарастарымды айқындай түсті. Және жасалған талдаулардың дұрыстығына көз жеткізді.

– Лаңкесшілдік қазіргі уақыттағы өткір проблемалардың бірі. Сіздің ойыңызша осы терминнің астарында қандай сыр бар?

– Әлемде «лаңкестіктің» жүзден аса анықтамасы бар. Алайда олардың бірде-біреуі осынау заман қасіретінің нақты мәнін бере алмайтын сияқты. Біздің елімізде бұл жөніндегі жалпы түсінік әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде «Терроризммен күрес туралы» Занда, КР Қылмыстық Кодексінде және басқа нормативтік-құқықтық актілерде көрсетілген. Нақтырақ айтсақ, лаңкестік – жазықсыз адамдарды өлтіру, олардың мүлкіне зиян келтіру, халықта, қоғамға қауіп төндіретін жарылыс жасау, өрт қою, елдің арасына үрей туғызу, мемлекеттік органдарға күш қолдана отырып өз ықпалдарын жүргізу сияқты толып жатқан қанқуилы әрекеттердің жиынтығы болып табылады.

– Қазақстанда алдағы уақытта лаңкестік әрекеттер болуы мүмкін бе? Мұндай жағдайлар қандай елдерде орын алғып қалады-ау деп ойлауға болады?

– Біздің елде жаппай террорлық оқиғалардың таралмайтынына өз басым сенімдімін. Себебі, бейбітшілік пен тыныштықты сақтауды мақсат тұтатын халқымыздың ізгі ниеті мен Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың осы жолда ұстанған терең саясаты бұған жол бермес деп ойлаймын. Осы саясаттың арқасында бүгінде бүкіл Орта Азия аумағы тұрақтылық белдеуіне айналып отыр десек, артық айтқандығымыз емес.

Біз, жалпы, зорлық-зомбылыққа көнбейтін, сонымен қатар досына да, дүшпанына да жаманшылық ойламайтын, үйге кірген жыланның басына ақ құйып шығаруды ата дәстүріміз деп білетін мейірбан халықпаз. Дегенмен, кез келген елдегі лаңкесшілдіктің өршуіне ондағы экстремистік қозғалыстар, теріс пигылдағы партиялар мен ұйымдардың әсері болатыны шындық. Шынайы демократия жоқ жерде қашан да солай. Әдетте, тоталитарлық, яғни қазақтың қарапайым тілімен айтсақ, бұйрықшыл-әміршіл тәртіп орнаған мемлекеттерде, бір халықтың екінші халыққа алакөздік танытуы, дұмше

діншілдік пен әлеуметті теңсіздік, кедейлік белең алған елдерде лаңкестік өрши түседі.

– **Батыстың кейбір идеологтары Қазақстандағы демократия – жоғарыдан басқарылатын демократия, шынайы емес деген көзқарастар айтып жүр ғой. Бұған не деуге болады?**

– Отпелі кезеңде біз сияқты елдерде қатаң тәртіп орнату үшін бүкіл мемлекеттік билік бір жерге шоғырландырылып, ол бір адамның қолында жинақталуы тиіс. Яғни, дәл қазіргі сәтте Қазақстанға күшті президенттік басқару құрылымы қажет. Сонда ғана біз шынайы демократияға ұрынуымыз мүмкін. Ал оның соңы КСРО сияқты алып мемлекетті күйретіп тынғанын да жақсы білесіздер. Қазақстан үшін тәуелсіздік пен бостандық ауадай қажет. Ендеше ол жолда біздің өз ұстанымдарымыздың болуы табиғи жағдай. Бұл сұрағыңызға берер жауабым осы.

– **Сіздің сөзіңізге қарағанда, Қазақстанда жаппай лаңкестік орын алуы мүмкін емес сияқты. Лайым солай болғай. Бірақ бұдан біраз жыл бұрын бірлі-екілі лаңкестік актілердің Қазақстанда орын алғаны жасырын емес қой...**

– Иә, елімізде ондай оқигалардың орын алғаны рас. Ақыры үл жайында сөз қозғалған екен, енді оған толығырақ тоқталайын.

Кеңестік уақыттың соңғы жылдарында Боралдай әуежайындағы авиажасақта жай қызмет атқаратын Малинин деген азамат шетелге қашу үшін біраз дайындық жүргізген. Алдымен осындағы бір экипаж командирінің сеніміне кіріп, одан ұшақпен ұшудың әдістерін үйрене бастайды. Сейтіп ол 18 рет жергілікті жолаушылар ұшағының штурвалына отырып, аспанға көтерілген. Бір рет апатқа ұшырай жаздаған кезі де болған. Малининнің жоспары әбден «пісіп-жетілген» кезде, яғни дер кезінде МҚҚ қызметкерлері оны қолға түсірген.

Ал 90-шы жылдардың басында Қызылорда облысының түрмесінен қашқан қылмыскерлер автобус толы жолаушыларды кепілдікке алыш, Оңтүстік Қазақстан жеріне дейін жеткен. Сосын шетел асу үшін қару-жарак, ақша, ұшақ талап еткен. Алайда ол ойлары жүзеге аспады. ҰҚҚ қызметкерлерінің, тағы басқа құқық қорғау органдарының үйлесімді жұмыстарының нәтижесінде кепілдікке алынғандар босатылды, қылмыскерлер қолға түсті.

Бұған Шығыс Қазақстандағы Казимирчук (Пугачев) тобының іріткі салу әрекеттерін қосып айтуға болады. Онда негізінен Ресей азаматтарының тобынан құрылған «Русь» деп аталатын саяси қоғам ұйымының мүшелері «Русская земля» автономиясын құру мақсатында билік орындарын қүшпен басып алуға әрекеттеген болатын. Сейтіп, мемлекеттік билік екілдерін жоюға бағытталған терактілер сериясын ұйымдастыруды жоспарлаған.

Осыларға ұқсас бітіспес тәжік оппозициясы соғысқұмарларының Ташкентте жасалған жарылыстарды дайындауға және оны іске асыруға қатысқандардың ұсталу фактілерін лаңкестік қауіп төндірулер деп қалай айтпассың.

– Сонда мұндай әрекеттерді алдын-ала болжауға бола ма өзі?

– Ланкестік деген қасірет бүгінде жер шарын жайлап бара жатқан құбылыс. Оның қай жерде қашан болатынын болжап білу оңай емес. Егер оңай болса, күнде өзіміз ақпарат құралдары арқылы естіп-біліп жүрген әлемнің әр түкпіріндегі оқиғаларға жол берілмес еді. Жоғарыда мен Қазақстанда ланкестіктің жаппай өріс алуына негіз жоқ дедім. Оны теориялық тұрғыдан тұжырымдаған да тәріздімін. Ал жекелеген ланкестік әрекет кез келген жерде, кез келген уақытта болуы мүмкін.

– Кейінгі кезде «діни экстремизм» деген термин қалыптаса бастады. Ресейдегі, АҚШ-тағы, Ауғанстандағы жағдайлардың бәрі осы діни экстремизммен байланыстырылады. Бұл жөнінде не айтар едіңіз?

– Иә, ашық демократиялық бағытты ұстанған біздің қоғамда имандылықтың бір белгісі ретінде діни үйымдар мен әртүрлі қозғалыстар қанатын кең жаюда. Мәселен, бүгінгі таңда Қазақстанда 3000-дай діни үйим, 40 конфессия ресми түрде тіркелген. Дін зерттеушілердің айтуына қарағанда, Қазақстан халқының 12 пайызы осы үйымдардың белсенді мүшелері көрінеді. Олардың 51,6 пайызы мұсылмандар, 22,8 пайызы православиеліктер, 1,4 пайызы католиктер, 0,2 пайызы протестанттар қатарына жатады. Таза такуа болғанымен, діни салт-дәстүрді ұстанатындар саны жыл сайын өсе түсуде.

Алайда еліміздің онтүстік аумағындағы халықтар арасында экстремистік бағыттағы діни ағымдар тарапынан өздерінің идеологиясын қалайда тықпалауға тырысатындар бар. Әсіресе, «Хизб-ут-Тахрир», «Джамат-Таблиги», «Ваххабизм» сияқты ешбір дәстүрге жанаспайтын ағымдарды ұстанушылардың саны өсіп келе жатқандығы алаңдатады. Еш жерде тіркелмеген медреселер мен мектептер, діни үйымдардың іс-әрекеттері еліміздің ішкі тыныштығына іріткі салатыны сөзсіз. Олардың бәрі шетелдерден қаржыландырылатынның қайтерсін.

Бұлардың көбісі Орта Азия аумағында біртұтас ислам мемлекетін құруды қөздейтіні жасырын емес. Сөйтіп «Соғысқұмар ислам» идеясына елдің бәрін үйітқылары келді. Онымен қоймай, заңсыз құрылымдарды дүниеге әкеліп, оған Қазақстан азаматтарын, әсіресе жастарды тартуға тырысада. Мәселен, Павлодар облысына Солтүстік Кавказдан келген діни экстремизмді ұстанушылар чешенингуш өкілдерінің арасында ваххабизмді таратуға тырысқандары белгілі болды.

Ал Түркістанның 1500 жылдығы қарсанында «Хизб-ут-Тахрирдің» Онтүстік Қазақстан, Жамбыл облыстарындағы жасырын үйымдары әшкереленді. Бірақ бұл құбылыстар біздің елде ешқашан жаппай сипат ала алмайды. Ол жөнінде жоғарыда айттым-ау деймін.

– Ланкестік әрекет иелері қөбінесе есірткі бизнесімен тығыз жұмыс істейді. Бұл жөнінде сіздерге не белгілі?

– Есірткі бизнесі – ланкестік үйымдардың жасырын бюджетін толтырып отыратын негізгі қөздердің бірі еkenі рас. Географиялық орналасуы жағынан Қазақстан олар үшін онтайлы тасымал жолдарының бірі.

Соңғы жылдары ұлттық қауіпсіздік органдары халықаралық есірткі тасымалдау жолдары мен қылмыстық топтарды ауыздықтау жөнінде бірқатар сәтті шаралар өткізді. ҚР Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің төрағасы генерал-майор Н.Н.Дүтбаевтың нұсқауы бойынша комитеттің есірткі бизнесіне қарсы қарес жөніндегі аумақтық бөлімшелері жоғары білікті мамандармен толықтырылды, қазіргі заманғы техникалық құралдармен жабдықталды. Сонымен қатар есірткі бизнесі тарарапынан төніп тұрған қауіп-қатерге және мемлекет басшысының соңғы тапсырмаларына байланысты ҰҚҚ академиясында есірткі қылмысына қарсы қарес саласындағы мамандарды оқытуға бағытталған арнайы сабактардың саны көбейтілді.

Атқарылатын, қолға алатын істердің мұнаймен бітпейтіні белгілі. Ланкесшілдікке қарсы қрестің тиімділігін арттыру үшін, еліміздің ланкестік көріністерге қарсы жұмылдырылған барлық қуатты құрылымдары мен мұдделі ведомстволарының жұмысын ұйымдастыратын және үйлестіріп отыратын біртұтас ланкестікке қарсы орган құрған жөн.

Мұндағы мақсат – ланкестікке қарсы қарес жолында басқа да министрліктер мен ведомстволардың басын біріктіру. Қазір әркім өзінше ланкестікten сақтану әдістерін әзірлеуде. Мәселен мұнай, банк, тұсті металл өндіретін кәсіпорындар, атом-энергетика өндірісі, тағы басқа қырағы күзетті қажет ететін мекемелер өздерінде жинақталған ақпаратарды бір жерге тоғыстырып, сол жерде талдап, алдағы қатерді болжап, оның алдын алу үшін ортақ бағдарлама жасап жатса, қанекей.

Сондай-ақ әскерилер мен құқық қорғау органдарындағы, шекара қызметіндегі, төтенше жағдайлар комитетіндегі, кедендік тексерудегі ланкестікке қарсы құрылған ұйымдар бет-бетімен жұмыс жүргізгенше бір нұктеден басқарылатын мемлекеттік аппаратқа ұласса ұтары көп болар еді.

Ланкестікке қарсы органды құрудың әзірге екі жобасын ұсынуға болады. Біріншісі – еліміздің Қауіпсіздік кеңесі қамқорлығындағы Кеңес органдың және ұдайы әрекет етуші комитет ұйымдастыру. Қауіпсіздік кеңесінің төрағасы жанындағы кеңес органдың құрамына тиісті құрылымдар, мұдделі министрліктер мен ведомстволар бастығының орынбасарлары деңгейіндегі лауазым иелері кіруге тиісті. Ұдайы әрекет етуші комитет терролог мамандардан және Ұлттық қауіпсіздік комитеті, ПМ, Қорғаныс министрлігі қызметкерлерінен және тағы басқа ланкестікке қарсы іс-әрекеттер бағытында тәжірибе жинақтаған мекеме өкілдерінен құрылуы қажет.

Ал оны басқару Қауіпсіздік кеңесі төрағасының орынбасарына жүктеледі. Оған қажетті жағдайларда әртүрлі құрылымдар бөлімшелерін қатыстыру және олардың жұмыстарын үйлестіру бағытында өкілеттілік берілуге тиісті.

Екіншісі, ланкестік әрекеттермен қресті ұйымдастыру бағытында барлық қызметті өзінің қарамағына үйлестіре алатын, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін өз алдына ведомство құру. Ланкестікпен қресте басты проблема – жалпы

мемлекеттік деңгейдегі ақпараттарды үйлестіру және жинаудың қыншылықтары болса, онда осы органның басшысына зандық негізде лаңкестікпен қуресті ұйымдастыру мәселелерінде қуатты құрылымдар, мұдделі министрліктер мен ведостволардың жалпы басшылығын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін өкілеттілік берілуі қажет. Бірінші және екінші жағдайдағы арнайы органға лаңкестік әрекеттерге қарсы іс-қимылдар саласында тәжірибе жинақтаған осы органға жүктеген міндеттерді шешуге қабілетті маман адам басшылық етуге тиісті.

– **Республикамызда лаңкестік мәселесін ғылыми тұрғыда зерттең жүрген әзірге өзінің ғана. Сондықтан, құдай оның бетін аулақ қылсын дей отырып, біздің елде лаңкестік әрекет бола қалса, ол қандай түрде көрініс табуы мүмкін деген сұрақ қойсам қайтеді.**

– Иә, құдай оның бетін әрі қылсын. Дегенмен, лаңкестік ұйымдардың өз алдарына қойып отырған мақсаттары мен міндеттеріне байланысты мен оның саяси, діни және қылмыстық негіздегі үш түрін атап едім. Лаңкестік іс-әрекеттің түрлері мен шығу себептері арасында өзара тығыз қарым-қатынастар бар және олар сырт көзге көріне де қоймайды. Саяси және діни экстремизмдер, сөз жоқ, саяси кикілжіңге әкеліп соқтыратын қауіп-қатерлердің бірі. Бізде оның бәлендей түрі болуы мүмкін деп әзірге сәуегейлік жасамай-ақ қояйын, тек соның мүлдем болмауын ғана тілейік те.

- **Әңгімеңізге рахмет!**

**«Егемен Қазақстан» ,
29 қараша 2003 жыл.**

Латын әліппейінің артықшылығы көп

1997 жылы қабылданған «Тіл туралы» заңда қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе берілгенімен сол заңда орыс тілінің ресми түрде қатар жүретіндігі де көрсетілген. Өтпелі кезең саясаты тұрғысынан қарағанда бұл шешім дұрыс та шығар. Әлемдік тілдердің бірі саналатын орыс тілімен тайталаса, иықтаса отырып, қазақ тілін қажетімізге жарата алсақ, осы тілге еліміздегі жүзден аса ұлт өкілдерін үйіта алсақ, онда қазақ тілі әлемдік деңгейге көтерілгені. Ендеше, қазақ тілінің бәсекелестік қабілетін арттыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Бұл жолда атқарылар істер әлі жеткілікті. Соның ең маңыздысы – бүгінде тіліміздің еркін дамуына тұсау болып отырган орыс алфавитінен құтылу екенін баса айтқанымыз дұрыс. Таяуда «Темір қазық» пікірсайыс клубында осы тақырыпта арнайы баяндамалар жасалынды, әртүрлі ойлар ортаға салынды. Осы басқосудан жазылған мақаланы назарларыңызға ұсына отырып, өздеріңіздің де ойларыңызды ортаға салуға шақырамыз.

– Меніңше, қазақ тілін өзінің лайықты орнына шығартпай отырған бірінші кедергі, ол – кириллица, яғни орыс алфавиті, - деді баяндамашы Алдажар Сейітұлы. – Санамызға әбден орнығып алған орыс әріптерінен айырылмайынша ана тіліміздің екінші дәрежеде қала берері сезсіз.

Мысалы, президент, конституция, цивилизация, функция, коммунизм, капитал, профессор, институт, т.с.с. толып жатқан сөздердің тегі латыннан шыққан. Тек орыс тілі жат сөздерді қабылдағанда оны міндетті түрде өзінің тіл занылышына сәйкес етіп өзгерту арқылы енгізеді. Онда неге сол латын сөздерін қазақтың дыбыс занылышына бағындыра отырып, тікелей қабылдамасқа?

Кез келген бір тілді шұбарлау үшін сол тілдің дыбыс занылышына бағына қоймаған бір әріпті енгізсе болғаны. Сан ғасырлар бойы өзіндік ерекшелігін барынша сақтап келген қазақ тіліне кеңестік дәуірде ондаған орыс әріптерін енгізуде үлкен саяси астар жатқандығы айдан анық. Кеңестік дәуірдің (XX ғасырды солай атаса да болады) 30-шы жылдары қазақ «қаймағының» сүзіп алынғандығын ескерсек, онда 40-шы жылы кириллицаны кімдердің қабылдағанын да түсіну қын емес. Соңғы алпыс жыл ішінде – *л, ң, ң, ҹ, ҹ, ҹ, ә, ю, я* сияқты орыс әріптері мен олардың жіңішке және айыру белгілері қазақ тіліне өте күшті синтаксистік ықпал жасап, оның дыбыс занылышын шайқалтып, екпін тұрақтылығын бұзып, төл әріптерін шетінен ығыстыра бастады.

Қазақ тілі – сөз қорына өте бай тілдердің бірі. Балама болатын қызық сөзі жетерлік бола тұра, кірме сөздерді ережеден тыс қабылдай салу – дені дұрыс тілді қорлау деген сөз. Қазақ тілі өзінің тарихи да табиғи тазалығын сақтағанда ғана өзіне қызықтыра алады. Ал тіліміздің сенімді сақтаушысы, ол – үндестік заңы. Сондықтан, кеңестік дәуірде ретсіз еніп кеткен кірме сөздердің тілімізге әкелген бейберекетсіздігін бір қалыпқа келтіру үшін, осы бір қатаң занылышқа қайта салтанат құруы тиіс.

Ахмет Байтұрсынұлы – өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан

тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытқан ірі ғұлама. Егер, біз Ахмет Байтұрсынұлы құрған әліпбіне өте мүқият зер салып қарайтын болсақ, онда қазіргі халқымыздың тіреліп отырған тіл мәселесінің шешімін сол ғалым XX ғасырдың басында-ақ шешіп кеткеніне ғылыми турде толық көзіміз жетеді. Ол кісінің жасаған әліпбі – қазақ жазуы тарихындағы ұлы жаңалық. Қазақ тілінің емле тұрақтылығы осы әліпбимен ғана сақталады. Енді осы әліпбиді тек латын әліпбімен бекітуіміз керек. Оның мынадай маңызды жақтары бар:

1. Егеменді ел болып, өз қалауымызben ел ордасын таңдал алғанымыз сияқты, төл әліпбімізді де өз қалауымызben таңдағанымызға тарих күә болмақ.

2. Латиницаға көшу арқылы біз бүкіл түркі халықтарының ортақ жазуға көшу үстанымын құттаймыз.

3. Әрбір компьютерлер қазақша басу мәшінкесіне айналып, мемлекеттік тіл аз уақыттың ішінде жаппай қолданыста болуға зор мүмкіндік алады.

4. 42 әріптік кириллицаға орасан зор қаражат жұмсағаннан гөрі, 26 әріптік латиницаға шығындалу әлдеқайда ұтымды.

5. Кириллица тек еліміздің ауқымында ғана жүрсе, латиницаны жер шарының кез келген шалғайында қолдана аламыз, һәм осы арқылы әлемге тарыдай шашылған қандастарымызben байланысты да тіл тұтастығын да сақтаймыз. Өйткені, компьютер барлық жерде бар.

6. Латиница ел келешегі – жастарымызды компьютерлік білімділікке, әлемдік (ағылшын) тілге етене жақындастырып, ынтасын арттырады. Азаматтарымыз қай шалғайда болмасын «интернет» байланыс жүйелері арқылы өз пікірлерін емін-еркін қазақ тілінде жариялай алады. Қазақи насихатты әлемнің кез келген түкпірінен, қалаған елдің баспаҳанасынан таратуға жол ашылады.

7. Латын әрітері өз аталуында берілгендейктен, шетелдіктердің қазақ тілін үйренуі әлдеқайда жеңілдейді.

8. Латын таңбаларының әлемде үстемдік ететіндігін ескерсек, олар еліміздегі етек жайған орыс әрітерінің лездे мәселесін мес қылып басып тастайды да, қызарғанға құмар келетін кейбір жастарымыздың ынтасын қазақ тіліне бұрады. Елбасы белгілеген «Қазақстан – 2030» бағдарламасындағы «мектептерді жаппай компьютерлендіру» ұраны «мектептерді жаппай қазақтандыру» мағынасымен ұштасып, оның іске асу шаралары жаңа қарқынға ие болады.

Бір сөзбен айтқанда, кез-келген нәрсенің алты жағы болады: алды-арты, оны-солы және үсті мен асты. Міне, осы алты жағынан да алып қарағанда, латын таңбаларының қазақ тіліне дәл қазіргі уақытта аса қажеттілігі айқын.

Латиницаны тек Еуропаның төл әліпбін деп қарамау керек, ол – жалпы адамзатқа ортақ мұра. «Латын» деген ұлыс жоқ. Сондықтан «біреудікі» деп тілге тиек ететін жаттығы да жоқ. Ендеше, сол латын қарпіне көшіп,

өркениет көшіне ілесетін уақыт жеткен тәрізді деген пікірді А.Сейітұлы қадай айтты.

Келесі баяндамашы Бақыт Сарбалаұлы бұл пікірді одан ары терендете түсіп, былай деді:

– Біздіңше, еліміздің латын жазуын тезірек қабылдағаны дұрыс. Мұны отарсызданудың басты бір жолы, орысшылдықтан құтылуудың амалы екенін айтпағанда, одан да басқа себептер бар:

Латын жазуы – бүгінгі ілгерішіл әлем, озық мәдениет жазуы. Әлемдегі жетекші елдер ағылшын, француз, неміс, италиян, т.б. тілдер латын әліпбійн қолданылатын былай қойғанда, ол – үздік технология, халықаралық туризм, компьютер жазуы. Негізгі қарым-қатынас құралы. Ендеше біз латын әліпбійне ауыссақ, тез жетілумен бірге осынау озық көшке, өркениетті үрдіске қосыламыз.

Осыған орай латын жазуына көшсек, тағы да жетпіс жылдық тарихымыз актаңдаққа айналады. Кирилл әліпбіймен жасалған тұтас бір мәдени дәүірімізден қол үзіп, мәңгүрттеніп қаламыз деген пікір бар. Мұның өзі тиянағы аз, тайфанақ болғанмен, қазіргі уақытта қолданушысы көп, үстем пікір. Алайда, бұл құлдықтан қол үзбеген, дүрмекке еруден туған, негізгі осал пікір.

Өзге түрік елдері алды – баяғыда (мәселен, Түркия), қалғаны – бұдан бес-алты жыл бұрын (мәселен, Өзбекстан, Әзіrbайжан) латын әліпбійне көшіп алғандығы бізді де ойландырса орынды.

Бұл жерде мына бір факторды да еріксіз айта кетуге тұра келеді. Біз алыстағы османлы түріктерін айтпағанда, кешегі патшалы Ресей, кейінгі КСРО қол астында болған түрік елдері: Өзбекстан, Қырғызстан, Татарстан, Башқұртстан, Туркменстан республикалары, саха, қарайым, қарашай, балқар, т.б. түрік ұлттары ортақ араб жазуын тұтынғанда қандай едік, кириллицаға көшкенде қандай болдық?

Ортақ араб әліпбійн пайдаланған кездері түрік ұлттары мен ұлыстары ауызша түсінісіп қана қоймай, жазбаша да түсінісе беретін. Қазанда басылған кітапты татар да, қазақ та, гагаузы да еркін оқи алатын, «Ер Тарғын» жырын, «Қырық қызы» дастанын өзбек те, башқұрт та, балқар да жатсынбайтын. Кирилл таңбасына ауысқаннан кейін не болды?

Хақасты былай қойып, өзіміздің өзбек туыстарымыздың не жазғанын үқпайтын жағдайға жеттік. Өйткені қазақ қана өз әліпбійн өзі жасап алса, қалған халықтардың жазуын Басқаков, Юдахин т.т. секілді орыс оқымыстылары түзген болатын. Міне, сондықтан өзбектер де, қарақалпақтар да, қарайымдар да бас деп жазып, құлақ деп оқитын болды. Ендеше өз ерекшеліктерімізді, өзгелерде кездеспейтін өз дыбыстарымызды сақтай отырып көшсек те, ортақ латын әліпбій қайтадан түрік ұлттарының басын қосады, бір-біріне мұздап қалған бауырларын жібітеді деуге негіз бар.

Осы отаршылдықтан, кешегі орыс, қытай езгісінен ең көп қорлық көрген, қынадай қырылған, атамекенінде азшылыққа айналған, аман қалу үшін төрткүл дүниенің түкпір-түкпіріне тарыдай шашырап кеткен жер

бетіндегі екі халық бар болса, біреуі қазақ шығар. Жалғыз болса, тағы да соның нақ өзі – қазақ. Еркіндік алған, жеке мемлекетін құрып отырған қазіргі ахуалына-ақ көз жүгіртелік.

Тұған тіліне теңдік әпере алмай, мемлекеттік тілі мазақ болып отырғанын былай қойғанда, алыс және жақын шетелдерде тұрып жатқан 5 миллиондай қандастарына қанағаттанарлық қамқорлық көрсете алмай отыр. Қытай, Иран қазақтары төте араб жазуын тұтынса, ТМД елдері мен Монголия қазақтары кириллмен күн көреді, Түркия, Еуропа мен АҚШ қазақтары латын әліпбійн пайдаланады. Жазулары бөлектенгендіктен аралары алыстаған туыс ұлттар өзара хат жазыса алмай, бірінің жазғанын бірі түсінбейтін жағдайға жетті. Тағдыр тәлкегі ме?

Бодандық бұғауы жөнінде бұдан артық қандай мысал келтіруге болады. Мәселен, Өзбекстандағы 1,5 миллион қазақтың балалары қазір әрі-сәрі күй кешуде. Әйткені мұндағы жетекші ұлт өзбектер латын әліпбійне көшіп алған. Олай болса Өзбекстандағы қазақтың жас ұрпағы атажұрттың латын әліпбійне көшуін қашанғы күтеді? Олар өзбек болып кетпей ме? Ендеше өзімізді былай қойып, сырттағы ағайын басқа ұлт болып кетпеуі үшін ортақ әліпбиге көшу қажет шығар. Төте араб жазуы – біз үшін өтіп кеткен белес. Кирилл әліпбійнде болашақ жоқ. Демек, ортақ латын әліпбійне ауысқаннан өзге бүтінгі таңда қандай озық ұлғі-үрдіс бар?

Қазіргі жағдайдағы ең керек нәрсе, қазақ ұлты үшін озық жол – латын әліпбійне көшу болып табылса керек. Алайда мұның да кемшін тұсы, зиян жақтары бар ма дегендей сұраптардың туындауы да мүмкін. Біз бұл жағына барған жоқызы, оған білікті жауап беру – тіл мамандарының борышы тәрізді. Әйтеуір ұтарымыз көп екені, өзірге ең пайдалы, ең тиімді жолы осы екені ақықат.

Бұл пікірлерді қосымша баяндама жасаған Алтынбек Шәріпбаев, жарыссызге шыққан ҚР ҰҒА академиктері – Әбдуәли Қайдар, Төрегелді Шарманов, тағы да басқа ғалымдар мен қоғам қайраткерлері қостап сөйледі. Бұл мәселе мемлекет басшысы тарапынан 1997 жылы-ақ қолдау тапқан болатын. Бірақ кейбір ғалымдар байбалам салып, әлі ертерек екенін ескерткен. Бүгін енді латын әліпбійне көшуге барлық қазақ қоғамы дайын екенін олар осы жерде тағы мәлімдеді. Алайда ресми түрде Елбасына ұсыныс жасауға асығар емес. Сондықтан бұл істі енді кешеуілдетуге негіз жоқ екенін баса айтқымыз келеді.

«Президент және Халық»,

20 мамыр 2007 жыл.

Мұңы мен сыры ортақ Семей мен Нагасаки

Биыл ол Нагасакиге екі рет барып қайтты. Алғаш рет наурыз айында бір аптаға созылған дүниежүзілік симпозиумға қатысты. Чернобыль апатынан зиян шеккен – Украина, Беларусь, Ресей, атом сынақтарын бастаған – АҚШ, Франция, Англия, Таяу Шығыс,

Азия елдерінің өкілдері бас қосқан үлкен жиынында Айнұр Рахмедоллақызы Ақылжанова 40 жыл бойы атом сынақтарының қасіретін тартқан Семей өнірі тұрғындарының денсаулығы жайында ағылшын тілінде баяндама жасапты.

Жасыратыны жоқ, біз оны отбасымызбен Алматы әуежайынан Нагасакиге шығарып салып, келерінде күтіп алғамыз. Біздің үйге кешкісін келген ол ертесінде асығыс Семейге аттанып кетті. Кең отырып әңгімелесуге де уақыт болмады.

Бұдан тұра бір жыл бұрын ол Алматы жүрек ауырулар институтында жүрек талмасы жөнінде кандидаттық диссертация қорғаған сәттері әлі есімде. Менің жұбайым сіңілісінің (туған әпкесінің қызы) жанында көмектесіп жүріп, өз мамандығы филология бола тұра медицина саласының біраз қитұрқыларын біліп алыпты. Кешкісін екеуі құндізгі бастан кешкендерін, кездескен қындықтарын қалай жеңе білгендерін күліп айтып отырған.

Оның кандидаттық диссертациясын қорғау сәтіне мен де күә болдым. Ғылыми диссертациялық кеңеске Алматы жүрек ауырулар институтының бұрынғы директоры, қазіргі директоры бастаған он бес шақты профессорлар жиналышты. Бұлардың әр қайсысы бір сұрақтан қойғанда 15 сұрақ болады еken. Бәріміз іштей тынудамыз. Журналист әдетім бойынша қойын кітапшама тұртіп отырмын. Сұрақ қою толастар емес. Жиырмадан астам сұрақтың біріне мұлтіксіз жауап қайтарылды:

– Жә, жетер. Қанша сұрақ қойсандар да жауап беретін бала екені көрініп түрғой, – деген бір ақ бас профессордың дауысы естілді.

Айнұрдың ғылыми жетекшісі Медицина ғылымы академиясының корреспондент-мүшесі, медицина ғылымының докторы, профессор Людмила Құсайынқызы Қаражанова өзінің еткен еңбегінің нәтижесін көріп, шәкіртіне дән риза.

Соңында Айнұрға осы Алматыдағы жүрек аурулар институтында қызметке қалуға ұсыныс жасалынды. Бірақ ұстазы Л.Қ. Қаражанова Айнұрға СММА-дағы ғылыми жұмыстарын әлі де терендей зерттеп, бұдан да зор табыстарға жету керектігін ескерді. Ұстаз сөзін күп алған шәкірті СММА терапия кафедрасының гематология саласы бойынша зерттеу жұмыстарын жалғастыра берді.

Он үш жылдан бері Семей Мемлекеттік Медицина Академиясы мен Нагасаки медицина университеті осы елдердегі атом сынағы мен атом бомбасының салдарынан дертке ұшыраған адамдардың қан құрамындағы өзгерістерді бірге зерттеп келе жатқанынан көпшілік әлі де бейхабар. Бұл істе СММА-ның бұрынғы ректоры, академик Толеген Қазезұлы Раисовтың еңбегі ұшан-төніз екенін айта кеткен жөн. Осы аралықта СММА-дан бірнеше медицина ғалымдары Нагасаки университетінде болып, ол жақтағы білікті ғалымдар Семейге келіп, бір-бірінен тәжірибие алмасқан көрінеді.

1999 жылы жапондық ғалымдардың көмегімен Семей қаласында атом сынағы құрбандарының Шығыс Қазақстанды қалпына келтіру орталығы ашылды. Ал СММА-ның қазіргі ректоры, м.ғ.д., профессор Мұрат

Қойшыбайұлы Төлеуов мырза екі ел арасындағы осынау ғылыми қарым-қатынасты жаңа белестерге шығарды.

Айнұр Нагасакиден чемоданға үқсас бір қара сумка көтеріп келді. Іші толған медициналық тұтікшелер. Семей тұрғындарының 100-ге жуық адамынан қан алғып, осы тұтікшелерде сақтап қоймақшы екен. Кейін Нагасакиден келген ғалымдардың біреуі арқылы сол жаққа қайта беріп жіберуге келісіпті. Жапониялық ғалымдар осы жіберілген қан құрамын зерттеу арқылы ядролық сынақтың Семей жұртшылығына қалай әсер еткенін, соның салдарынан қандай аурулардың түрі пайда болғанын анықтамақшы. Екі елдегі атом сынағынан туындаған сырқат түрлерінің үқастығы мен айырмашылығы да жетерлік. Медицина ғылымы үшін мұның бәрі әзірге ашылмаған жумбақтар.

Биылғы шілденің 24-інде Айнұр қан толтырылған тұтікшелері бар қара чемоданды көтеріп Алматыға келді. Келесі күні осы чемоланды өзі Нагасакиге алыш үшты. Бұл – оның Нагасакиге екінші сапары. СММА-дағы жас ғалымдардың жұмысын үйірлестіру жұмысымен көптен бері айналысып келе жатқан микробиология кафедрасының менгерушісі Марат Мәуітханұлы Оразалин де Айнұрдың биылғы көктемде өзі бастаған жұмысын өзі аяқтауына ықпал етті.

Кішкене тоңазытқыш түрінде жасаған қара чемоданның ішіндегі мұздар ерімеу үшін үйдегі тоңазытқышқа алма-кезек салып, әбігерге түстік. Олай етпесек тұтікшедегі қандар бұзылып кетуі мүмкін. Күн болса ыстық. Ертеңінде Айнұрды Нагасакиге тағы да шығарып салдық.

Бір айдан кейін Нагасакиден қайтып оралған оның әр сөзін өзіне білдірмей жазып алуға тырыстым. Семейге кетерінде өзі жайында газетке жазбақ ниетімді білдіріп едім, үзілді-кесілді қарсы шықты:

– Ұят болады. Он үш жылдан бері менен басқа да талай ғалымдар Семей мен Нагасаки арасын байланыстырып келеді. Ешқайсысы газетке интервью берген жоқ қой...

– **Бұл сені мадақтау үшін емес, Семей мен Нагасаки арасындағы, тіпті Жапония мен Қазақстан арасындағы байланыстардың нәтижесін насихаттау үшін қажет, – деп оны қөндіруге тырыстым.**

Ол ойлана келе «Ладно, только не переборщите!» – деп келіскең сиңай танытты.

Сондықтан біздің үйдегі бейресми әңгімелер барысында Айнұрдан естігендерімді ықшамдал, өндеп, қалың оқырман назарына ұсынғанды жөн көрдім.

– Наурыз айындағы бір апталық симпозиумда «1994-2003 жылдар аралығында Семей өнірінде қан ауыруына ұшыраған адамдардың денсаулық жағдайы» (орыс тіліндегі медициналық терминдерді жалпы тұрғы да қазақшаладым. – **С.Ж.**) деген тақырыпта ағылшын тілінде баяндама жасағам, – деп бастаған алғашқы сөзін. – Нагасакидегі атом бомбасын зерттеу университетінің доценті Н.Такамура осы тақырыпта одан ары бірлесе зерттеу жөнінде маған ұсыныс жасаған.

Мен келісім. Семейге келгеннен кейін біздің академияның қарамағындағы Жедел жәрдем ауруханасында қосымша жұмыс істей жүріп Такамура мырза беріп жіберген қара чемоданның ішіндегі арнайы тұтікшелерге ауруханадағы сырқаттардан алынған қандарды жинай бастадым. Қалалық қан тапсыру орталығынан сау адамдардың қанын да тұтікшелерге құя бердім. Барлық жиыны 100 адамнан алынған қанды Нагасакиге қалай апарғанымды өздерініз білесіздер. Бір ай ішінде Такамура мырзамен жүргізген зерттеу нәтижелері мынаны көрсетті: Семей өніріндегі ауру адамдарды былай қойғанда, сау адамдардың қанында да «фолиевия кислотасы» мен «В-12» витамины жетіспейтіні белгілі болды.

Соның салдарынан жүрек, қан тамырлары аурулары, инсульт, анемия сияқты сырқаттар Семей тұрғындарын мендеп алған. Н.Такамура маған ауру адамның қанындағы радиация салдарынан туындаған қатерлі өзгерістерді анықтауды, дәлірек айтқанда, қаннан клеткаларды бөліп алудың неше түрлі жолдарын үйретті. Мұны медицина тілінде «ДНК» (дезоксирибо нуклеиновая кислота) деп атайды. Осы жұмыстың соңында «Қазақстан тұрғындарының ағзаларында «Фолиевая кислотасының» жетіспеушілігі» деген тақырыпта ғылыми мақала жаздық. Гoto аралында орналасқан ауруханада Н.Такамура мырзамен бірлесе тұрғындардың денсаулығын тексердік. Нәтижесінде мен өзім үшін көптеген жаңалықтар ашқан сияқтымын. Осы бағытта әлі талай зерттеу жұмыстарын жүргізуіміз керек. Сонда ғана ядролық сынақтың зардабын тартып жатқан Семей тұрғындарының өмірін ұзартуға септігіміз тиеді деп ойлаймын.

Мұнымен қоса Нагасаки университетінің профессоры М.Томанага мен доцент К.Түкказаки өз әдістемелерімен таныстыруды. Олардан қан ауыруларын емдеу ісіндегі біз біле бермейтін кейбір ғылыми әдістерді де үйрендік. Ал, Жапонияның білгір ғалымдары – Секине, Ямашита, Кеничи, Нагай мырзалардың дәрістері ТМД елдерінен келген жас дәрігерлерге көп пайдасын тигізгені сөзсіз. Нагасакилік әріптестеріміздің әрқайсысы өздері жүргізген ғылыми зерттеулерінің нәтижесін бізге барынша ашып көрсетуге тырысты.

– Сонымен ядролық сынақты бастан кешкендерге тән аурулардың ең қатерлісі қайсысы екен?

– Радиация ең алдымен адамның ішкі ағзаларына әсер етеді де, қатерлі ісіктер пайда болады. Соның салдарынан бұрын медицинада белгісіз жаңа мутация, қарапайым тілмен айтқанда адам ағзасының жаңа биологиялық белгілері, қасиеттер пайда болады. Оның кесірінен адам баласының келешек үрпағы мүгедек болып туады. Мұның себеп-салдарын анықтайтын бірден бір сала – ДНК.

– Бұл әдісті үйрене бастаған жалғыз маман Қазақстанда қазірге сенғана деп түсінеміз бе?

– Жоқ, басқалар да үйренуде, үйреніп те жатыр.

– Айнұр, ұмыстпасам сен 1994 жылы мектепті үздік бітіріп, Семей медициналық институтына түстің. Сол жылы елімізде тұнғыш рет

тестілеу әдісімен емтихан тапсыру басталды. Ол кезде алдын-ала тест сұрақтары жарияланбайтын. Соған қарамастан 177 балл алғаның есімде.

– Иә, ең жоғары баллға үш балл жетпей қалды.

– Сұрайын дегенім ол емес еді. СММА-ны 2000 жылы қызыл дипломмен аяқтап, сонда оқытушы болып қалдың, қазір ағылшын тілінде ғылыми мақалалар жазып, үлкен жиындарда сол тілде баяндамалар жасап жүрсің. Осы Нагасаки сапарында ағылшын тілінде екі ғылыми мақала жазып, оны дүние жүзіне тарайтын АҚШ-тағы медицина журналына жіберіпсің. Сонда сен ағылшын тілін қалай қай жерде үйреніп жүрсің?

– Кез-келген мектепте, жоғары оқу орындарында ағылшын тілі оқытылады рой. Сонымен қоса өзімше іздендім.

– Шет тілдер институтында бес жыл оқығандар аудармашылықтан аса алмай жатады. Сен ағылшын тілін олардан жақсы білемін деп ойлайсың ба?

– Ол жағын нақты айта алмаймын. Әзірге тіл сайысина түсіп көргенім жоқ.

– **Нагасакиде ресми тіл жапон тілі ме?**

– Мемлекеттік тіл – жапон тілі. Ағылшын тілі тек ресми орындарда, ғылыми орталықтада ғана пайдаланылады еken.

– **Сен сондағы әріптестеріңмен еркін сөйлескен шығарсың?**

– Иә, еркін сөйлестім. Бірақ, Ресей, Украина, Беларусьтен келген қыздар ағылшын тілін білмегендіктен ептең қиналды. Аудармашының қызметіне жүгінді.

– **Сенің түрің жапон қыздарына қатты ұқсайды. Саған жапонша тіл қатқандар болды ма?**

– Ондай жағдай жиі кездесті. Әсіресе көвшілік орындарда. «Мен жапонша білмеймін» десем әдейі істеп тұр деп, ұнатпағандар да кездесті.

– **Жапондықтардың кейбір дәстүрлері қазақтарға ұқсайды деп естіміз. Өзің осы екі сапар барысында не байқадын?**

– Олар да біз сияқты өте қонақжай, ақ жарқын халық еken. Профессор С.Ямашитаның шешесі қызмет бабымен ұлына келген қонақтарды үйіне шақырып, дәм беруді дәстүрге айналдырған көрінеді. Бізді де шақырды. Сыйлы қонаққа аласа үстелге дастарқан жаю дәстүрі оларда да бар. Тура біздегі сияқты. Астыңа көшпік төсеп, еденде отырасың. Айырмашылығы – олардың үстелі төрт бұрышты, ал біздікі дөңгелек қой. Олар негізінен теңіз жәндіктері, көкөніспен қоректенеді. Шай демдеуге аса мән береді. Жетпіс алты жасар қарияның қолынан дәм татқанда өзімді үйдегідей сезіндім. Бұл кісі Нагасакиге тасталған атом бомбасынан зардап шеккендердің бірі. 1945 жылы 9 тамызда Нагасакиге атом бомбасы тасталғанда Ямашита әжей он алты жастағы қыз еken. Дәл осы сәтте қаланың басқа шетінде жүріп, аман қалыпты. Өздері он екі ағайынды болған еken. Өзінен басқасының бәрі әке-шешесімен қоса сол күні көз жұмыпты.

– Қарияның десаулығы қалай?

– Жаман емес сияқты. Бір рет инсульт алышты. Атом зардабына ұшырағандарды Жапонияда «Хибакуша» дейді. Ямашита әжей де сол хибакушаның бірі. Нагасакиде оларға ерекше жағдай жасалған. Хибакушаларға арналған ауруханаларды түгелдей араладық. Аурухана деген аты болмаса, мұнда сырқаттар өздерін үйіндегідей сезінеді.

– Нагасакиде өткізген қундерің сол қалаға атом бомбасының тасталғанына 60 жыл толған қаралы қундермен тұспа-тұс келді емес пе?

– Иә, Нагасакидің мындаған тұрғындарымен бірге, қаралы жиынның 60 жылдығына да қатыстық. Жапонияның премьер-министрі сөз сөйлемді. «Жер жүзінде атом бомбасының қасіретін тартқан соңғы ел Нагасаки жұрты болсын!» деген ұрандар айтылып, бейбітшілік жаршысы – көгершіндер көк аспанға ұшырылды. 1945 жылы 6 тамызда таңғы сағат 8-ден 15 минут өткенде Хиросимаға 15 келі тонналық уран атом бомбасы тасталса, 9 тамыз қүндізгі сағат 11-ден 2 минут өткенде Нагасакиге 21 келі тонналық плутоний бомбасы тасталыпты. Сол кезде Нагасакиде тұратын 240 мың адамның 73 мың 884-ті өліп, 75 мың адам жазылmas дертке ұшырапты. 120 мың 800 адам баспанасыз қалған. Қазір Нагасакиде 450 мың адам тұрады. Токиода – 12 миллион, жалпы Жапония халық саны 130 миллионға жуық.

– Қазақтар жайында жапондықтар не біледі екен?

– Ондағы әріптеріміздің көбісі Қазақстанда болыпты. Киіз үйдің ішінде қымыз ішкендерін, ат бәйгесін, қыз қуу ойындарын тамашалағандарын айтады. Қазақстан туралы пікірлері өте жоғары. Отыз жыл бұрын Жапония медицинасы өте төмен болыпты. Бәрін өздері көтерген. Естуімше олар аурудың алдын алу үшін халықтық медицинаны қолданады. Батыс медицинасы ауруды емдеу үшін ғана қолданылады дейді.

– Жапониядағы дәрігерлердің әлеуметтік жағдайлары қандай?

– Нагасакиде ең жақсы тұратындар – дәрігерлер секілді. Ең сыйлы адамдар да солар...

– Қошे тәртібі қалай екен?

– Жапонияда ұрлық деген мұлде жок. Біреуге дауыс көтеріп сөйлеу нағыз жабайылықтың белгісі саналады.

– Жапондықтар қошеде ұлттық киімдерімен жүре ме, жок еуропаша киіне ме?

– Мереке қундері әйелдер жағы кимоноларын киіп жүреді. Жастары – супер современный. Алайда оқу-білімге құштар.

– Бұл сапарларыңа ризасың ба?

– Әрине, бір айдың ішінде Нагасакидегі алты ірі ауруханада болып, әрқайсысындағы емдеу әдістері мен ғылыми жаңалықтарды мүмкіндігінше игеріп қалуға тырыстық. Қаншама атом қасіретін тартса да ішкі мұнын жасырып, өр намысын асырып, мамыражай тірлік кешіп жатқан нагасакиліктерден үйренеріміз әлі көп екен деп ойлаймын...

Міне мен қойын кітапшама тұртіп алған әңгімелерімнің ұзын ыргасы осы. Жапония мен Қазақстан арасында медицина саласындағы

осындаған тәжірибе алмасу жұмыстары жылдан жылға жалғасын таба берсе, ең алдымен атом зардабын тартып, қысқа гұмырларын қасіретпен өткізіп жатқан жазықсыз жандардың денсаулығына бір шипа табыла ма деп ойлаймыз. Ең бастысы талантты жастарымызға жол аша білейік. Ал мұндай жастар қазақта аз емес.

**«Қазақстан – Zaman»,
30 қыркүйек 2005 жыл.**

Омон қорғаушың ба, қорлаушың ба?

Көгамымыздагы күрделі жағдайларға байланысты үкіметтіміздің басқару-атқару аппараттарымен қоса право тәртібін қоргау органдарының құрылымдық жүйесінде де біраз өзгерістер жүріп жатыр. Соның айғағы ретінде кейінгі жылдары киім үлгілері өзгешелеу, білектерін сыйбана түрінген, белдеріне резеңке келтек қыстырыган милиция қызметкерлерінің тағы бір түрі қала көшелерінде пайда бола бастады. Ол, әрине, «заманың қалай болса, бөркіңді солай ки» деген еріккеннің ермегінен түгандықтан жайт емес екені белгілі.

Жаппай тәртіпсіздік белең алып, жазықсыз адамдардың тағдырына қауіп төнгенде арашага келетін айырықша мақсаттағы милиция отряды (ОМОН) дегендер, міне, осылар. Эйтсе де, осынау жас жігіттерге деген көпшіліктің көзқарастары кейінгі кезде онша жақсы емес. Олар туралы алыпқашты сөздер мен келеңсіз пікірлер жиі естіліп қалады. Тіпті, бұларды шаш ал десе, бас алғыштың сезінетіндер де бар арамызда. Егер шынымен солай болса «мұндай арашашидан аулақ!» деп бас тартудан басқа амал жоқ шыгар.

«Жел болмаса, шөптің басы қимылдамайтыны» рас болса осында бір гәп бар-ау деген күдікті оймен қаланың бұрылыш-бұраланы көп кішірек көшелердің түкпіріне орналасқан ОМОН-ның мекен-жайына келдік. Отряд бастығының орынбасары Темірханов Даulet Өмірханұлы бізден ашиқ әңгімеге даяр екенін білдірді.

Төменде осы кісімен жүргізген сұхбатымызды оқырман назарына сол күйінде ұсынғанды жөн көрдік.

– Дәуке, мекен-жайларының жұпымы болғанымен аулаларының кең екен. Оның үстіне көптің көзінен таса, онаша жерде орналасыпсыздар. Абыр-сабыр күй кешіп жатқандарыныңға қарағанда тағы бір «төтенше сапарға» аттанбақшысыздар-ау деймін.

– Оның бетін ары қылсын. Сіз біздің жаттығу сабағымыздың үстінен дөп тұстіңіз. Құнделікті жұмысымыз таңғы сағат сегіз жарымнан басталады. Содан 11-ге дейін тек спортпен шұғылданамыз. Мергендік сайысы, тағы басқа әртүрлі айла-тәсілдерді жете менгеру оңай емес. Жігіттердің шеберлігін арттырып, праволық білімдерін жетілдіре түсу басты міндеттердің бірі.

– Бос уақыттарыңызда бұдан басқа немен айналысасыздар?

– Бос уақыт деген бізде жоқтың қасы. Қазір міне, түскі үзіліс тақап қалды. Үзілістен кейін сағат 4-те қайтадан сапқа тұрамыз. Бұл былайша айтқанда, кешкі кезекшілікке дайындық деген сез. Содан сағат 5-тен түнгі 12-ге дейін біздің жігіттер көшеде жүреді, жүртшылықтың тыныштығын күзетеді. Қысқасы, әр минутымыз есептеулі. Құнделікті сабак кестесі бойынша жұмыс істейміз.

– Дәуке, менің байқауымша мұнда өнкей сайдың тасындай жас жігіттер іріктелініпті. Олардың бала-шагалары бар ма?

– Біз бұл қызметте әскер қатарынан қайтқан жас жігіттерді таңдал қабылдаймыз. Алдымен екі-үш жұмадай сынақтан өтеді. Егер осы жұмысты шын көңілімен қалап, одан әрі осында қалғысы келсе мінездемесіне, спорттық дайындығына, денсаулығына, дене бітіміне қарап үш жыл мерзімге жұмысқа аламыз.

Жігіттердің ойына бойы да сай келуі керек. Бой жүз жетпіс бес сантиметрден жоғары болмаса бізге жарамайды. Ақиқаты осы, оны несіне жасырамыз. Ал семья жағдайларына келетін болсақ, көбісі бойдақ. Оларға жатақхана берілген. Үйлі-баранды азаматтар да баршылық.

– Қызметкерлеріңізді пәтермен қамтамасыз ету жағы қалай? Кезекте тұрғандар көп пе?

– Ол жағынан бізде еш артықшылық жоқ. Бұл отряд республикамызда 1988 жылдың екінші желтоқсанында құрылды ғой. Тікелей ССРО Ішкі істер министрлігіне қарағанымызben аймақтық тұрағымыз жағынан Алматы қалалық Ішкі істер басқармасына бағынамыз. Солардың бүйріғын орындаімыз. Яғни, тұрмыстық-әлеуметтік жағынан да сол мекемеге тәуелдіміз. Былайша айтқанда, қаладағы басқа милиция қызметкерлерінен айырмашылығымыз шамалы.

– Дегенмен, сіздерді айрықша мақсаттағы милиция отряды деп атайды. Осы атаудың өзі біраз нәрсені аңғартып тұрған жоқ па? Сондықтан өздеріңіздің негізгі міндеттеріңіз бен мақсаттарыңызға толығырақ тоқтала кетсеңіз.

– Ә, түсіндім. «Айырмашылығымыз шамалы» деген сөзді мен артықшылық, жеңілдік деген мағынада қолданып тұрмын.

ОМОН-ның дүниеге келуінің себебі қазіргі уақыт талабынан. Демократия, жариялыштық саясатын бетке ұстап басқа шауып, төске өрлең бара жатқан бұзакыларды бетімен жіберсек нендей күйге ұшырайтынымызды бір сәт көз алдымызға елестетіп көріңізші...

– Эрине, бұзақыларды жөнге салған дұрыс. Бірақ міндettі түрде келтектің күшімен тәртіп орнату қажет пе? Мұндай әдіспен тұптің-тұбінде халықты өздеріңізге қарсы қойып алуларының мүмкін ғой.

– Кешіріңіз, біз өзімізді халықтың қорғаушысымыз деп есептейміз. Бұзақылар мен қарапайым халықтың мұддесін деген ұғымның арасы жер мен көктей.

– Эйтседе, бұзақылар аспаннан түскен құбыжық емес, өз арамызда жүрген отандастарымыз екенін ұмытпайық. Егер сіздер «тәртіпке түсіріп» жатқан бұзақылардың ішінен етжақын туысынызды немесе қимас досынызды, тіпті тұған балаңызды кездестіре қалсаңыз қайтер едіңіз?

– Егер олар саналы түрде сол жолды қалап алған болса өкінішті-ақ. Халық мұддесінен өз мұддесін жоғары қойып, тыныштықты бұзған, оның соңын қантөгіске әкеп соқтыруға себепші болған адамды қандай жақыныңыз болса да кешіре алмайсыз. Ал тұған балаңыз тәртіпсіздік жасаса, ең алдымен өзіңіз кінелі шығарсыз.

– Алайда, қоғамға қарсылық білдіргендердің бәрін бұзақылардың қатарына жатқызуға бола ма?

– Эрине, жоқ...

– Ендеше, неге адамдар жинала қалған жерлердің бәріне ОМОН-ның жігіттері таяқтарын шошандатып жетіп келеді? Мысалы, былтыр күзде Қазақ ССР Жоғарғы Советінің сессиясы өтіп жатқан үйдің алдына біраз жастар жиналып, қабылданбақшы заңдарға байланысты өздерінің көзқарастарын ашық білдірді. Депутаттар да олардың арасына барып ашық әңгімелер жүргізді. Нәтижесі жаман болған жоқ. Бірақ, сол арада үкімет үйін «сыртқы жаудан» күзеткендей болып ОМОН-ның жасақшылары сап түзеп тұрды. Бұл ізгі ниетпен келген жастардың көніліне кіrbің түсірді. Сонда сіздер кімнің тыныштығын сақтадыңыздар?

– Көпшіліктің арасында әртүрлі адамдар кездеседі. Жаңағы жастарды әдейі арандатып, орға жығуды көздеген арам пиғылдылар сол арада болмады дейсіз бе? Болды, әрине. Ара-тұра біздерге қарсы былапыт сөздер айтты, жиналған көпшіліктің өзі оларды басып тастап отырды. Қысқасы, ол жолы біздер үкімет орындары мен жастардың арасында түсінбестік туып кетпеуін қадағаладық. Алдағы уақытта да осы бағытты ұстаймыз.

– Осыдан кейін он шақты күн откен соң Алматыда баспанасыз жүрген қазақ жастары «Ақсай-3 А» мөлтек ауданындағы бір жылдан бері бос тұрған екі үйге рұқсатсыз қоныстанып алды. Сіздер оларды таяқтың күшімен куып шықтыңыздар...

– Иә, ол оқиғаның басы-қасында өзім де болғам. Бірақ таяқтың күшімен емес...

– Шындығын айтайын, мен де сол оқиғаның басы-қасында болған едім.

– Солай ма? Онда өзіңіз де бәрін біледі екенсіз ғой. Біз оларды заңсыз кірген үйлерінен шығарып, автобустармен бастапқы тұрақтарына апарып таstadtық... Мүмкіндігінше қақтығыс тудырмауга тырыстық. Эрине, олар өз еріктерімен бірден шыға қоймады. Кейбіреулер қарсылық білдірді. Ондайларды еріксіз итеріп шығаруға мәжбүр болдық. Бірақ сіз айтқандай таяқтың күшімен емес...

– Кейінгі кезде киім ұлгілері бір-бірінен өзгешелеу милиция қызметкерлері көшелерден жиі байқалады. Эйтседе, әрқайсының міндеттері әрқиылды сияқты. Осы жағына тоқтала кетсөніз.

– Біздің отряд үш ротадан тұрады. Барлық жиыны үш жұз адам. Негізгі міндеттіміз – халық көп жиналған жерлерде тәртіпсіздікке жол бермеу. Демонстрациялар мен шерулердің соңы шиеленіске ұласып кетпеуін қадағалау, қолдан келгенше оларды бейбіт жолмен тарату.

Ал енді киім ұлгілері бізге ұқсас Арнайы отряд деген бар. Олар қайыруға мүмкіндік бермей бара жатқан төбелес, қарулы қақтығыстарды басуға арналған.

– Сіз мана бір сөзіңізде «біз тек халық жағындармыз» деген едіңіз. Егер 1986 жылғы желтоқсан оқиғасындағы, эрине, оның бетін әрі қылсын, қайғылы оқиғаға тап болсаңыздар қайтер едіңіздер? Мына жақтан жаңа ғана өзіңіз айтқан арнайы отряд келіп қалды дейік...

– Бәрібір халық жағындармыз. Мысалы, былтыр қаладағы баспаңасыздар жер басып алған кезде күндіз-түні солардың өздерін күзетуге тұра келді. Бірақ олар сонда да бізді ұнатпады. Жазалаушыдай күдіктене қарады. Ондайда, эрине, көңілге кіrbің түсері анық. Мұндайда мерзімді баспасөз де біздің мұлт кеткен жерлерімізді көзден таса қылмайды. Сөйтіп, олар біздерді халыққа қарсы қойып алатынын өздері де байқамайтын сыңайлы.

– Таяуда орталық басылымдардың бірінен Балтық жағалауындағы республикалар Ерекше міндетті милиция отряды мен Арнайы отрядтың өкілдері қақтығысып қалғаны жайында оқыған едім. Оның себебі неде деп ойлайсыз? Біздегі жағдай қалай?

– Балтық жағалауындағы республикаларда қазір саяси жағдай тұрақсызыдау болып тұр ғой. Соған байланысты қоғамдық тәртіп сақшылары мен Қарулы Күштердің арасында әртүрлі ағымға бой ұрушылық байқалады. Олардың өзара түсініспеушілігі осыдан деп ойлаймын. Ал біздің республикада саяси ахуал бірқалыпты. Олай болса, біздердің арамызда алауыздық тууы мүмкін емес. Айрықша мақсаттағы отряд та, Арнайы отряд та қоғамымыздағы келенсіз жағдайларға қарсы күреседі. Яғни, халықтың тыныштығын сақтау басты міндет. Ендеше олармен де бір бағытта, бір жолда келе жатырмыз деп білемін.

– Республикамыздың облыс орталықтарында да осында милиция отрядының құрамдас бөлімшелері бар шығар?

- Эзірге астанадағы осы үш рота ғана. Келешекте көбеюі мүмкін.
- **Алдағы уақытта елімізде саяси ахуал орнықкан соң бұл отрядтың керегі болмай қалуы да мүмкін ғой.**

– Жоқ, мұндай отрядты баяғыда құру керек еді. Өркениетті мемлекеттерде мұндай жасақтар бұрыннан бар. Біздер енді ғана қолға ала бастадық. Таяуда Қытай Халық Республикасындағы Айырықша мақсаттағы халық жасақшыларының өкілдері Алматыға келіп, бізben тәжірибе алмасты. ОМОН-ның жігіттерінің спорттық дайындығын көргенде олар таң қалғандарын жасыра алмады. Мұны мен мақтанышпен айтқым келеді. Себебі, бұл мемлекетте «У-шу», «Каратэ» сияқты спорт түрлері ежелден жақсы дамығаны белгілі. Ендеше шетелдік әріптестеріміз де бізден үйренерлік бірденелер тауып жатса, ол үлкен жетістік емес пе? Сондықтан бұл милиция отрядын ССРО Ішкі істер министрлігіндегі алғашқы өзгерістердің бастамасы ғана деп білген жөн.

- **Сіздер Кавказ бен Балтық жағалауындағы республикаларға барып ондағы шиеленістерді реттеуге қатысқан кездеріңіз болды ма?**

– Біз өз республикамыздан шетке шығып көрген емеспіз. Былтыр Ұзынағаштағы шешендер мен қазақтардың арасындағы жанжалды басуға тұра келді. Таяуда әл-Фараби көшесінің жоғары жағындағы таудың етегінде рәкетирлердің екі үлкен тобы арнайы кездесіп, сұрапыл төбелес ұйымдастырыды. Егер біздің жігіттер дер кезінде жетпегендеге соңы немен бітерін кім білсін. Жастықтың желігімен есіріп жүрген жүгермектер анаумынауга тоқтамайды. Сонда не істеуіміз керек? Қару қолдану оңай іс. Бірақ өзіңіз айтқандай бұзақылар аспаннан түскен құбыжық емес, өз отандастарымыз. «Өзінен зор шықса, екі қозінен сор шығады» демекші, біздің жігіттер арашаға түскенде еріксіз бытырай қашты. Енді өзіңіз ойлап көріңіз, бұғалыққа бас бермес мұндай бұзақыларға от қару жұмсаған дұрыс па, жоқ әлде қан төкпей-ақ басқа жолмен таратқан дұрыс па?

Ескерте кетейін, біз жігіттерімізді ең алдымен ізгілікке тәрбиелейміз. Егер құнделікті сабак кестемізге көз жүгіртсөніз алдымен үгіт-насихатқа баса көңіл бөлінгенін байқар едіңіз. Осының өзінен-ақ ОМОН тек біреулерді ұрып-соғу үшін жасақталған отряд емес екенін байқауға болады.

Дәүлет Өмірханұлымен откен бұл сұхбаттан кейін қыындығы көп милиция жұмысының тағы бір қыры ашилғандай болды.

Расында да қазіргі алма-гайып ахуалды 200 пайдаланып қара ниетті бұзықтар адамдар өміріне қауіп төндірсе, қаланың әр бұрышында басқа тапсырмалармен жүрген қогамдық тәртіп сақшылары оларға бірден тойтарыс бере қоюлары қыын-ау. Сондықтан бір жерге жинақталып сақадай сай тұрган Айырықша мақсаттағы милиция отрядының (ОМОН) болғаны да құба-құп сияқты. Өйткені, олар біздің қоргаушыларымыз гой. Осының өзі де көңілге көп демеу емес пе?

«Халық кеңесі»,
13 қараша 1992 жыл.

Өмірде өзіндік із қалдырған Нағашыбай Шәйкенов туралы толғаныс

Марқұм Нағашыбай Аманғалиұлы Шәйкеновпен журналист ретінде баспасөз мәслихаттарындаға жүздескен екенмін. Жеке кездесудің сәті түспепті. Бірақ мен ол кісіні өте жақсы білетіндегі сезінетінмін. Өйткені мәжілісте Нәкең емен-жарқын бір ашылып, сөйлем алтын. Ақыры күлімсіреп отырып, әр сұраққа ыждаһатпен жауап беретін. Әсіресе еліміздегі құқықтық реформаны жүзеге асыру жөніндегі сан қылыш пікірлері ешкімді жайбарақат қалдырмайтын.

Әлі есімде, вице-премьер кезінде Қазақстандағы арнайы тергеу комитетін құру, прокуратуралық мәртебесін қайта белгілеу, судьяларды аттестациядан өткізу, жекеменшік жоғары оқу орындарының рұқсат қағаздарын қайта тексеру мәселелері төңірегінде айтқан толымды пікірлері тоқсаныншы жылдардың орта шенінде баспасөз беттерінде жиі жарияланды.

Ол кісі оның алдында Әділет министрі қызметін атқарған тұстарда бұл министрлік құқық қорғау органдарының бәрін бауырына басып жатқандай көрінетін. Ал өзі ұйымдастырып, кейіннен өзі басқарған Қазақ мемлекеттік заң институтының беделі бүгінде жыл санап өсе түсуде. Қазір бұл оқу орны академия деп аталады.

Марқұмның қоштасу сәті осы академияда өтті. Халық көп жиналды. Үкімет мүшелерінің бәрі де дерлік қара жамылып қабыр басына келді. Студенттер сүйікті ұстаздарын соңғы сапарға жолына гүл жайып шығарып салды, көздеріне жас алды, егіліп жылағандар да кездесті. Міне, Нағашыбай Аманғалиұлы жайында менің қысқаша білетінім осылар.

Жетісі өтіп, қырқы да тақап қалды. Осы қарсанда Нәкеңді тағы бір еске ала отырып, газетке мақала жазғымыз келетінін білдіріп соңында қалған ол кісінің жұбайы Лидия Алексеевна Шәйкеноваға телефон арқылы хабарласқанымызда қарсы болмады.

Келісілген уақыт бойынша келіп, сегізінші қабаттағы пәтердің қонырауын бастым. Есікті Лидия Алексееваның өзі ашты. Төргі бөлмеге өттік. Ортадағы шағын үстелдің үстінде дастарқан мәзірі әзірленіпті. Терезенің сол жағындағы бұрышқа қойылған сәкінің үстінде Нагашыбай Аманғалиұлының үлкейтілген суреті тұр. Тізе бүгіп диванға жайғасқаннан соң Лидия Алексеевнаға көңіл айттым. Сәл үнсіздіктен соң Нагашыбай Аманғалиұлы жайында білетінімдерді тілге тиек еттім. Сөйтіп, Нәкеңді еске алыш, әңгімеміз ақырындан жалғаса берді. Рұқсат болса, бұл үйдегі фотоальбомдарды да көргім келетінін жасырмадым. Лидия Алексеевна бұған да қарсы болмады.

Суреттер сыр шертеді

Әрбір суретті қарап отырып Лидия Алексеевнаны әңгімеге тарту оңайға түсті. Міне, мына жерде Нагашыбай Аманғалиұлы мектеп оқушысы. Одан кейін әскерде қызмет еткен кездері...

- Әскерде Нәкең қай жерде болып еді?-деп сұрадым.
- Чехославакияда. 1968 жылғы оқиғаға тікелей қатысыпты. Сол кездегі Кеңестер Одағының саясаты дұрыс емес екендігін ол қатардағы жауынгер болып жүргенде-ақ жазған екен, – деді Лидия Алексеевна.
- Ол пікірін ресми түрде жарияладап па?
- Жоқ, ол кезде ондай пікірді жариялау мүмкін емес қой. Қолжазбасын кейін маған көрсеткен. Көп қағаздары қазір саяжайда жатыр. Солардың ішінде болса керек.

Лидия Алексеевнаның айтуына қарағанда Нагашыбай Аманғалиұлы әскерден кейін өндірісте екі жыл жұмыс істеген екен. Содан соң Свердловскідегі Заң институтына түсken. Ол екінші курста жүргенде Лидия Алексеевна осы институттың бірінші курсына қабылданған. Бірін-бірі сол кезден бастап біледі.

Қарап отырса, Лидия Алексеевнаның тағдыры да қызық. Әкесінің ұлты – орыс. Шешесі-корей қызы. Өзі Қытай Халық Республикасында туылған. Алпысыншы жылдары Қазақстанға өткен. Талдықорған облысындағы бір ауданда орыс мектебін бітірген. Қазақтармен жіңі араласып өскен. Өзін орыс қызымын деп есептемейді. Бірақ жан дүниесі де, мінез-құлқы да қазақша қалыптасқаны көрініп-ақ тұр. Бұл кісі де Свердловск Заң институтына жылда емтихан тапсырып жүріп, үшінші жылы ғана әрең студент атанған. Төртінші курсқа келгенде Нагашыбай Аманғалиұлымен тұрмыс құрган. Бұл кезде Нәкең институтты қызыл дипломмен тәмәмдап, аспирантурада оқып жүріпті. 1974 жылдан 1992 жылға дейін Нәкең Ресейде әр түрлі қызметтер атқарғаны, ғылыммен түбегейлі айналысқаны бұған дейін айтылған.

Президенттің шақыруы

Лидия Алексеевна ауыр күрсініп қойып, менің сұрақтарыма еріксіз жауап қайтарып отырған сыңайлыш. Кеше ғана жанында жүрген өмірлік жары туралы енді өткен шақта әңгіме қозғау қын екенін түсінемін. Алайда Нәкең жайында мақала жазуға ниет етіп қойған соң қайтерсің. Қалайда Лидия Алексеевнаның көңілін босатып алмауга тырысадамын. Жоқ, ол кісі менің алдымда көз жасын көрсетпеді. Соған мұлде бекінгендей.

1992 жылы Нағаш (Нағашыбай Аманғалиұлын ол кісі осылай атайды екен) Алматыға келіп, докторлық диссертациясын қорғады. Ғылыми кеңесте Қырғызстаннан да өкілдер болды. Солардың бірі Президент Асқар Ақаевқа ресейлік бір қазақ докторлық диссертациясын өте жақсы қорғағанын айтып барса керек, ол кісіден ертеңінде-ақ шақыру келді. Қырғызстан Президенті Аппаратынан бір лауазымды қызмет ұсыныпты. Сөйтіп біз Қырғызстанға кететін болып, Свердловскіге оралдық. Келе салысымен Нағаш қызмет етіп жүрген институтқа Қазақстан Президенті Аппаратынан Н.Әбіқаев телефон шалды. Сәлден кейін Президент Нұрсұлтан Назарбаев Нағаштың өзімен тікелей сөйлесіп, Қазақстанға шақырған екен, ол бірден келісіпті. Міне, біздің Қазақстанға келуіміздің мән-жайы осындай. «Мұнда өткен жеті жыл, өміріміздегі ең мағыналы кезеңдер болды», – деп Лидия Алексеевна сәл тоқтады. Иә, бұдан кейінгі жағдайлар белгілі. Нағашыбай Шайкенов 1992 жылдың маусымынан Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Жоғары экономикалық кеңестің экономикалық кеңесшілер жетекшісінің орынбасары, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі, 1993-1996 жылдары Қазақстан Республикасының Әділет министрі, Қазақстан Республикасы Премьер-министрінің орынбасары. 1996 жылдан Қазақ мемлекеттік заң университетінің ректоры.

Жазылmas дерпт қайдан жабысты?

Әңгіме арасында Нағашыбай Аманғалиұлының әке-шешесі, тұматастыры жайында сұрап қалдым. Үш інісі, (біреуі қайтыс болған), бір қарындасты бар екен. Барлығы қызмет істейді. Әке-шешесі қарапайым шаруа адамы. Әкесі 1983 жылы қайтыс болыпты. Нағашыбай Аманғалиұлы содан кейін-ақ осынау жазылmas дертіне шалдыққан.

– Дәрігерлер оның жазылmas дерті жайында айтқан. Бертінге дейін өзі білген жоқ. Бірақ, сол ауру жөніндегі кітаптарды көп оқи бастағанына қарағанда алғашқы кездे-ақ сезді-ау деймін. Ол өмірінің соңғы уақытына дейін тынбай жұмыс істеді. Санкт-Петербургтегі ауруханада шалқасынан жатқанда да қолы компьютерден босамады. Төсегіне ынғайлап компьютер қойып бердік, – деп Лидия Алексеевна соңғы үлгідегі шағын компьютерді көрсетті. Онда Қазақстан Республикасындағы құқықтық реформа жайындағы заң жобаларының аяқталмай қалған мәтіні тұр.

– Онколог дәрігерлердің өзі Нагаштың ағзаларының осыншама төзімділігіне қайран қалды. Он жеті жыл бойы осы дерптен күрестік қой. Мұндайды олар бұрындары кездестірмепті. Бұл дертке шалдыққандар өмірден жылдам кетеді еken. Ол өмірді, адамдарды қатты сүйетін. Әсіреле қазақ халқын... "Қазақтар қалай да өркениеттің биігіне шығуы керек" дейтін. Сосын өзі құрған Заң университетін, ондағы студенттерді өз балаларында жақсы көретін. "Мен талай креслоны ауыстырдым. Олардан айырыламын-ау деп қорықпайтынмын. Ал мынау университеттен айырылу маған қорқынышты" дейтін. Сосын қызы Дарияны жанындај жақсы көретін.

Әкенің көз жасы

– Былтыр Дария соқырішек болып ауруханаға тұсті. Дәрігерлер оны сүйретпе зембілге (каталкаға) салып, операция жасауға әкетіп бара жатқанда Нагаш келіп қалды. Зембілде жатқан қызын көріп, өні бұзылып сала берді. Әкесінің бетіне қараған дәрігерлердің өзі сасып қалды. Сосын Нагаш сыртқа шыға жөнелді. Сәлден кейін келсем машина ішінде солқылдан жылап отыр еken, әрең жұбаттым. Дария көп ұзамай жазылып шықты.

Мейірімділік пен қаталдық

– Нәкен өте мейірімді адам болған-ау, – дедім әңгіме жібін үзіп алмауга тырысып.

– Ол қандай мейірімді болса, сондай қатал да, талапшыл да бола біletін. Біз бәріміз, бүкіл туыстары Нагашты қалай жақсы көрсек, одан солай қорқатынбыз да. Ол не айтса да әділдікті, шындықты айтатын. Онымен жақын жүргендер оның ойлау қабілетінің тереңдігі мен ақыл-парасатына таңданатын. Санкт-Петербургтегі дәрігерлер оны қалайда өлімнен құтқарып қалуға бар мүмкіндіктерін жұмсады. "Бұл кісінің ағзалары мұлдем ерекше, бұрындары кездеспеген жағдай. Осы адаммен танысқанымызға өзімізді бақытты сезінеміз. Өйткені мұндай адам өмірде сирек кездеседі" деген сөздермен бізді шығарып салды...

Нагаш ауруханада жатқанда тек дәрігерлер ғана түсінетін адам ағзалары жөнінде жазылған екі томдық кітапты сұратып алыш, түгелдей оқып шықты. Сөйтіп аурумен іштей күресіп жатты. «Ауруға берілме, өзінді сақта, сен бізге керексін!» – деп, көзін жұма бастаса-ақ құшақтап алатынмын. Ол көзін жайлап ашып күлімсіреп: «Мен әлі көп жасаймын. Ауруды жеңіп шығамын» – деп мені жұбатып қоятын.

Соңғы хаттар

– Бір күні Нагаш оқушы дәптерлерін сұратып алды да әрқайсысының сыртына атымызды жазып қойды. Сосын әрқайсымызға жеке-жеке хат жаза бастады. Мен жанында отырмын, бірақ маған хат жазды, неге олай еткенін

түсінбедім де бөгет жасамадым, – деп Лидия Алексеевна маған оқушы дәптерлерін ұсынды.

– Ол кісінің жазған хаттарын оқығаным ыңғайсыздау болмай ма, негізгі мағынасын айтып берсеңіз қайтеді? – дедім.

Лидия Алексеевна бір-екі ауыз сөзбен хаттардың мазмұнын жеткізді. Сүйген жарға, сүйікті қызы Дарияға деген сүйіспеншілік жайында екенін білдім. Ұлына жазып үлгермеген сынайлы.

– Дегенмен, кейбір тұстарын оқып көріңіші, – дедім. Оқи бастады, ғажап, мұндан да сезім сырлары болады екен-ау. Ол енді ғана асығыс-ұсігіс жеткізіп жатқандай. Төмен қарап тыңдалап отырмын. Денем шымырлап, көңілім босап бара жатқанын сезіндім. Сәлден кейін Лидия Алексеевнаның даусында діріл пайда бола бастады. Міне, ол өксіп барып үнсіз қалды. «Жылап отыр» деп ойладым. Хатты оқытпай-ақ қоюым керек еді. Бірдеңе айтып ол кісіні жұбату ниетімен басымды көтергенімде бір нұктеге тесіле қарап, үнсіз қалған Лидия Алексеевнаны көрдім. Селт етпейді. Көзінде жас жоқ. Жылай-жылай көз жасы таусылған жанарды мен тұңғыш көрдім.

«Письма папы любимой дочери своей Дарие Нагашыбаевне Шайкеновой. Россия, г. Санкт-Петербург, проспект Лиговский, 2-4 февраль, 2000» деген жазуы бар келесі дәптерді парақтап шықтым. Мұндағы әкенің қызына деген ұлы махаббатын мен орыс тілінен қазақ тіліне аударып әуре болғым келмеді. Бәрібір оны сол күйінде жеткізу мүмкін емес. Тек орыс тілінде оқу керек. Ол енді Дарияның ғана қасиетті дәптері ғой. Оны тек Дария ғана жүргімен түсіне алады.

Дарыннан дарын туады

Нағашыбай Аманғалиұлы кезінде өлең жазып, оны кейіннен қойып кеткендігі туралы теледидардағы бір сөйлеген сөзінен естіген едім. Лидия Алексеевнаға арнаған махаббат лирикалары да жетерлік екен. Оның біразын ол кісі жатқа айта алады. Әкесінің жолын қуған ұлы Арманнның мамандығы заңгер. Ол да өлең жазады. Биыл 9 сыныпта оқитын Дария да өлең жазады. Таяуда бұл екеуінің өлеңдерін топтастырып шағын кітапша шығарыпты. Оқыдым, жақсы өлеңдер. Нәкең ұлы Арманнан нағыз ақын шығуы мүмкін деген жорамал айтыпты.

– Нағаштың қолынан келмейтін нәрсе жоқ еді. «Қажет болса кез келген нәрсені жасай аламын» деп мақтанатын. Онысы рас болатын. Қолынан іс тігуден бастап, үй салуга дейін келетін. Өзімізге арнап өз қолымен үй салмақшы болып жүрген, алайда арманнның бәрі орындалған ба?

Қым-қиғаш мінездер

– Нағаштың мінезінде қарама-қайшылықтар да жетерлік еді. Сондықтан да оны екінің бірі түсіне бермейтін. Кейде маған бұрқ-сарқ етіп ашууланып шығып кететін де, жолда машинамен бара жатып телефонмен:

«Лидия сені бәрібір жақсы көремін», - деп жадырай сөйлеп, көңілімді көтеріп тастайтын. Нагаштың достары көп болды. Оны әйелдер өте жақсы көретін. Мен тіпті олардан қызғанбайтынын, себебі бәрі өзімнің дос, құрбыларымғой. Олардың арасында нағыз адами, азаматтық сезімдер ғана қалықтап жүретініне мен қалтықысыз сенетінмін. Нагаш өзі сәл қателік жасаса үлкенне де, кішіден де кешірім сұрауға дайын тұратын. Оған арланбайтын. «Сен өз кемшілігінді мойындан білмейсің!» – деп маған жиі ескертпе жасап жүруші еді. Жалпы әйелдер, біздер, сондаймызғой.

Отініш

Лидия Алексеевна маған көрсетіп отырған қағаздардың ішіндегі Қырғызстаннан, Ресейден, тағы басқа жерден келген көптеген көнілайту жеделхаттарына қозім тұсті. Оның бәрін санамалап жату міндет емес. Солардың ішінде Алматы қаласының тұрғыны Болатбек Мұстафин деген адам Премьер-министрге, министрге, Ішкі істер министріне, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасына, Ғылым және білім министріне, Қазақтың мемлекеттік заң академиясы ректорының міндетін атқарушыға өтініш жазып, оның көшірмесін Лидия Алексеевнаға да құлаққағыс ретінде жолдапты. Бір сөзben айтсақ, ол Нагашыбай Аманғалиұлы өзі құрып, өмірінің соңғы күніне дейін өзі ректор болған Қазақтың мемлекеттік заң академиясына марқұм Нагашыбай Шәйкеновтың есімін беруді, сонымен қатар осы оқу орнында оқитын студенттер мен аспирантар үшін Нагашыбай Шәйкенов атындағы стипендия тағайындауды өтініпті.

Бұл, әрине, өте орынды өтініш екенінде сөз жоқ. Жоғары жақтағылар бұл өтінішті болашақта қанағаттандыратынына өз басым сенгім келеді.

«Алдан кетті»

– Санкт-Петербургтегі ауруханада Нагаштың жанында інісі Бақыт екеуміз бірімізден кейін біріміз кірпік қақпай төрт айдан астам кезекшілік еттік. 25 наурыз күні тұнгі сағат екіден аяу бастағанда мен оның жанында отырғам. Кенет ол:

– Бақытты шақыршы! – деді.

– Ол демалсын, мен қасындамын ғой, не керек, маған айта бер, - деп едім, көнбеді. Айтқанын істедім. Бақыт келіп менің орныма отырды. Маған көрші бөлмеге барып демала ғой деді. Төрт айдан бері шаршағандықтан ба, сәл жантайып едім, көзім ілініп кеткен екен. Бақыт оятты. Сағатқа карадым, арада он бес минут қана өтіпті. Жұғіріп Нагаштың қасына келсем, ол мәңгілікке көз жұмыпты. Дүние көз алдында шыр айналып жүре берді. Ақыргы дем алдында қиналғанын көрсеткісі келмегенін түсіндім.

Сөйтіп, ол мені «алдан» кетті. Бір айтайын дегенім, ол Ресейде туып, Ресейде қайтыс болды. Бірақ, оған өзі қатты сүйетін тұған елінің топырағы бүйірды.

Ертеңінде Санкт-Петербургтен Алматыға ұшатын ұшаққа үлгере алмаймыз ба деп қатты қобалжыдық. Таң ата салысымен Премьер-министр Қасымжомарт Тоқаевтың көмекшісіне телефон шалып, болған жайды айттым. Премьер-министр дереу көмек көрсетіп, ол жақтан бер жаққа сол күні ұшып келуімізге толық мүмкіндік жасады. Қаралы жиынға үкімет мүшелерінің бәрі келді. Ол кісілерге алғыстан басқа айтарым жоқ, -деп Лидия Алексеевна сөзін аяқтады.

Іә, сөйтіп тағы бір жақсы адам, қайталанбас тағы бір тұлға бұл дүниеден жарық жүлдyzдай ағып өте шықты. Мамыр айының 6-сында ол кісінің қайтқанына да қырық күн толады екен. Отіп бара жатқан өмір-ай, десенізші!

**«Егемен Қазақстан»,
06 мамыр, 2000 жыл.**

Өмірі де, өлеңі де өзіндей...

Тарихы ғасырлар тереңіне жол тартқан қазақ әдебиеті өткен ғасырдың алпысынышы-жетпісінші жылдары дамудың серпілісті кезеңіне аяқ басты. Осы тұстың тағы бір ерекшелігі әдебиетке жаңа бір лектің келуі болатын. Бұл лек кешегі ашаршылықты да, саяси куғын-сүргінді де, оқ пен отқа оранған соғыс жылдарында көрмеген тың толқын еді. Соғыстан кейін туған ұрпақ өмірдің асқарларына батыл ұмтылды. Олардың жүрегінде маҳабbat пен адалдық, әділдікке інкәрлік пен тәуелсіздік идеялары маздап жатты. Сол толқынның бел ортасында Нұрлан Оразалин де жүрді Уақыттың көшіне тоқтау бар ма? Уыз жырларымен оқырман жүрегіне жол тапқан сол Нұрлан бүгінде азамат жасы алпысқа да келіп қалыпты. Бүгінде Нұрлан Мыркасымұлы Оразалин көрнекті ақын, танымал драматург, Қазақстан Жазушылар одағының төрағасы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты. Төмендегі материалда ақын шығармашылығы туралы сыр шертіледі.

Редакциядан Нұрлан Оразалин – шығармашылығы туралы макала жазуға тапсырма алған соң ойланып қалдым. “Құралайдың салқыны” деп аталатын кітабын өткен жылдары оқып шыққанмын. Оның үстіне кезінде үш – төрт жылдай қарамағында қызмет атқарғанмын. Сондықтан Нұрекең туралы жазу қыын бола қоймас деген оймен таяуда жарық көрген әрқайсысы жиырма табақтан тұратын үш томды парақтауға кірістім. Мұнда ақынның жас кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жазған барлық өлеңдері бар еді. Алдымен «Автограф орнына» деген атпен берілген Н.Оразалиннің оқырманға арнауын оқып шықтым. «Айналайын, оқырман!» деп бастады ол кісі алғашкы сөзін, – «Сырлы шактың» соңғы беттерін жаза отырып, өзімнің

толқығанымды алуан түрлі сезіммен әртүрлі ой толғағына бөлөнгенімді Сенен жасырғым келмеді. Әйткені бұл менің жиырма бес, отыз жылдай жеке жинақ болып шығуға бірақ кезінде әртүрлі себептермен баспа бетін көрмей қалған тұңғыш кітабым еді... Дегенмен қазірде қонар базарлы көліне канагатталып, тамызда жеткен – кеш жиналған жыл құсындай болған осы – бозбала күнгі бозмінез жырлар да Тағдыры маған біртүрлі өзге болып көрінеді...

Өлең мен өмір өлшемі – қашан Жүрек арқылы өткен, сөйтіп барып ойға, санаға жеткен сөз ғана шешендік мәртебесіне ие болмақ. Оның өрі мен жүректің төріне жол алған Жыр – бақытты жыр. Қолына қалам ұстаған ақынның қай Бақытты жырды жаратқысы келмейтіні бар ма?! Ақын атаулының ең биік арманы мен мұраты ғой. Мен – әдебиетке алпысынышы жылдардың орта тұсында келген, соғыстан соң туған буынның бірімін. Қатыгез тағдырдың жебесі барымызды тым ерте сирете бастағаны ауық-ауық жанынды жабырқатады...” дей келіп ол өзінің достары мен құрдастарын еске алады. Сөйтеді де оқырманға тарту етеді.

Тәңірім нұрын төккенде,
Боянар түске көгал маң;
Жазбаған жырлар көп менде,
Жырлар да көп-ау жоғалған...,-деп басталатын сезімге толы шумақтар:
Жазбаған жырлар көп менде,
Жырлар да көп-ау жоғалған ,
Ақын боп туған көктемде,
Ақын боп өлсек жоқ арман... – деп аяқталады.

Бұдан кейін оқырман тап-таза, мөп-мөлдір тау суындағы сынғырланған поэзия бастаудына бас қояды. Осы бірінші томның алғы сөзін жазған Қазақстанның Халық жазушысы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Тұманбай Молдағалиев ақын інісі жайында былай толғанады:

«Мен Нұрланның өлеңдерін оқып отырып, көбіне ойға батамын, әлде бір әсем әннің әуезін естігендей күй кешемін. Нұрланның жырлары оқырманың бей жай қалдырмайды. Жылатады. Мұнайтады. Күрсінеді. Қуантады. Ширықтырады. Арландырып, намысына қамшы салады. Білмейтінім... Көп секілді «тонның ішкі бауындағы араласа қойған жоқпыш.

Білетінім – Түркияға екі рет, Америкаға бір рет сапарлас болып, бірге барып қайттым. Қай жолда да жығылмайды. Біреуді қуантсам, біреуді бақытты етсем деп түрады. Сол елгезек жаны оны ел биігіне алып шыққан болар. Әдебиет көшін бастап келеді. Жақсы бастап келеді. Табиғатында шешен, көсем болып туған інімізден оның азаматтық бақытын қызғанып көрген емеспін...» 25 маусым, 1996 жыл.

Ал енді әдебиет сыншысы А.Мырзабектің пікіріне назар аударып көрелік. Жас сыншы былай деп жазады: «Ол – соғыстан соң туғандардың жырлары шөліркеп қалған қазақ поэзиясының кең сахараасына дауылдан

кейінгі нөсерлеп құйған алғашқы ақ жауын еді. Сондықтан бұлардың табиғатына көктем стихиясы көбірек тән:

Бастауын шайып бұлақтар,
Тулаған кезде келермін,
Шашбауын өріп құрақтар,
Шулағап кезде келермін ...

Ақының осы өлеңің оқыған кезде көктемнің алғашқы самал желінің лебін сезгендей бір әдемі, рахат күй кешесін». Н.Оразалиннің жан дүниесіндегі асау толқындағы тебіренген серпілісті табиғаттың болмысындағы сан өзгеріске ұшырап жатқан гармониялық құбылысты сыншы жазбай таниды. Өлең соңында адамның жүргегін шым еткізетін сағынышты сезімдерді дөп басып, елегзиді. Сөйтеді де осы олеңнің құдіретін танып, балаша тебіренеді.

Тандамалы туындылардың екінші томына пікір жазған ақын Фариза Онғарсынова: «Нұрлан өмірдегі барлық болмысқа, құбылысқа ызасы бетіне теуіп, тенсініп қарамайды. Ыза – ақылдың жауы. Ақыл жұқарған жерде ақиқат та сылти басады. Ақын жақсылы, жаманды тіршілік болмысына биіктен, парасат биігінен байыппен қарайды. Бұл – суреткерге аса қажет қасиет, Көбімізге қонбай, қолымызды жеткізе алмай жүрген қасиет» дей келіп, ақын творчествосын, ақын поэзиясын қадағалап оқып жүретіндігін айтады. «Нұрлан ақынның суреткерлік өнерінің негізгі тіні – адалдық», - деп Н.Оразалин өлеңдеріндегі тіл байлығына шын көңілімен тамсанады. Қазақ тілінің керемет метафораларымен көне матадай кемескі тартып, ұмытылып бара жатқан сөздердің Нұрлан өлеңдерінде жаңа сипатта қайта тірілгеніне қуанады. Нұрланнның поэзия тілімен, қарапайым қазақ өлеңімен салған өшпес суреттерін, табиғат бейнелерін сипаттайтын шумақтарын мысалға келтіреді:

Күздің сыннық қабағы... Нұр жасарып,
Жапырақсыз жабырқап тұрмашы қарт,
Тау бөктерлеп келеді қырға асығып...
Тағы бір мысал:
... Ән сыйздатып Алатаудың жотасын
Інген-сезім іздер кеште ботасын.
Жасыл бақтың жапырағын жұлып күз,
Тәнімізге салар мезгіл соқасын...

Міне, Фариза апамыз соңынан келе жатқан інісіне өзінің жүрек-жарды сөздерін арнай отырып, онын өлеңдерін бізге әр қырынан осылай талдап береді.

Ал үшінші томдағы «Гарыш мінезді жырлар» деп аталатын алғы сөзді 1997 жылы Шыңғыс Айтматов жазыпты. Сол жылы Қазақстанның тәуелсіздік мерекесіне қатысуға келген ұлы жазушы Ш.Айтматов қазақтың белгілі ақыны Нұрлан Оразалинмен танысады. Алматыдан ұшар сөтте «жолда оқырсыз» деп Нұрлан ол кісінің қолына «Парасат» журналын ұсынады. Жазушы ұшақ ішінде отырып, Нұрланнның өлеңдерімен танысады. Сондагы алғашқы әсерін ол кісі былай жеткізіпті:

«Әсіресе ақын жүрегін жарып шыққан:

Тұнгі дауыс...

Қандай сұсту? Үрейлі...

әлдекім кеп көшемді үнсіз қурейді

Желтоқсанның жетеді үні талықсып,

қашатындай бір ой қуып бір ойды...—

деген жолдар жадымда қалып қойыпты...

Міне ақынның «Құралайдың салқыны» атты жыр жинағын оқу үстінде тағы да сондай бір өзгеше әсер құшағында отырмын. Кітаптың әр жаңа бетін ашқан сайын маған әлдебір таныс сезім қолын созатындей. Дүниежүзілік құбылыстарды өзінің жүргегі мен ойы арқылы өткізетін ақынның жырларын толқымай оқу мүмкін емес.

Мен осы өзіммін бе,

Баскамын ба?

Пенденін бе жүрген құр бас қамында.

Жанымды мазалайды қайрақ ойлар,

Жиі жасын ойнайды аспанымда.

Қара нөсер төгеді көктен құйып,

Қара аспанның көңілі кеткен бе иіп?!

Жүргім елеңдейді жиі-жиі,

Найзағайлы ғарышым неткен биік?! – деген жұдырықтай жүргегі бар жұмыр басты пенденің өзгеше суретін салған өлеңмен қыстырып ой ерген жолдарға еріксіз риза боласың. Ақын қуанса шын қуанып, мұнайса шын мұнаяды. Оның бір жырдан екінші бір жырға көшіп отыратын лирикалық кейіпкерінің жан дүниесіндегі толғаныстар ауыл, аймақ, керек десеніз кейде ұлт пен ұлыс шекарасынан шығып жалпы адамзаттық толғаныстар кеңістігіне көтеріледі. Ол аспанмен тілдессе де, жермен сырласса да, бір қызығы сені досынмен ең жақын, етбауыр туысынмен сөйлестіргендей, тілдестіргендей ерекше бір күйге бөлейді.

Қаранғыға ұмтылады неге ойым?

Қамыктың деп кімді, қалай сөгейін?

Беу, көк аспан аруақтардың мекені,

Тіл қатшы бір... Тірілерге не дейін?!- деген жолдардың бойына шынайы шабыттан туған кунақ жырға тән қайталанбас қуатты жырлардың жатқанын қалай аңғармауға болады?..”

Бұл – Шыңғыс Айтматовтың журекжарды пікірі. Жазушы өзі қатты сыйлайтын Нұрлан інісінің өлендеріндегі жай адам байқай бермейтін «інжумаржандардың» бәрін сүйсіне отырып, жіпке тізеді. «Нұрлан үшін «қаранғы тұн де», «аруақтарға мекен болған көк аспан да», «кеудесін қысқан Дәуірдің қасіретті толғағы да», бәрі-бәрі «жүргегін жұлқыған тәнір сөзіндей елестейді»,- деп жазады Ш.Айтматов өзінің пікірін тұжырымдай келіп.

Жалпы бұл үш томдықтың ішіндегі өлендердің ара-арасында белгілі ғалым Р.Нұргалидың, сыншы Б.Сарбалаұлының толымды пікірлері кезектесе беріліп отырады.

Сондай-ак белгілі жазушы С.Мұратбеков те Н.Оразалиннің шығармашылығын жеріне жеткізе талдайды.

Ол былай дейді «Ақын мына ұлы дүние құбылыстарын жүрегі арқылы өткізіп, ақыл мен ойдың, парасат пен пайымның казанына салып карайды. Жинақтағы жырлар соның жемісі. Жүректің шері мен мұндың ірі мүдделер, биік мұраттар тұрғысынан қоректенгенде ғана өзінің көркемдік құдіретіне ие болады. Замандастарыңа жол табады. Мұның өзі, әлбетте, ақындық бақыт қой! Нұрлан ақынның сол бақыт құсы «Құралайдың салқыны» жинағы арқылы баянды қонағы десек, немесе бозбала кез бен жастық шақтың жалынына оралған отты құндердің көзіндегі болған «Беймаза көніл» мен «Шырақ жанған тұн» әкелген даңқ триумфының тағы бір дәлелі десек, асыра айтқандық емес. Мысалы:

Ойсыз құндерім - өкініш,
Ойлы құндердің бәрі – аман;
Кеуде деген – бір бекініс
Көңіл деген – бір қара орман...
Жүрегімді жұлқиды Тәңір сөзі
Тамырына тығызып қаламұштың...
Жырға тұс, жүректен бар ыстығым.

Мұн оранып өлең туды сиядан... – деген жекелеген үзінділер, ойлы да образды тіркестер мен түйіндер жоғарыдағы ой-пікірлерді толық дәлелдейді.

Біз жоғарыда Нұрлан Оразалиннің үш томдық жинағына әр жылдары пікір жазған адамдардан үзінділер келтірдік. Ақынның өлеңі жайында сол саланы зерттеп жүрген мамандар мен әдебиет майталмандарынан асырып айту мүмкін емес. Ал Нұрлан ақынның адами келбеті мен болмысы жайында оны білетін қаламдастарының кез-келгені жүрекжарды сөздерін төгіп салатынына күмәнданбаймыз. Жалпы ол кісіні білетін кез келген адамнан ол жайында сұрасаныз тек жылы лебіз естисіз.

Таяуда ғана өткен Жазушылар одағының құрылтайында біз Н.Оразалиннің қарсыластарының өзі оның адами келбетіне ешбір болдық. Жиын сонында басқарма дауыс беріп, үшінші мерзімге төрағалыққа сайлауы осының айғағы болса керек. Несіне жасырамыз көптеген қаламгерлердің шығармашылық келбеті мен адами келбеті үйлеспей жатады. Ал Нұрлан Оразалиннің поэзиясы қандай мөлдір, таза болса жан дүниесі де дәл сондай таза, мөлдір.

Нұрлан Оразалин «Егемен Қазақстан» газетінің бас редакторы болған кез мен үшін ұмытылмайтын жылдардың бірі болып жадымда қалды. Бұл кісі жайында сол кезде сол басылымда қызмет еткен журналистерден сұрай қалсаңыз, оны тек құрметпен еске алады.

Мықты ақын, білікті басшы, абзал азамат Нұрлан Оразалин жайында айта берсе әңгіме көп. Небір қызықты естеліктер айтуға болар еді. Бірақ бұл мақалада оны-мақсат тұтпадық.

Алпысқа алқынбай жеткен ағамызға алыстан қызыға қарай отырып, біз ол кісіге тың ізденістер тілейміз. «Алпыс — тал тұс» деп Шераған, айтқандай Нұрекендей азаматқа екі алпыстың өзі аз сияқты көрінеді.

**«Президент және Халық»,
15 маусым 2007 жыл.**

Сағындық сені, «Қаратөбе»

Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті өз шекараларын айқындаپ алғалы да көп уақыт өте қойған жоқ. Элі күнге дейін жалғасып келе жатқан осы іске қөптеген қайраткерлер қатысып, еңбек етті. Сондай айтулы тұлғалардың бірі – Бигали Тұрарбеков еді. Өкінішке орай, ол өмірден ерте кетті.

Ол алғашқыда ғылым жолын қуды, әдебиетпен айналысты, спортпен шұғылданды.

1950 жылы Алматы облысының Матай стансасында Ұлы Отан Соғысы ардагерінің отбасында дүниеге келген. Бигали мектепті үздік бітірген соң Жамбыл гидромелиоративті институқа түсті. Оны ойдағыдай аяқтағаннан кейін Шардара су қоймасының құрылышына жолдама алды. Жас маман аз уақыттың ішінде құрылыштың бас инженері дәрежесіне дейін өсті.

Көп ұзамай ол Мәскеуге барып, екінші жоғары білімін алып қайтты. Келе сала Қазақстан Сыртқы істер министрлігіндегі маңызды мемлекеттік қызметкес тұрды. Кеңес Одағы күйрекен кезде біздің республикамызда сыртқы саясат ведомствосының дардай атынан басқа ештеңесі жоқ болатын.

Бигали Шәріпқалиұлының басшылығымен Қазақстан консулдық қызметінің іргесін қалайтын негізгі құжаттар дәл сол кезде өмірге келе бастады. Бигали өзінің талапшылдығының, әділ де ашық мінезінің арқасында ұжымдағы беделді азаматтардың біріне айналды.

Бигали кішіге – аға, үлкенге – іні, өзі құралпыластарға дос бола білді.

1990 жылдары Б.Тұрарбеков еліміздің Қытайдағы алғашқы елшілігі құрамында саяси мәселелер жөніндегі кеңесші қызметін атқарды. Одан кейін

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 10 жылдығына «Астана», «Ерен еңбегі үшін» медальдарымен марапатталды.

Сыртқы істер министрлігіне қайта қызметке оралған ол Ерекше тапсырмалар жөніндегі елші ретінде мемлекеттік шекараны делимитациялау жұмыстарымен айналысты. Шекаралық мәселелер бойынша Ресей, Қытай, Түрікменстан және Өзбекстанмен арада өткен келіссөздердің барлығына дерлік қатысты. Сағаттап жалғасқан келіссөздерде бар күш-жігерін сала отырып, әрдайым Қазақстан мұддесі үшін нәтижелі шешімге қол жеткізе білген оны әріптестері бұл күндері мақтанышпен еске алады.

Келіссөздер аясында нағыз дипломатиялық шеберлікпен өз ұстанымын қорғайтын. Түйткілді жағдайлар туа қалса оңтайлы ымыра тауып, ұтымды шешімдер қабылдай біletін. Әсіресе, Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы мемлекеттік шекараны делимитациялау жөніндегі Келісімге қол қояр сәттегі Бигали Шәріпқалиұлының тапқырлығы біздерді әлі қүнге дейін таңдандырады, – деп еске алады қазірде Сыртқы істер министрінің кеңесшісі қызметін атқаратын Бағыт Абылгазин.

2006 жылы Қ.Тоқаевтың жалпы жетекшілігімен «Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы жайлы шындық» атты авторлар топтамасы жарық көрді. Осы кітаптың бір тарауында Б.Тұрарбеков соңғы жылдары атқарған жұмыстары мен өзі бастан өткерген небір күрделі келіссөздер төңірегіндегі саяси ахуалдарды өте тартымды баяндаған.

2005 жылы Б.Тұрарбеков Шанхай Ұйымының ланкестікке қарсы аймақтық орталығының Атқарушы комитеті құрамындағы Қазақстан СІМ-нің кеңесшісі болып тағайындалды. Бұл оның өміріндегі соңғы қызметі еді.

Бигали Шәріпқалиұлы Тұрарбеков 2006 жылдың 9 желтоқсанында аяқ астынан, күтпеген науқастан көз жұмды. Бірақ оның атқарған жұмысы, сінірген еңбегі барша әріптестерінің жадында.

– Бигали қызмет жағдайымен шетелдерде іссапарларға жиі шығатын. Ол тағы сондай сапарлардың біріне кеткен сияқты мен үшін. Қайда жүрсе де барлық жолдас-жораларының, олардың бала-шағаларының туған күндерін ұмытпай сыйлық дайындал, құттықтаудан шаршамайтын. Кейде екі қызы өзі шетелден әкелген сыйлықтардан тыс қалып, реніш білдірсе, оларды жұбатып, көңілдерін көтеріп қоятын. Бигалидың шешесі өмірден ерте өтіпті. Соғыс ардагері, екінші дәрежелі мүгедек Шәріпқали ақсақал жалғыз ұлын өзі тәрбиелеп өсірген екен. Бірақ бір жылдан соң Бигалидың өзі де әке сонынан мәңгілікке аттанып кеткені өкінішті-ақ!

Бигали спорттың талай түрімен айналысқан. Бос уақытында біздерге бильярд үйреткен. Сондықтан жыл сайын оның туған күніне арнап біздер бильярдтан өзара сайыс ұйымдастыруды дәстүрге айналдырық. Биылғы турниріміз 16 ақпанда Алматыдағы «On Time» бильярд клубында өтті. Оны ұйымдастыруға «Груп 4 Секурикор Қазақстан» ЖШС, «РКГП Казгеокарт», Шығыс Қазақстан облысының «Шығыс» атты ардагерлер ұжымы ат салысты, жолдастары мен достары қаражат жағынан қолдау көрсетті. Біз Бигалиды

«Қаратөбе» деп атайдынбыз. Олай дейтініміз, дене бітімі қандай болса, жаңдұниесі де сондай ірі тұлғаның бірі еді, – деп еске алады оның қызметтес досы Ғабиден Бекмұхамедов.

Иә, азаматтың азаматтығын айғақтайтын белгілер көп. Ал оның өзімен бірге жүрген достарының оған деген шын көңілінің, сағынышының орны тіпті бөлек. Дос сағынышы деген де қын-ау.

**«Президент және Халық»,
16 қазан 2008 жыл.**

Сексеннің сенгірінен көз салғанда

Еуропа және Азияға кеңінен танымал ғалым академик, қоғам қайраткері Сұлтан Сартаевпен сұхбат:

**– Сұлтеке, заңгерлік мамандықты қалай таңдал жүрсіз?
Әңгімемізді алдымен содан бастайықшы.**

– Мен, 1927 жылдың 15 қазанында Қызылорда облысының Жаңақорған ауданының Жаңақорған елді мекенінде дүниеге келдім. Әкеміз ауыл еңбекшісі еді. Ұлы Отан Соғысына қатысып, аман оралған ол 8 баланы тәрбиелеп өсірді. Мен бәрінің үлкенімін. Ата-анам мені мұғалім болып, туған ауылының балаларына білім берсе екен деп аңсапты. Ал мен екінші сыныпта оқып жүргенімде арбакеш болуды армандадым. Біздің ауылда Мәди деген арбакеш атарбасымен қасымнан зырғытып өткенде оған қызыға қарайтынмын. Мектепті бітірер алдында қылмыс пен қылмыскерлер жөнінде оларды ашқан тергеушілер мен құқық қорғау қызметкерлері жайындағы әңгімелерді көп оқыдым.

Ақыры заңгер болуға шешім қабылдадым. Алматыдағы мемлекеттік заң институтына келіп тұстім. Оны бітірер алдында неге оқытушы, ғылыми қызметкер болмаймын деген ой келді. Институтта жақсы оқыдым. Мемлекеттік емтихан кезінде Федкин «Аты-жөнін ұмыттым» деген адам келді. Ол кісі КСРО жоғарғы оқу министрлігінде қызмет істейтін. Мәскеуге барып асперантураға тұсуге себепкер болған осы адам. Жағдай былай болған ед: Мәскеу заң институтының асперантурасына менімен бірге құжат тапсырған екі адам қызыл дипломға бітірген екен. Степан Кравчук деген

кафедра менгерушісі менің олармен бәсекелесе алмайтыншыма көзі жеткендей сыйнай танытты. Шынында да олар барлық емтиханды 5-ке тапсырды.

Мен ағылшын тілінен 3, қалған екі емтиханнан 4 деген баға алдым да конкурстан өтпелдім. Енді ауылға қайтсам ба деп тұрганымда, «Мәскеуге барып оқы» деп кеңес берген Федкин есіме түсті. Министрлікке барып іздең тауып алдым. Ол кісі Одақтас Республикадағы заң институттарының жұмысымен айналысады екен. Менің жағдайымды білгеннен кейін дереу Кравчукка қонырау шалды. «Егер С.Сартаевты үшінші адам етіп кафедрана қабылдасаң тағы бір орын бөлгіздірейін», - деді. Кравчук келісті. Сөйтіп мен асперантураса қабылданым. Оны бітіргендеге кандидаттық диссертацияда қорғап шықтым. Ал менімен түскен басқа екі жігіт қорғап үлгермелі. Сөйтіп олар басқа қызметке кетіп қалды. Кравчук мені аспирант етіп алғанына қатты ризашылығын білдірді.

– Сіздің кандидаттық диссертацияңдың тақырыбы «Қазақ Советтік Социалистік Автономиялық Республикасының құрылуы мен қалыптасуы» деп аталды. Ал докторлық диссертацияңдың тақырыбы «Социалистік мемлекеттілікті құру және Қазақстанда халық өкілдері жоғары орындарының проблемалары» деп аталды. Осы ғылыми еңбектерінің жайында нақтырақ тоқтала кетсөніз?

– Кандидаттық диссертациямда Мен Қазақ автономиясының құрылу тарихын алғанда жаңа заманға сай мемлекет болудың қыр-сырларын зеттеуге тырыстым. Сол еңбегімнің нәтижесін күні бүгінге дейін көріп келе жатырмын. Қандай да бір қоғамдық пікір айту керек болған жағдайда менің алдыннан шығып отырады. Ал докторлық диссертациямда мен жергілікті билік органдарының ерекшеліктерін зерттей келе, мемлекеттік тіл жайында өзімнің көзқарастарымды қалыптастырудым.

Бұған халық жазушысы F.Мұсірепов ағамындың да зор ықпалы болғанын айта кеткен жөн. 1969 жылы докторлық диссертациямды жазып бітіп, енді қорғауға дайындалып жүргенімде Мәскеуде Ғабенмен ұшырасып қалдым. Ол кісі менің мұнда жүрген мақсатымды білгеннен кейін 1936 жылы қабылданған Қазақ ССР конституциясында қазақ тілі мемлекеттік тіл ретінде жазылған жазылмағанын сұрады. Соны білгендей Ғабене бар ойымды ашық айттым. 1924, 1936 жылы қабылданған Конституциялардың ешқайсында қазақ тілі мемлекеттік тіл деп көрсетілмеген. Оған кезінде В.Лениннің өзі қарсы болған.

Алайда одактас республикалардың ішінде Армения, Грузия, Азербайжан елдерінің конституциясында олардың мемлекеттік тілі ана тілі деп жазылған. Грузияның құрамындағы Автономиялық республикалардың ішінде Аджария мен Абхазияда мемлекеттік тіл осы елдердің тілі деп көрсетілген. Осы мәселені естіген Ғабен диссертация қорғау кезінде осы мәселені көтеруіме кеңес берді.

Мен Ғабеннің айтқанын орындағым. Бар мүмкіндігімді салып, қазақ тілі Қазақстан конституциясында мемлекеттік тіл болып жазылуын, ал орыс тілі үлтаралық қатынастар тіл болуы керек екендігін, Қазақстанда тұратын

басқа ұлттардың тілінің еркін дамуына камқорлық жасауының керектігін дәлелдеп бақтым. Бірақ маған ондағылар бұл мәселемен айналыспауды ескертті. Ұсынысым өтпеседе мен осы мәселемен ауыратынды шығардым.

– **Тәуелсіздік алғашқы жылдары Жоғарғы Кеңестің депутаты бола жүріп, сіз Егемендік жайындағы, Президенттік басқару, Тәуелсіздік туралы заңдардың қабылдануына тікелей атсалыстыңыз. Осылардың ішінде әсіресе Тіл туралы заң жөнінде дау-дамайлар көп болғаны есімізде...**

– Тіл туралы заңды қабылдау жөнінде тәуелсіздікке дейін, яғни 1989 жылы мемлекеттік комиссия құрылды. Оның тәрағасы етіп мені тағайыннады. Құрамында С.Шәймерденов, О.Сүлейменов, Қ.Мырзалиев, И.Шеголихин, С.Зиманов, Қ.Мұхаметжанов, І.Кеңесбаев, Ә.Қайдари т.б білікті азаматтар болды. Ең бірінші рет қазақ тілінің мәртебесін біз осы заңда бекіттік.

Орыс тілін ұлтаралық қатынастар тілі деп көрсеттік, ал Қазақстандағы басқа тілдердің дамуына қамқорлық жасалынады деп ескерттік. Сол кезде неге екенін қайдам осымыз өтті. 1993 жылы тәуелсіз Қазақстанның алғашқы Конституциясына осы тіл туралы жазар кезде пікірталас талай өршіген. Сол тұста Нұрсұлтан Назарбаев жоғарғы кеңестің сессиясында ерлікке пара-пар ерлік жасады. Қын-қыстау кезеңде Қазақстанға келіп жан сақтаған басқа ұлт өкілдеріне қазақ халқы көмек қолын ұсынғанын, енді оның бүгін тілі өліп бара жатқанда достыққа-достық, адамгершілікке-адамгершілік танытатынын кез келгенін ескертті. Сөйтіп барып, қазақ тілі Қазақстанда мемлекеттік мәртебиеге ие болды. Орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі болып қабылданды.

– **Сіз 1978 жылғы қабылданған конституция кезінде де осы мәселені көтергеніміз есімізде...**

– Иә, мен сонау диссертация қорғаған кезден-ак ресми басқарулардың бәрінде айтып жүрдім. 1978-жылғы жаңадан қабылданған Қазақ ССР Конституциясы кезінде де комиссия құрамында болдым. Қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесі жөнінде ол жерде де пікір білдірдім. Қазақ ССР Жоғарғы кеңесі Төралқасының тәрағасы С.Ниязбеков менің бұл ұсынысыма қарсылық білдірді. Ал оның орынбасары ОК хатшысы С.Имашев: «жолдас Сартаев сіз неге бұл мәселені қайта көтере бересіз?» - деп мені мұлдем тиып тастағысы келді. С.Ниязбеков «Бұл мәселе өте қын, бәз тұнғиыққа түсіп кетіп шыға алмай жүрмейік», - деп сақтандырды. Нәтижесінде қазақ тілі коституцияда мемлекеттік тіл деп көрсетілмеді. Тек тәуелсіздік қана тілімізге бостандық әперді.

– **1989 жылы Тіл туралы Заң қабылдана отырып, қазақ тілі ары барғанда бес жылдың ішінде толықтай қолданысқа енеді деп көрсетілген еді. Бірақ олай болмай шықты ғой?**

-Шынында да біз бес жылдың ішінде қазақ тілі мемлекеттік тілге шынайы айналады деп күттік. Бірақ ол үмітіміз ақталмады. Тәуелсіздік алғанымызға міне 17-жыл болып қалды. Бірақ тіл мәселесі күн тәртібінен түспей келеді. Оның енді бірнеше себептері бар. Мана айттым ғой кеңес

үкіметінің алғашқы жылдарында-ақ Кавказдағы елдердің тілдері конституцияларында мемлекеттік тіл деп көрсетіліп, оны мемлекет тікелей жүзеге асырады деп жазылған. Өкінішке орай біздің мемлекетіміздің басқару орындарында отырған қандастарымыз әлі де бұл мәселеде тайфанақтық танытуда. Соның салдарынан қазақ тілі әлі де құлашын кеңге жая алмай отыр. Алдағы уақытта бұл мәселе бәрібір онымен шешіледі. Ол жөнінде президент Н.Назарбаев биік мінберлерден ашық айта бастады.

– Қоғам қайраткері, білікті зангер ғалымдығыныңды ылай қойғанда даналық ойларыныңдың өзі кейінгі ұрпаққа өнеге болары сөзсіз. Осы тұрғыдан мен сізден жастық кәрілік, достық, махабbat сияқты ізгі қасиеттер жөнінде сұрақтар қойсам қарсы емессіз бе?

– Неге қарсы болайын, шын мәнінде мен мағыналы өмір сүрдім. Өмірлік жарым Азаттен бірге елу жыл бойы ғұмыр кешіп келемін. Бізде сәби болдық, балалық жеткіншектік, жастық шақты бастан өткөрдік. Енді міне кәрілікке бет бұрдық. Мұның бәрі әрбір адам өтетін өткелдер. Менің пайымдауымша ақылмен қартая да білу керек. Кәрі адам бойында кездесетін қасиет мылжындық, өркөкіректік, менмендік секілді жағымсыз қылықтар ешкімді көркейтпейді. Ақыл-оýға бай қарт болашақ ұрпаққа таптырмас үлгі. Ақсақалдылықтың көркі шыншылдық, ашықтық, мейірімділік, адам сүйгіштік болса керек. Қарттық деген тек қана даналықтың белгісі емес. Сондықтан қариялардың ақылын да пайдалы сөздерін де тыңдауымыз керек. Өйткені кейбіреулер жасы өскен сайын ақылынан адасып алжаса бастайды. Адам ғұмырының ойға қонбас оғаштығының өзі де осы емес пе?

– Адамзат ежелден бері махабbat деген не? деген сұраққа жауап іздеумен келеді. Бұл жөнінде өзініз не айтар едіңіз?

– Біреулер махабbat өзгермейді десе оған сенбендер. Өкінішке орай махабbat та өзгеріске ұшырап отырады. Ессіз махабbat жас ұлғайған сайын екі адамның бір-біріне құрметпен қарауынан, ішкі сезімдері үйлесіп, шырқау шегіне көтерілу нәтижесінде бұрынғыдан бетер күшіне түседі. Қызғанышсыз махабbat болмайды. Ол бірге өмір сүру барысында нығая түседі не тасталқан болады.

Мұндай жағдайда көмекке келетін сезімде байыптылық, ақылдылық, өзара түсіністік, өзара кешірімділік. Әуел баста от боп жанған махаббатты осылайша сақтап қалуға болады. «Сүйген жарыңмен күркеде де жұмақ табасың» деген пікір 19 ғасырдың аяғы мен 20 ғасырдың басындағы анахронизмдер, ескірген көзқарасқа айналып кетті. Өкінішке орай ерлі зайыптылар бір-бірінің жақсы қасиеттерін бағалай білмейді. Кейде маған гректің ұлы философтарының бірі айтқан «тіпті данышпан деп табылған күйеудің өзі әйелінің алдында ақымақ болып көрінеді» деген сөзі шындыққа саятын сияқты. Құдай әйел затының өзін ұлы да, ақылды деп санайтын адам етіп жаратқан дейді. Ал ақиқат осы екі болжамның ортасында жатқандай.

– Әңгімеңізге рахмет.

«Президент және Халық»,

Сөз киесі дегенің өз киен ғой...

Қазақстан Жазушылар одагының кезекті XIII құрылтайы биылғы жылдың 6 маусымында Алматы қаласында өтеді. Қаламгерлер алдында қандай міндеттер тұр? Оларды толғандыратын қандай мәселелер? Төменде Қазақстан Жазушылар одагы төрагасының орынбасары, «Әдебиет айдыны» газетінің бас редакторы Талаптан Ахметжанмен сұхбатта және Қабдеш Жұмаділов пен Қалиқан Ысқақов сияқты ага буын, Жақау Дауренбеков пен Құрмангазы Қараманұлы сияқты орта буын қаламгерлердің жарияланып отырган пікірлеріндегі қоғамның өзекті проблемалары, Жазушылар одагының көкейкесті мәселелері қозғалады.

– Тәке, жазушылардың әрбір құрылтайы алдында әртүрлі таласты пікірлер өрбитіні, сөйтіп тақ-таласы қыза түсетіні табиғи құбылыс. Өйткені бұл бас қосуда Жазушылар одағының төрағасын сайлайсыздар. Ал кез келген сайлау алдын науқанның өзіндік қызығымен шыжығы жетіп артылады. Әңгімемізді осы төңіректен өрбітсек...

– Бұл жолғы құрылтайымыз өз мерзімінен сәл кешігіп өтетін болады. Оның бірнеше себептері бар және оған жазушылар қауымы түсіністікпен қарап отыр. Эрине, арасында наразылар да жоқ емес. Тајауда өткен Пленумда Жазушылар одағының кезекті XIII съезі биылғы жылдың 6 маусымында өтсін деп белгіленді. Ал енді түрлі пікірлерге келсек Жазушылар одағы – әлімсақтан демократиялық қоғамдық үйім. Сонау Ілияс, Сәкен, Бейімбет, Мұхтар, Сәбит, Габит сынды ұлыларымыздың өзі салып кеткен демократия жолы әлі сол қалпында жалғасып келеді. Бізде төрағаны құрылтайда

жазушылардың өздері сайлап алады. Өзінің айтқаныңдай сайлау алды науқан кезінде әртүрлі әңгіме болатыны рас. Жұрт сол сөздердің шыны қайсы, өтірігі қайсы, аңғармай қалатын кездері болады. Ақиқат – Алланың бір сипаты. Ақиқат – абсолютті ұғым. Ендеше ақиқаттан аттаудың өзі Аллаға шәк келтірумен бірге... Бір-бірімізді даттағаннан, бір-бірімізге қара күйе жаққаннан не ұтамыз? Біз ұлы аталарымыз салып кеткен жолмен жүріп осы киелі қара шаңырақтың амандығын тілеп, ұйымның беделін арттыруға жұмылуымыз керек. Бізге ең керегі бірлік пен береке.

– **Жөн... дегенмен, құрылтай мерзімі неге тиісті уақытынан кешіктірілді?**

– Оның себептері мынада: Жазушылар одағы қоғамдық ұйым болғандықтан мемлекеттен қаржыландырылмайды. Нарық қыспағынан шығуымызға бізге 49 жылға тегін жалға берілген басымызды мына ғимараттардың да пайдасы тиді. Мұның кейбір бөлмелерін өзіміз басқа біреулерге белгілі мерзімге жалға беру арқылы өз күнімізді өзіміз көрудеміз. Жазушылардың мерей тойлары, әдеби кештер үздік шығармаларға сыйлықтар тағайындау, газет, кітап шығару ісі тағы басқа шаруалар үздіксіз жүргізіледі. Тіпті өлім-жітімді жағдайларда да жазушыларымызды ешкімге алақан жайғызбадық.

Елбасының пәрмені арқасында Алматы қаласы Әкімдігінің көмегімен тау жақта орналасқан Әл-Фараби атындағы Шығармашылық үйімізде бүгінгі талапқа сай қайта жөндеуден өтіп іске қосылды. Бұл ғимараттардың бәрі тоқсаныншы жылдардың басында қолды болып кеткен екен, үш жарым жыл сottасып жүріп әрең қайтардық.

Жазушылардың 2002 жылы өткен кезекті құрылтайында одақтың төрағасы Нұрлан Оразалин бұл істер жөнінде түгелдей баяндаған болатын. Оның бәрі кейінгі жылдары Одақты басқарып келе жатқан Нұрлан Оразалиннің арқасында ғана мүмкін болғанын жүрттың бәрі біледі. Қазір шығармашылық үйіміз төрт жұлдызды қонақ үйден асып түспесе, кем емес. Ішіндегі қаусап қалған жиһаздардың бәрі жаңартылды. Атына заты сай, іші кірсе шыққысыз. Шығармасын сонда жатып жазамын деген жазушыға барлық жағдай жасалған. Бағасы да өте төмен. Негізгі шығынды одақ өз мойнына алады. Ғимараттың да белгілі бөлігін қонақ үй ретінде пайдаланудамыз. Одан түсेन қаржы да жазушылардың игілі үшін жұмсалады.

Қирап қалған «Қаламгер» кафесі де қалпына келтірілді. Бұл да Жазушылар одағы үшін кәдімгідей қаржы көзіне айнала бастады. Қазір одақтың негізігі ғимаратына күрделі өндеу жүргізілуде. Бұл үйдің ішкі коммуникациялары 1953 жылдан бері жөндеу көрмеген екен. Құбырлары, электр желілері әбден тозған. Одан кейін 1973 жылы және 1984 жылы кейбір бөлігіне жөндеу жүргізілген. Толық жөндеу жүргізіліп отырғаны осы. Бұған қаржы табу да онай болған жоқ. Осы еki құрылтай арасында Қазақстан Жазушылар одағының 70 жылдық меретойы кеңінен аталып өтілді. Ауқымды шаралардың қат-қабат келуіне байланысты құрылтай бір неше айға кешікті.

Бірақ ол Жазушылар одағы басқармасының шешімімен Жарғыға сәйкес жүзеге асырылған шара. Өткен Пленумда құрылтайдың мерзімі белгіленді. Осы басшылыққа құрылтайды өткізу тапсырылды. Олай болса кейбір ағайындарымыз айтып жүргендей «Занға томпақ» емес. Бәрі Жарғыға сәйкес өз тәртібімен өткізілгелі отыр.

– **Соған қарамастан Жазушылар одағының төрағасы Нұрлан Оразалинге кейбіреулер ренішті екенін естіп қалып жүрміз. Оның себебі неде?**

– Бізді ағайындарымыз, Қадыр Мырзалиев айтқандай, бір атым насыбайға бола-ақ өкпелей салуы оп-оңай ғой. Оның үстіне өзі жазушы болса. Жалпы, жазушылар дегенің ешқашан екінші, үшінші орындарды місеп тұттайтын адамдар. Эр қайсысы өзін бірінші орындағы жазушымын деп есептейді. Бұл да табиғи құбылыс. Олай ойламаса одан мықты жазушы шықпайды. Енді осы «біріншілердің» бәрінің бірдей тілін тауып, бәріне тендей етіп сыйлық үлестіріп, бәріне бірдей жағдай жасап, бәрін бірдей марапаттап көріңіз. Ол мүмкін ме? Кей тұстары мұнысы өздеріне жарасады. Әйткені олар сөз киесін ұстаған адамдар.

Ал сөз киесін деген өз киең емес пе... Артық кететін тұстары да аз емес. Сондықтан демократияның нағыз үлгісін көргісі келетіндер Жазушылар одағына бас сұқсын. Сонда бәрін түсінеді. Егер Нұрлан Оразалиннің атына әртүрлі сындар айтылса, ол кісі бәрін парасаттылықпен қабылдайтындығын білген соң ғана солай жасайды деп түсінген жөн. Осы одақты басқарған талай ұлы жазушыларымыз өткір сындарды естімді дейсіз бе? Естігенде қандай! Міне, солар уығын қадаған Жазушылар одағының шаңырағын қын шақта шайқалтып алмау үшін де Нұрлан Оразалин бар қындыққа төзді. Жүрекке, жүйкеге салмақ түскен шығар, бірақ өз борышын абыраймен орындал келеді. Қазақстан Жазушылар одағы бүгін де қайтадан аяғынан нық тұрды деп сеніммен айта аламыз. Сондықтан да жазушыларымыз ол кісіні төрағалыққа қайта сайлағанды дұрыс көрді.

– **Басқа үміткерлер жоқ па?**

– Әзірге ресми түрде ұсынылған басқа үміткерлер жоқ. Құрылтай кезінде болуы да мүмкін. Әрбір жазушы өзін-өзі ұсынуға қақысы бар ғой.

– **Жазушылар одағын тарату немесе үй ішінен үй тіккісі келіп, Алматы қалалық жазулар одағын құрамыз деушілердің де пікірлері баспасөз беттерінде қылаң беріп қалған еді. Ол жөнінде не айттар едіңіз?**

– Ондай пікірлердің кезінде бой көтергені рас. Бірақ жазушылар бұған қарсы болды. Пленумда осы мәселе арнайы талқыланды. Қазақстан Жазушылар одағын бөлшектеуге болмайтындығы жөнінде ақсақал жазушыларымыз – Шерхан Мұртаза, Әкім Тарази, Қалиқан Ысқақ, Қабдеш Жұмаділов, Оразбек Сәрсенбаев, Марфуға Айтқожиналардан бастап, орта буын өкілдері мен жас жазушылардың бәрі өз пікірлерін баспасөз беттерінде де басқа жерлерде де ашық білдірді.

– Таяуда Қазақстан Жазушылар Одағының төрағасы Нұрлан Оразалин мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың қабылдауында болды. Онда нендей мәселелер қозғалды екен?

– Иә, бұл қазіргі әдеби өміріміздегі үлкен жаңалықтардың бірі екені аян. Кездесуден кейін біздің төрағамыз Жазушылар одағының секретариянын да қаламгерлерге Елбасымен өткен әнгіме мазмұны кеңінен баяндап берді. Төрағаның айтуына қарағанда, Нұрсұлтан Әбішұлы отандық әдебиеттің дамуына, әсіресе қазақ әдебиетінің кейінгі жылдары жеткен жетістіктері мен олқы тұстарын да қатты көңіл бөліп отыратын көрінеді. Бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына қосылу бағытында атқарылатын жұмыстардың қатарында Қазақстан жазушыларының да иығына түсер салмақ жеңіл емес.

Қазақ қаламгерлерінің әлеуметтік жағдайымен қаламақы, т.б қажеттіліктеріне көмектесетінін Елбасы ашық айтты. Тек жазушылардан бүгінгі күннің өзекті мәселелерін жан-жақты ашып көрсететін оқырманның рухани қажеттілігін өтей алатын туындылар қүтетінін де жасырмапты. Бізде отандық әдебиетті қолдау жөніндегі арнайы бағдарлама жасалғаны белгілі. Міне, енді осы бағдарламаның Елбасы ықпал етіп жатса нұр үстіне нұр.

Елбасының қабылдауында болған кезде Н.Оразалин Қазақстан жазушылары мемлекет басшысының жүргізіп отырған саяси реформаларын қолдайтынын, қуаттайтындығын жеткізгенін айтты. Себебі Н.Оразалиннің өзі кезінде Парламент депутаты болған адам. Ел газеті «Егemen Қазақстанды» да қын қыстау күндері тығырықтан алып шығып, қалың оқырманды соңынан ерте білген қоғам қайраткері екенін көзіміз көріп жүр.

– Қазақ әдебиетінің екі құрылтай аралығында жеткен жетістіктері мен олқы тұстары да осы құрылтайда жан-жақты талданатын шығар. Сондықтан ол жайында әнгіме қозғап, әуреге тұспей-ақ қояйық. Алда өтетін құрылтайдың күн тәртібіндегі ең басты мәселе не болмақ?

– Бұл да кезекті құрылтайлардың бірі ғой. Әдеттегідей, бірінші үйымдастыру мәселелері қаралады. Екінші, төрағаның екі құрылтай аралығындағы есепті баяндамасы тыңдалады. Үшінші, шығармашылық-жанрлық кеңестер өз хабарламаларын жасайды. Төртінші, қоғамда болып жатқан өзгерістер жөнінде қаламгерлердің ой-пікірлері, тағы басқа өздерін толғандырып жүрген мәселелер ортаға салынады деп күтілуде. Құрылтайда одақтың жаңа басшылығы сайланады. Жазушылар одағының, еліміздің рухани байлығын арттыруға өзіндік үлестерін қосып келе жатқан қаламгерлеріміздіңabyрой-беделі жөнінде, олардың шығармашылықпен айналысуына мемлекеттік тұргыдан қолдау көрсету, еңбектерінің қайтарымын, қаламақы мәселесін шешу, кітаптарының оқырманына жетуін қамтамасыз ету сияқты өзекті мәселелер осы құрылтай мінбесінен айтылады ғой деп ойлаймын.

– Құрылтай қарсаңында уақыт тауып, ой бөліскенізге рақмет. Қай кезде де өздеріңізге сәттілік тілеймін.

**«Президент және Халық»,
1 маусым 2007 жыл..**

**Тағдырларын таланттымен нұрландырған
Ғалия мен Балқия бүгінде әлем жүртішілігіның назарында**

Республикамыздағы орыс тілді басылымдардың көбісі олар жайында жазған, жазып та жатыр. Неге екенім қайдам, осы уақытқа дейін бұл жөнінде қазақ газеттері бір ауыз сөз айтпапты. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында мен егіз қыздың анасы Раушан Бейсеноваға өз үйінде жолықтым. Ол кісі алдымен бұдан отыз жыл бұрын бастарынан кешкен ауыр күндерден қысқаша ақпар беріп өтті.

Күтпеген кесел

Бір жастан аса бергенде қос бүлдіршінге сүйк тиіп, ауруханаға түседі. Сүйққа қарсы қолданылатын дәрілерді мөлшерден тыс егіп жібергендіктен, сәбилердің қулағы мұлдем естімей қалған. Осынау күтпеген қындықтан құтылу үшін ата-ананың бармаған жері, баспаған тауы қалмапты. Өкінішке орай, бәрі нәтижесіз аяқталған.

Ендігі мақсат- тұнғыш сәбилерін ешкімнен кем қылмай өсіру ғана. Осы жолда жастық ғұмырын сарп еткен Раушан ананың көзінде бүгін қуаныш нұры мен мақтаныш сезімі шалқып тұрғандай. Мұндай жағдайды бұрын ешкім еш жерде көрмеген де, естімеген де шығар деп ойламаймын. Ендеше бәрін басынан бастайық.

Алғашқы айтқандары – «Папа! Папа!»

Сөйлеу-есту қабілетіне тікелей байланысты екені белгілі. Есейе келе ата-анасы қыздармен ымдаپ сөйлесуге көшті. Алайда Раушан апайды бұл

қанағаттандырмады. Тіл шығатын жасқа келген сәбілерді қалайда сөйлету керек. Қалайша?

Мәскеудегі дәрігерлердің көрсеткен әртүрлі әдістері мен ақыл-кеңестері есімде. Солардың біреуін қолданып көрді. Алақанына кішкене мақтаны қойды да «пұ» деп үрлеп қап еді, ол қалықтап барып жерге тұсті. Бұған қызықтап қарап отырған сәбидің де алақандарына бір-бір үзім мақта салды. Енді ушеуі бір мезгілде үрlep мақтаны қайта-қайта қалықтатып ойнады. Сөйтіп қыздар «п» деген дыбысты қатты айта алатында жағдайға жетті. Сосын анасы «п» әрпін қағазға жазды. Мақтаны жылдам, әрі қатты үрlep қалғанда дыбыс осылай белгіленетінін түсіндірді. Енді Ғалия мен Балқия «п» әрпін өздері жаза отырып, ол дыбысты анық айта алатын болды. Дәл осында әдіспен «а» әрпін үйренуге кірісті. Көп кешікпей екі әріпті қосып айтуға дағылданды: «па-па»... «па-па»... Қатты қуанған анасы дереу әкесінің суретін алып, қыздардың алдына қойды. Суретті көрсетіп тұрып барлығы бірдей «па-па»-лап қайталай берді, қайталай берді.

Кешке жақын жұмыстан қайтқан әкелері ойында ештеңе жоқ, есіктен кіріп келе жатты. Қос бұлдіршіні «Папа! Папа!» деп жүгіріп кеп өзін құшақтай алған кездегі ол кісінің көңіл күйін сөзбен жеткізу мүмкін емес, әрине.

Ұміт оты жанғанда

– Осында әдіспен сөздік қорымызды молайта бердік, бірте-бірте бүкіл дыбыстарды айта және жаза алатында жағдайға жеттік,- дейді Раушан Үсіpbайқызы қыздарының балалық шактарын еске алып, - балабақшага баратын кез келді. Кәдімгі балабақшаларға алғысы келмеді. Арнайы балабақшага беруге өзім көнбедім. Тәрбиешілерге қын болса да кәдімгі балабақшага орналастырдым. Төрт жасқа келгенде қыздарым кітап оқып, сөйлеген сөзді ерін қимылданан түсінетін дәрежеге жетті. Саусақпен ымдасуға тыйым салдым. Мектепке баратын кез келді. Қаланың бір шетіндегі интернатқа орналастырдық. Кешкісін онда түнетпей, үйге әкеліп жүрдік. Өйткені қосымша дайындық қажет еді. Бесінші сыныпқа келгенде сурет салумен айналыстырдық. Жетінші сыныпта сурет мектебіне бердік. Алайда екі мектепті қатар алып жүруді уақыт көтермейтіндіктен сурет мектебін қоя тұрып, үйге дайындауға тәжірбиелі сурет мұғалімін жалдадық. Көп кешікпей Ғалия мен Ботаны (Балқияны еркелетіп осылай атап кеткен-С.Ж.) алғашқы суреттері «Пионер» «Дружные ребята» газеттерінде жарық көрді,- деп Раушан апай бір топ газет қындылары мен құжаттарды алдыма қойды.

Қоршаған ортаның тылсым сырларын ашып, оны қылқалам тілімен сөйлетуге тырысқан Ғалия мен Ботаның газеттегі тырнақалды туындыларды кез келген адамның назарын еріксіз өзіне аударады екен. Құжаттармен де таныстым.

Мектепті үзідік бітіргеннен кейін егіз қыз Ленинградтағы арнайы көркем-сурет училищесіне түсіпті. Сол кезден бастап-ақ ірі-ірі сурет көрмелеріне қатыса бастаған.

1994 жылы көркемсүрет училищесін бітіргеннен кейін егіз қызы Қазақтың мемлекеттік көркемсүрет Академиясына оқуға түседі. Оқи жүріп Қазақстандағы естімейтін суретшілер Ассоциациясының орталығының студиясында екеуі де мұғалімдік қызмет атқарады. 1998 жылы Қазақстан Республикасы Суретшілер одағының жастар бірлестігіне мүшелікке өтеді. 1999 жылы көркемсүрет Академиясын бітіргеннен кейін Габо-ның (Галия (орысша) мен Ботаның аттары қысқартылып, осындай псевдонимге айналған) шығармашылық жұмыстары әлемге таныла бастаған. Қазір олардың қолынан шыққан қылқалам туындылары Ресейдің, Қырғыстанның, Қазақстанның, Францияның, Кипрдің музейлері мен жеке көрмелерінде туған елдің тыныс-тіршілігі мен салт-дәстүрін паш етіп, бүгінгі жетістіктеріміз бен өткендегі өмір жолдарымыздан хабар беріп тұр.

Егіздерді Рим Папасы қабылдады

Менің қолымда Габо-ның қай жылдары қандай көрмелерге қатысып, қандай көрмелерге қатысып, қандай жүлделерге ие болғандығын айғақтайтын ресми тізім бар. Мұның біразын оқырман назарына ұсынғанды жөн көрдім. Өйткені мұндай шығармашылық жарыстарға жүзден жүйрік, мындан тұлпар шыққандардың туындылары ғана ұсынылатынын екінің бірі біле бермеуі мүмкін.

- 1991 жыл қазан - КСРО Халық шаруашылық жетістіктері көрмесінің қола медалі. Мәскеу
- 1993 ж. қараша – АҚШ-Ресей, естімейтін суретшілер шығармаларының көрмесі. Рочестр, АҚШ.
- 1996 ж сәуір – Жас суретшілердің халықаралық жігер фестивалі. Қастеев атындағы бейнелеу өнерінің мұражайы. Алматы
- 1997 ж. мамыр – «Жігер» ЖСХФ
- 1998 ж. сәуір – «Жігер» ЖСХФ
- 1998 ж. қазан – «Әйелдр шығармашылығы туралы» Халықаралық әйелдер көрмесі. Нью-Йорк.АҚШ.
- 1998 ж. қараша Жастар шығармашылығының «Шабыт» фестивалі. Астана. (Габо лауреат 2 орын).
- 1998 ж. желтоқсан – Астананың бір жылдық мерекесіне орай ұйымдастырылған «Менің Отаным - Қазақстан» атты респубикалық көрме.
- 1999 ж. Наурыз - Габо-ның алғашқы жеке шығармашылық көрмесі. Алматы.

Габо 1999 жылдың өзінде әлемнің әр елінде ұйымдастырылған ірі-ірі көрмелерге алты рет қатысып, жүлделі оралыпты. Ал 2000 жылы бес рет осындай ірі жарыстарға қатысып қайтқан. Алматыда өткен Халықаралық «Мастер класс» атты суретшілер көрмесінде Габо лауреат атанды. Соңғы қатысқан көрме былтырғы жылы «естімейтін суретшілердің халықаралық көрмесі» деген атпен Италияның Рим қаласында ұйымдастырылды. Бұл көрмеге Габо-ны Рим Папасы Павел II өзі арнайы шақырған. Сол себепті

Ватикан Павел II біздің егіз қызды қошеметтеп қабылдады. Италияндықтарға ГаБо-ның суреттері қатты ұнағаны соншалық, барлық суреттерін жоғары бағаға сатып алыпты.

Ескерте кететін бір жайт – Қазақстанда есімі елге танымал болған естімейтін суретшілердің саны ГаБо-мен қосқанда үшеу. Үшіншісі Алексей Уткин. Бұл үшеуінің ерекшелігі – еститін суретшілермен қатар жарысқа түскенде олардың арасынан үздік шығатындығы. Сондықтан да ГаБо-ға 1999 жылы өнер саласы бойынша Президент стипендиясы тағайындалған болатын.

ГаБо

Көп қабаттағы үйдегі үш бөлмелі шағын пәтердің бір бөлмесі ГаБо-ның шеберханасы екен. Мұнда шиден тоқылған суреттер, кескіндеме, керамикадан жасалған бұйымдар, әртүрлі мүсіндер жеткілікті. Жаңадан жасалынып жатқандары да баршылық.

Фалия мен Бота маған әрқайсысының мазмұнын түсіндіреді. Бұл өнердің білгірі болмасам да ара-арасында әр нәрсені сұрап қоямын. Олар менің не айтқанымды ерінімнің қимылынан андап біледі. Сосын дереу жауап қайырады. Кейде сөздерімді түсінбей аңырап қалған кездері де болды. Сөйтсем ерін қимылдарын анықтауда менің мұртым бөгет жасаған көрінеді. Қысқасы мұртты адамдармен сөйлесу ГаБо-ға қыындық тигізеді. Соған қарамастан біздер біршама әңгімелестік, түрлері бір-бірінен айнымайтын егіз қызды кейде шатастырып алғып отырдым. Олар бұған мәз болып, күле жауап қайтарады.

Ананың арманы

Біздің қоғамда естімейтін адамдар үшін айтарлықтай жағдай жасалмаған. Ал олардың арасында жоғарғы білім алғандары саусақпен санарлықтай ғана. Қобісі ұсақ-түйек қол жұмысымен айналысады, – дейді Раушан апай. – Маған жер-жерден хабарласып тұрады. Фалия мен Ботаны ешкімнен кем қылмай, қатарының алды етіп тәрбиелегеніме таңданады, ақыл-кеңес сұрайды. Білгенімді бөлісуге тырысамын. Сосын ойлаймын, егер мемлекет қолға алса, әртүрлі себептермен естімей қалған адамдарды өзгелермен бірдей етіп тәрбиелеуге мүмкіндік бар ғой. Мүгедектерді жұмыспен қамту туралы неге арнайы заң шығармасқа? Парламентте мүгедектер қоғамынан неге депутат жоқ? Сонда мемлекеттік деңгейде олардың мұддесін кім қорғайды? Мәселен Фалия мен Балқия және Алексей Уткин үшеуі Бейнелеу өнеріне үйрету орталығында естімейтін балаларға сабак беріп жүр. Себебі республикамыздағы жоғарғы білімді мамандар әзірге осылар ғана. Мұнда таланттары ашылып келе жатқан жастар да аз емес сияқты. Өкініштісі сол, бұлардың бәрі орыс тілінде сабак оқиды. Естімейтін қазақ балаларын қазақша оқытатын мектеп ашатын кез баяғыда келген. Олардың қазіргі жалдап отыратын ғимараттары үшін ақы төлеудің өзі кейде қыынға соғады. Ал мүгедектер үшін женілдіктер алғынып тасталған. Болашақта олар қалай күн көрмек?- деп ол кісі сөзін аяқтады.

Шара қажет!

Химия ғылымдарының кандидаты Раушан Бейсенованаң бұл сөздері жоғарғы жақтағылардың құлағына шалынып, еліміздегі мүгедектер өміріне сәл де болса өзгеріс енсе, еңбегіміздің еш кетпегені де. Лайым, солай болғай деп тілейік!

«Егемен Қазақстан»,
10 желтоқсан 1999 жыл.

Талантты журналист қартаймайды

Шынында да бұл сөз рас. Жүйкесі сымдай тартылып жүретін мамандардың ең алдыңғы қатарында сынақшы ұшқыштар ғой. Екінші орында журналистер тұратын көрінеді. Ал жүйкесі сымдай тартылып жүретін адамдар басқаларға қарағанда кешірек қартаяды дейді. Мұның қаншалықты шындыққа саятындығы жөнінде ешкіммен пікір таластырғысы келмейді. Дегенмен өзім білетін талантты журналистерді кездестірген кезімде өндөріне барлай қарап, осы пікірдің қаншалықты шындыққа жақындейтынына көніл бөліп жүретінім рас. Жұз пайыз болмаса да жаңағы пікірдің тоқсан пайызы шындыққа жанасатын сияқты.

Бұдан төрт-бес ай бұрын Қазақ Ұлттық аграрлық университетінің ректоры Тілектес Есболовпен «Президент және Халық» газетінің бетінде сұхбат жүргізуіміз керек болды. Университетте баспасөз қызметі жұмыс істейді деп естідім. Алдымен сол жақпен хабарласуға тура келді. Оның бастығы белгілі журналист, көп жылдар Алматы облыстық «Жетісу» газетін басқарған Баймолда Мұса дегенді естігенде шаруам оңтайлы шешілетініне күманданбадым.

Ректорға қойылатын сұрақтарымның жобасымен танысқаннан кейін Бәкең бұл істі өзі ары қарай дөңгелетіп әкетті. Қажетті деректерді бірнеше суреттерімен қоса әп сәтте жинаттырып алды. Оны екеуміз өзара пысықтағаннан кейін бірер сағаттың ар жақ, бер жағында ректордың алдынан бір-ақ шығарды. Бір ғажабы, Бәкең осының бәрін аспай-саспай, өте сабырлы қалыпта жүріп атқарды. Алғашқыда ол кісінің мына баяу қимылымен ештене

бітпейтінде көрінген. Анда-санда бетіңе әдемі жымия қарап қояды. «Кезінде бұл кісі қандай бастық болды екен?» деп ойлағаным да рас. Ол сұраққа мен енді ғана жауап алғандаймын.

Оның алдында Баймолда Мұсаның «Нұрлы таң» деп аталатын мақалалар мен очерктер жинағы қолыма тиген. Дереке соны паралтай бастадым. Кітап нарықтың өтпелі кезеңіндегі сан алуан оқиғаларды баяндайтын әңгімелер мен очерктерден құралыпты. Әсіресе өз әріптестері мен замандастары туралы жазылған шығармалары оқырманды өзіне бірден тартып әкететіні анық. Ал «Алатауға арқа сүйеген» деп аталатын соңғы тарауда Баймолда Садыханұлының құрдастары мен қаламдастары ол жайында жылды-жылды сырларын аямай-ақ төгіпті. Мәселен, бүгін жетпістің желкесіне шығып отырған Баймолда Мұсаның қылышылдаған жігіт шағын сол кездегі редакцияның бойжеткендері былай еске алады: «1962 жылдың жазы болуы керек, сірә. Машбюрдағы қарама-қарсы есікте ауыл шаруашылығы бөлімінің қызметкерлері отыратын.

– Жамбыл облысынан бөлімге жаңа жігіт келіпті, жүріңдер көріп келейік, - деді қыздар. ... «Жаңа жігіт» тапжылмай отырып жаза береді екен. Ештеңеге аландамайды. Оқырманның хаттарын бүркүрата қорытып, машинкаға әкеле береді. Қысқасы, ол жігіт машбюроның қыздарына ұнаған жоқ. Жұмысты қебейтіп жіберді. Өзі артық сөйлемейді, әзілдеспейді. ... Бір күні Уақап Қыдырхановтың үйлену тойы болды. Сол тойда Бәкең ұжымға үйренген болар, күліп, әзілдесіп, өте көңілді отырды. «Жаңа жігіт» күлді, әзілге бәле екен, тоқтамай сөйлейді» деп қатты қуандық. Сонымен не керек, Бәкең газеттің бетінде өзекті мәселелер көтеру үшін жолсапарға ұшақпен де емес, автокөлікпен де емес, жүк таситын поезден жүріп кетті. Көмір, темір, ұн таситын вагондардың артына жармасып, Шиеліден Ақтөбеге дейін барып қайтты. Темір жол бойындағы разъездердің жай-күйін ыстыққа күйіп, аңызақ желге қақталып жүріп өз көзімен көрді. Қағаз бетіне де солай түсірді... . «Бұл С.Сәмбетқызының естелігінен алынған.

Баймолда Мұсаның мына әрекеті сол тұстағы орыстың әйгілі журналисті – ағайынды Аграновскийлер мен Песковты еріксіз еске түсіргендей. Өз мамандығына шын берілген, оны бәрінен де ардақ тұтатын адамдар ғана осындай ерен әрекеттерге бара алады.

Бәкең туралы ол кісінің шәкірті, ұзақ жылдар бірге қызмет істеген журналист Марат Тоқашбаев былай дейді:

– Баймолда аға жүзі салқындау көрінгенімен жаны өте жұмсақ адам. Мамандығын шебер менгерген. Талай жастарға өнеге болды. Ол кісінің сауаттылығы, ұқыптылығы, талап қойғыштығы бізге бір мектеп болғаны рас. Ал еңбекқорлығы тіпті керемет.

Бәкең 1966-67 жылдары ауылшаруашылығы тақырыбын жазуды жете менгеру үшін Алматы малдәрігерлік институтының зоотехника факультетіне оқуға түседі. Ал керек болса! Соның арқасында бұл саланы тереңдей зерттеп, небір өзекті мәселелерді жалғаның жарығына шығарған. Бұл жөнінде Бәкең былай деп жазады: «Мен күй таңдамайтын журналист болым. Мүмкін

табиғатымнан солай шығармын. Журналист өзіне қажетті материалды алу үшін қандай шаруаға да баруы керек. Бап іздеп, күй талғадым дегенше өзіңе қажетті ең құнды материалдан айырылдым дей бер. Неге? Өйткені адамның жан сарайын ашып, оның түпкі ойын, мақсатын білу үшін сен онымен сырласуың керек».

Қазіргі жас журналистер үшін дәл осындай нақты өнегені таба қою қыын-ақ шығар. Журналистика факультетінің студенттеріне Бәкең өз тәжірбесінен дәріс оқыса, қандай пайда болар еді деген ойға келесін.

Бәкең жетпіске де жетсе де қолынан тастамай, Қазақ ұлттық аграрлық университетінде қызмет етіп жүргенінің мәнісін енді ғана түсінгендейміз.

Баймолда Мұсаның «Нұрлы таң» кітабында қаламгерлік шеберлікті үштаудың теориясы мен нақты тәжірбесінен көптеген мысалдар келтіруге болар еді. Бірақ ол осы саланы зерттеп жүрген ғалымдардың еншісі. Бұл жөніндегі толымды пікірлерді солардың еншісіне қалдыра отырып, біз Бәкеңнің өмір жолына қысқаша тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Баймолда Садыханұлы Мұса 1936 жылы Алматы облысы Қаскелең ауылында дүниеге келіпті. 1960 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика бөлімін бітірген.

Еңбек жолын Жамбыл облысы Мерке аудандық газетінде бастап, оны республикалық «Лениншіл жас» газетінде жалғастырыпты. Алматы облыстық «Жетісу» газетінде бөлім менгерушісінен Бас редакторлыққа дейінгі қызмет баспалдағынан өткен.

Ол – Қазақстанның еңбек сінірген мәдениет қызметкері. Алматы облысы және Жамбыл ауданының күрметті азаматы.

Бәкеңнің қаламдастары жазған естеліктерді оқып отырып бұл кісіні өз басым жаңа қырынан танығандай болдым. Айта берсе, әңгіме көп. Ең бастысы елі мақтан тұтатын осындай қарапайым да қадірлі адамдардың жылт еткен жақсылығын кейінгі ұрпаққа өнеге ете алсақ, ол кісінің соңынан өрген біздер де бір парызымызды өтегеніміз болар еді.

Жетпіске жігіттей желкілдеп жеткен ағамызға Алла тек ұзақ ғұмыр берсін дегеннен басқа не айтамыз енді.

**«Президент және Халық,
29 қыркүйек 2006 жыл.**

Тайталаспен қабылданған заң

Қазақ ССР Жоғарғы Советінің сессиясында «Үйлерге, пәтерлерге, бағбандық (саяжай) үйлерге және өзге де мекенжайларға да өз бетімен басып кіргені, сондай-ақ жерді өз бетімен басып алғаны үшін жауапкершілікті күшетту туралы» Заң жобасы депутаттар тарапынан алғашқыда қолдау таппағандықтан қайта қаралып, біраз өзгерістер енгізілген соң 23 қарашада толық қабылданды.

Бұндай заң қазіргі кезде өте қажет екеніне ешкімнің дауы жоқ. Ендеше жоба неге бірден қабылданбады? Әлде біреудің үйін, біреудің жерін басып алушылықты қолдаушылар көбейіп кетті ме екен? Әлбетте олай емес. Жұртшылыққа түсінікті болу үшін бұл заңның жобасын жасауға әсер еткен жағдайларға тоқтала кетейік. Ол үшін бәрін әлқиссадан бастаған жөн.

Устіміздегі жылдың 7 маусымында астанамыздағы «жетім бұрышта» қаңғып жүрген жігіттер «Баспанасыздар комитетін» құрып «Орбита» мөлтек ауданының тау жақ беткейдегі бос жатқан алаңқайға, басқаша айтқанда кейбіреулердің ит серуендететін жеріне «иелік етіп» киіз үй тіккені, оны қалалық атқару комитеті сол «басып алушыларға» зандастырып бергені белгілі. Сөйтіп, кейіннен осы «Баспанасыздар комитеті» негізінде «Шаңырак» деген бейресми қоғам дүниеге келгені мәлім.

Алғашқы кезде қазақ жастарының тауқыметті тірлігін түсініп, мейірбандық танытқан өкімет орындары сол кезде сәл босандыққа жол бергендеріне енді қатты өкінетін сыңайлы. Өйткені, «Шаңырақтан» кейін «Алтын бесік» деген тағы бір бейресми қоғам пайда болды.

Олар «Горный Гигант» совхозының қала іргесіндегі талай жылдан бері бос жатқан жерін иеленді. Сосын қалалық атқару комитетіне келіп ол жерден

ұлттық-мәдени орталық және бірнеше тұрғын үйлер салмақшы ойлары бар екенін айтты. Өз жобаларын ұсынды. Бірақ бұл жолы қалалық атқару комитеті тарапынан рұқсат берілмеді. Өз ойларын қалайда жүзеге асыруға бел байлаған қоғам мүшелері Қазақ ССР Жоғарғы Советінің сессиясы өтіп жатқан Үкімет үйінің алдына келіп аштық жариялауға мәжбүр болды. Ақыры оларға да қаланың құнбатыс жағындағы «Дружба» совхозынан жер бөлініп берілді.

Әйтсе де, мұнымен іс бітпеді. Өз жерінде босқындыққа ұшырап, қаңғып жүрген қазақ жастары үшін астанада әлі де баспанада боларлық қуыстар табылып жатты. Ал бұл – право қорғау органдары мен қалалық атқару комитетіндегілерге ұнаған жоқ. Бүйте берсе баспанасыздар мен босқындар иесіз жатқан жерлер мен иесіз тұрған үйлерге баса көктеп кіріп алуларын тоқтатпайтындей көрінді...

Айтқандай-ақ, осы жылдың 14-ші қазанында бір топ баспанасыздар М. Торез көшесіндегі № 152-Ж үйге қоныстанып алды. 48 пәтерлік бұл үй адам тұруға жарамсыз деп табылып, санақтан да шығарылып тасталған еді. Өйткені тозығы жеткен ескі үй жер сілкінісі кезінде қирап қалуы әбден мүмкін болатын. Сондықтан да оның ішіндегі тұрғындарды шығарып, жасанды жолмен сынақ жүргізіп көргісі келген қалалық атқару комитетінің жоспары іске аспады. Тауда болған жер сілкінісі кезінде ол үй кейінгі кезде жаңадан салынған ғимараттардан да берік болып шықты. Басып алушылар осы үйде ың-шыңсыз қыстап шығар ма еді, кім білсін, тауда тағы бір төтенше оқиға болмағанда.

Алматыда жаңадан құрылған семьяны және ұрпақты қоргайтын «Бірлік» қоғамының мүшелеріне «Ақсай»-3 «а» мөлтек ауданындағы 84 пәтерлі үш үйдің бір жылдан бері қаңырап бос тұрғандығы туралы хабар жетеді. Ол хабарды жіберген сол үйлердің комендантты И. Нұрмамбетованың өзі еді. Осы арада «ешкім қоныстанбаған тұрғын үйге қандай комендант қажет болған?» деген заңды сұрақ туатыны сөзсіз. Мәселенің мәнісі былай.

Республика Женіл өнеркәсіп министрлігіне қарасты № 61, 62, 64-ші бұл үйлер «Жетісу» аяқ киім фабрикасын салысуға көмекке келетін итальяндықтар үшін «жатақхана» ретінде сақталып келген. «Жетісу» аяқ киім фабрикасы бас директоры орынбасарының әйелі И. Нұрмамбетова семьясымен (әрине қүйеуімен қоса) осындағы бір пәтерді иемденіп, әрі коменданттық қызметті атқарып тұрып жатқан. Бұлармен қоса тағы бір пәтерге сол фабриканың бас директоры Нұғыманованаң немере жақыны да қоныстанып алды. Екі-үш жылдан кейін шетелдіктер кеткен соң осы пәтерлерде мұлдем қалып қою да ойларында бар еді, бірақ ол жоспарлары жүзеге аспауга айналды. Өйткені, алыстан келетін «қонақтар» көп кешікті, тіпті келмейді деген сыйбыстар шыға бастады. Егер олар келмесе, бұл үйлер басқа біреулерге бөлінуге тиісті. Ондай жағдайда комендант та, директордың немересі де қазіргі тұрып жатқан пәтерлерін босатуға тұра келеді ғой.

Сондықтан олар жаңадан құрылған «Бірлік» қоғамын пайдаланып, өздері де солардың арқасында бір-бір пәтер алыш қалудың жолын ойластырғаны анық. Осы ойларын орындау мақсатында комендант «Бірлік» қоғамының мүшелерімен астыртын «келіссөз» жүргізіп жібереді де, қолдарына үйлердің кілтін таратып беріп, қазанның 30-ында кешкі сағат 19.30-да олардың бұл үйлерге басып кіруіне жағдай жасайды. Ал оның соны неге әкеп соққанын қараңыздар.

Алматы қаласының прокуроры А. И. Азаровтың санкциясы бойынша қарашаның 3-і күні тұскі сағат 14-те қаңсыз кірген үйлерін өздері-ақ босатып беруге дайын отырған баспанасыздарды ОМОН-ның «сарбаздары» таңғы сағат 6-да таяқтың астына алыш қуып шықты. Жазықсыз сәбилер мен жетпістен асқан ақ шашты аналар да жапа шекті. Өздері белгіленген уақытқа дейін келісімін бере отырып, милиция қызметкерлері мұндай опасыздыққа, озырлыққа неге барды? Себебі, дәл сол күні сағат 10-да Алматы қалалық Советінің сессиясында осы мәселелер арнайы қаралмақшы еді. Ал қалалық ішкі істер басқармасының бастығы С. Исабаев бұл уақытқа дейін заңсыз басып алынған үйлерді босаттырғандығы жөнінде сессияда баяндауға тиісті-тұғын. Оның үстінде «еркінсіп кеткен» бейресмилерге сабак боларлықтай бір әрекет жасауды да дұрыс деп тапса керек. Сөйтіп, сол күні 84 семья далада қалды...

Енді право тәртібін қорғау органдары Жоғарғы Советтің сессиясында басып алушылықты қылмыстық жауапқа тарту туралы заңды бекітіп алыш, бұрынғыдан да батыл қимылдауға, аяусыз жазалау шараларын жүргізуге бел бугандай. Өздерінің бұл істерінің дұрыстығына депутаттардың көздерін жеткізе тұсу үшін заң талқыланатын күні, яғни, 16-шы қарашада М. Торез көшесіндегі № 152 – Ж. үйде уақытша тұрып жатқан баспанасыздарды да таяқтың астына алыш, көшеге лақтырып таstadtы.

«Біз кезекте тұрған адамдардың үйіне емес, ешкімге қажетсіз болып бос тұрған үйді жөндең кірдік қой. Баспанасыз қайда барамыз? Өзіміз жұмыс істейтін мекеме орындары үй кезегіне қоймайды. Өйткені, пропискамыз жоқ. Соның салдарынан арзан жұмысшы күшіне айналдық» – дейді М. Мұратәлиев деген жігіт жыламсырап.

«Милиция қызметкерлерінің көрсеткен қатыгездігін тілмен айтып жеткізу мүмкін емес. Аяғы ауыр бір жас келіншекті тепкілеп жүріп баласын түсіре жаздады. Қазір ауруханада жатыр» – деген О. Дәuletovтың сөзіне сенерінді де, сенбесінді де білмейсін.

Осынау әлеуметтік теңсіздіктің салдарынан туындал жатқан келеңсіз құбылыстардың себеп-салдарын толық зерттемей тұрып заң қабылдауға қарсы шыққан кейбір депутаттардың өткір пікірлері сессияға қатысып отырған басқа депутаттарға да қатты ой салды.

– Қазақтар бүгінде өз жерінде өздері босқынға ұшырауда. Сонау Аралдан, Семейден, Өскеменнен үдере көшіп олар мұнда неге келгенін түсінесіңдер ме? Бастарына күн түскенде қарапайым халық еріксіз өзінің астанасына қарай шұбырса, ол – табиғи құбылыс. Ал мұндағы біздер оларға

қарсы қатал заң қабылдап, түрмеге тықсак, азаматтығымызға, адамгершілігімізге сын емес пе! – деген еді депутат А. А. Княгинин қатты қапаланып.

Бұл пікірді Θ. Жолдасбеков, С. Зиманов, М. Әуезов, тағы басқа бірнеше депутаттар қолдап сөйлемді. Ал депутат М. Раев «Ақсай» – З «а» мөлтек ауданындағы жаңадан салынған үш үйді бір жыл бойы босқа ұстаған кездегі шығынды Женіл өнеркәсіп министрлігінен заң арқылы өндіріп алу қажеттігін талап етті.

Біз бұл заң жобасының туындауына себеп болған жайттардың кейбір қырларын ғана сөз еттік. Қала жұртшылығын алаңдатып отырған мұндағы әрекеттерге қарсы заң қабылдауын ешкім айыптамайды. Бірақ оның негізгі себептерін анықтап алышп барып әділ занды дүниеге әкелгенде ғана ол көпшілік көңіліне жол табары белгілі.

Заң қабылданғаннан кейін депутат Жабайхан Әбділдин бұл жөнінде былай деді:

– Бос жатқан жерлерді өздігімен игеруге талпынған, ұзақ уақыт бос тұрған үйлерге өздігімен қоныстанған адамдарды жазалау дұрыс емес. Керісінше, барды кезінде ұқсата алмаған қалалық атқару комитетіндегілерді, мекеме басшыларын жауапқа тарту керек. Мен сол үшін де бұл заңның қабылдануына қарсы болдым. Бұрынғы жобада «Басып алушыларды» жеті жылға дейінгі бас бостандығынан айыру керек дегенді үш жылға, бес мың сом айып төлету дегенді үш мың сомға түсірткіздік. Сол сияқты тағы да басқа баптарға өзгерістер енгізілді.

Иә, о баста ашу үстінде қаталдау кетсе де заң шыгарушылар қайта сабасына түсे бастағандай. Алайда далада қалған 132 семьяның тағдырына кім жауап береді? Қыстың көзі қырауда жас балаларымен олар қайда барып күн көреді? Осы жағы депутаттарды ойландыра ма екен?

«Халық кеңесі» ,
29 қараша 1990 жыл.

Үшінші алтын адам

Биыл шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданы Шілікті елді-мекенінің жаңындағы көне қорғандардың бірінен тағы бір «Алтын адам» табылғаны жөніндегі ең табылғаны жөніндегі ең алғашқы хабарды ҚазҰУ-дың Шығыс Қазақстан аймағындағы археологиялық экспедициясының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбдеш Тәшкенұлы Төлеубаев теледидар арқылы ресми түрде көпшілікке жария етті. Осыны естігеннен кейін біз ғалымның үйіне телефон шалдық. Мүмкіндігі болса газетке сұхбат беруін өтіндік. Ол кісі бірден келісті.

—Шілікті қорғандарын бірінші 1949 жылдан бастап ленинградтық-археолог С.Черников те зерттеген, — деп бастады әңгімесін археолог. — Бұл жерден ол ежелгі аң стилінде жасалған алтын бұйымдарын тапқан. Олардың бәрі қазір Санкт-Петербургтегі Эрмитаждың қорында сақтаулы түр. Біз биыл бұл жерден алтынмен көмкерілген киімімен жерленген сақ пашасының сүйегін таптық. Мұны Қазақстандағы үшінші «Алтын адам» деп айтуга болады. Біріншісі, 1969-1970 жылдары Есік қаласының іргесінен табылғаны белгілі. Ол біздің дәуірімізге дейінгі IV ғасыр жәдігеріне жатады. Екіншісі, өткен ғасырдың 90-жылдарының соңында Батыс Қазақстандағы Араптөбе қорғанынан табылған олжа. Ол біздің дәуірімігे дейінгі III ғасырға келеді. Ал мына Шілікті қорғанындағы «Алтын адам» біздің дәуірімізге дейінгі VIII ғасырдың аяғы мен VII ғасырың басындағы жәдігерлердің бірі. Қазақстан жерінде осыған дейін табылған «Алтын адамдардың» ең көнесі.

—Шілікті жазығындағы обада «Алтын адам» жатқанын қалай білдіңіздер? Ол жөнінде бұрыннан бір дерек бар ма еді, жоқ бұл әлде кездейсоқтық па?

—Кезінде С.Черников қазған обалар тобын біз «бірінші Шілікті обалары» деп атадық. Ал өзіміз зерттеген төбелерді Жалши ауылының ішінен бастап онтүстікке қарай созылып жатқан обалар тобына жатады. Бұларды «екінші Шілікті ескерткіштері» дегенді жөн көрдік. Осы Жалши ауылының маңайында 17 оба бар. Солардың ең басында тұрған үлкен оба тегін адамға қойылмаған ескерткіш екенін бұрыннан ішім сезетін. Сондықтан қазба жұмыстарын осы обадан бастағанды жөн көрдім.

Биіктігі 8 метр, диаметрі 100 метр оның дәл ортасынан бастап солтүстіктен онтүстікке қарай, шығыстан батысқа қарай әркайсысының ені 16 метр кесінді қазба салдық. Осы кесінді қазбалар жердің бетіне дейін

жеткізілді. Обаны қазуға кіріскенімізде алғашында таза топырақ қабаты кездесті. Үш метрдей терендегеннен кейін тас қабатқа жолықтық.

Кенет трактордың шеміші оның ортасына шашылған үлкен бір сырғық ағашқа кезікті. Оны көрген соң техниканы тоқтатып, қол жұмысына көштік. Нәтижесінде үлкен тас обаға жолықтық. Шашылған мал сүйектері, сәлден кейін бір үлкен таутекенің басы көрінді. Бұл тегін емес екенін түсіндік. Өлген адамның жылына немесе қырқына арнап сойылған малдың басын моланың үстіне қою Шығыс өнірінде әлімсақтан бері сақтаған ғұрыптардың бірі. Тас оба толығымен аршылды. Оның астынан үлкен бөренелерден салынған қима қабырғалар шықты. Бұл жерде оба үш қабат құрылыштан тұратынына көзіміз жетті.

– Біріншісі – топырақ қабаты, екіншісі – тас қабаты, үшіншісі жер бетіне салынған ағаш үй құрылышы, яғни қабірхана. Ағаш үй ұзынша келген төртбұрыш үлгісінде жасалыпты. Ішкі қабырғасының ұзындығы – 6 метр 90 сантиметр, ені – 3 метр 90 сантиметр болды. Сонда барлық ішкі аумағы – 26,9 шаршы метрді құрайды. Биіктігі 2 метр 87 сантиметр. Ағаш үй зына бойымен шығыстан батысқа қарай бағыттала тұрғызылған. Оның төбесі солтүстіктен оңтүстікке қарай қатарластыра диаметрі 30-40 сантиметр бөренелер жабылған. Қазу барысында төбеге жапқан бөренелердің біразының сындырылып алынғаны анықталды.

Бұл кезінде осы обаны тонаған қарақшылардың ізі екеніне көзіміз жетті. Үйдің іші топыраққа толып қалған. Оның біраз уақыт өте келе бөренелердің арасынан сусып түскені белгілі. Сонымен қоса тонаушылар қабірді торап болғаннан кейін үстіндегі жан-жағындағы топырақтарды қайта ішке құлатқан. Топырақтарды арши отырып, қабірхананың төбесінен 1 метрдей төмендегенде шығыс жақ қабырғаның оңтүстік бөлігінен адам жамбасы, құйымшағы, беломыртқасы, сан жілігі табылды. Бұның бәрі кәдімгі анатомиялық қалыпта жатты. Қабірхананың төбесінен 1 метр 20 сантиметр төмен түскенде оның солтүстік батыс бұрышынан тік қойылған адамның бас сүйегі табылды. Бас сүйектің астынан мойыномыртқа бірге шықты. Қабірхананың осы терендігінен бастап, әсіресе, шығыс бөлігінен алтын бұйымдар әр жерден, әр қабаттан кездесе бастады. Олар қабірхананың ең төменгі табанына дейін әр жерден табылып отырды.

Ұрылар аса қымбат, көзге ілінетін ірі дүниелерді және алтын заттардың біразын алып кеткен. Бірақ қабірді толық тонай алмаған. Патша киімдеріне тағылған алтын жапсырмалардың бәрін жинап алуға түрлі себептермен мүршалары жетпеген тәрізді. Бұл жапсырмалар – сом алтыннан құйылған әшекей дүниелер, яғни таза құйма алтындар. Олардың ішіндегі ең үлкені – арқардың мұсіні. Сондай-ақ екі бұғының мүйізі айқасып тұрғанын бейнелейтін алтын жапсырма «Мәңгі әлем бәйтерегі» өрнегін еске түсіреді.

Ал бір-бірімен тұмсық түйістіріп тұрған екі таутекенің басы кейпінде жасалған жапсырмадан үш сюжетті көреміз. Оның біріншісі, қос таутекенің басы десек, екіншісі, тұра қарп тұрған барыстың бейнесі. Үшіншісі, осы жапсырманы жатқызып қойып қырынан қарағанда, оның ұшып бара жатқан

күсқа ұқсайтындығы. Мұндай фантазия мен шеберлік қазіргі кәсіби дизайнерлердің де ойына келе бермеуі мүмкін. Мынау – нағыз өнер шыны. Жалпы бір форма арқылы бірнеше мағына беру – сақ бейнелеу өнерінің өте ерте замандағы кезеңіне тән құбылыс.

Аса бір геометриялық дәлдікпен жасалған бес жұлдыз бейнелі түйме де еріксіз таңдандырады. Бес жұлдыздың қырлары мен түйменің жиектері жіңішке алтынмен көмкерілген, сырты да түгел алтын. Түйменің ортасындағы жұлдызышаның өзі көк түнікеден (эмальдан), жұлдызышаның шеті ақ түнікеден тұрады. Жалпы, бес жұлдыз белгісі еуразия жерінде өте ерте заманнан кездесетіндігіне көзіміз жетіп отыр. Сондай-ақ, бес жұлдыз сақтарда патша билігінің белгісі болғандығы жөнінде де қосымша деректер бар.

Атап айтар бір жайт, осыған дейін сақ обаларының ішінен шыққан әшекей бұйымдар негізінен жұқа қаңылтыр немесе фольга түрінде кездесетін. Ал құйма алтыннан жасалған өте бай әшекейлер біз қазған патша обасынан ғана табылып отыр.

–Есіктен табылған «Алтын адам» біздің дүние жүзі алдындағы мақтанышымыз екендігінде сөз жоқ. Қазір ол ұлттық белгілеріміз бен мемлекеттік рәміздеріміздің бәрінде елдік символика түрінде қолданылып жүр. Енді мына сіздер тапқан «Алтын адамның» алдыңғылардан қандай ерекшелігі бар?

–Есіктен табылған «Алтын адам» біздің тарихымыздың, ұлттық өнеріміздің асқақ бір шыны болып қала беретіні сөзсіз. Алтынмен апталған жас әскербасының сыртқы киімдері кезінде қалай көмілсе, сол күйінде бізге аман жетті. Оның сүйегі патша қорымдарының жанына жапсарлас, қалтарыстау жерленгендейтін, ұрылар «Алтын адамды» таба алмаған, сондықтан тоналмаған. Есіктен табылған жәдігердің үстіндегі алтын бұйымдардың бәрі жұқа фольга түрінде киімге тігілген әшекейлер. Бұл – өлген адамға арналған киім. Яғни, жерлеу рәсімінде қолданылатын ритуалдық киім. Соған қарамастан өнер бұйымы ретінде құндылығы шексіз.

Ал мына «Алтын адам» – сақ патшасы. Өзіне дейінгі Есіктен табылған «Алтын адамнан» екі жарым, үш ғасыр бұрын өмір сүрген. Оның үстіне мұның алтынмен безендірілген киімдері тірі кезінде киіп жүрген киімі екені белгілі болып отыр. Яғни, ритуалдық киім емес. Мұндағы алтын әшекейлер күрделі зооморфтық қалыптарға негізделе құйма алтындардан жасалған. Күрделі зооморфтық сюжеттер мен мазмұндарды құрайтын осы әшекей бұйымдарды қую сақтар өнерінің сол заман мәдениетінің ең бір алдыңғы шебінде тұрғанын көрсетеді. Дизайн өнерін былай қойғанда, металл қорыту техникасын жетік менгерген. Ал металл қорыту үшін қандай жоғары температура қажет екенін айтпаса да түсінікті.

–Бұл «Алтын адамның» патша екенін, оның өзінде сақ патшасы болғанын қалай дәлелдеуге болады?

–Жоғарыда айттым, Шіліктідегі 17 обаның ең үлкені және оқшау тұрғаны осы. Мұның алдына шығарылып басқа оба салынбаған. Одан

кейінгілер біртіндеп кішірейе береді. Бұлар да сол кездегі батырлар мен ру басыларының, тағы басқа бекзат адамдардың моласы екендігі сөзсіз. Ғылымнан белгілі, тірі кезінде алтын бұйымдар тек патшалардың ғана киіміне жапсырылған. Ал енді оны о дүниеге алтын әшекей заттармен аттандыру оның өмірін мәңгілік ету идеясынмен байланысты болу керек. Сақтар түсінігінде шірімейтін, тотықпайтын алтын зат мәңгіліктің символы болып есептелінген.

Ертедегі сақтар өздерінің тектілігін андар бейнесінде көрсетуге тырысқан. Мына алтын бұйымдардың бәрі сол символмен жасалған. Көне сақтардың кейбір тайпалары адамды жердің астына емес, үстіне жерлейтіні де ғылымнан белгілі. Менің ойымша, кейінгі зороастристік діндегі адамды жер бетіне жерлеу идеясы осы сақтардың ғұрпынан алынуы мүмкін. Ал ол – адам денесі шіріп, қасиетті жерді ластамасын деген ұғымнан туған.

–Сіздер тапқан бұйымдардан жазу, сызу белгілері кездеспеді ме?

– Жок, ұзын саны 358 алтын жапсырмалар табылды. Алдын-ала сараптама қорытындылары бойынша бұлар 850-нші сынамалы алтыннан кем емес қасиетке ие екені анықталды. Яғни, аса қымбат алтын. Есіктен табылған «Алтын адамның» бір құндылығы – ол жерден 26 таңба белгіленген күміс табақша шыққан ғой. Әр ғалым оны өздерінше әртүрлі етіп оқыды. Алдағы уақытта бұл жазу толық оқылып, мағынасы анықталса, сақтардың қай тілде сөйлегені де белгілі болар еді. Себебі бүгінгі ғалымдардың біразы сақтар үнді-иран тілінде сөйледі деп дәлелдеп жүр. Ал біраз ғалымдар олардың түркі тілдес екендігін айтады. Менің ойымша, сақтардың мәдениетінің тарихи дәстүрі түркі әлемімен көбірек байланысты. Бұл дегеніңіз олардың тілінің алтай-түркі тілдерінен тамыр алғынын анғартады.

- **Жалпы дүние жүзінде дәл осындай археологиялық құндылықтар көп пе, аз ба? Әлде бізде ғана «Алтын адамдар» табылып жатыр ма?**

- Дүниежүзінде мұндаидар құндылықтар жетіп артылады. Бір ғана Египет фараондарының өзі неге тұрады. Қара теңіз жағалауындағы Чертомлық, Салоха, Толстая могила деп аталатын скифтердің молаларынан да көптеген алтын бұйымдар табылған. Алтай мен Сібірдегі Пазырық, Аржан, Үкөк, Қотанды, Берелден неше турлі алтын әшекейлер шыққан. Бірақ бұлардың барлығы «Алтын адам» емес. «Алтын адам» деген ұғым –алтынмен атталған киіммен жерленген жан дегенді білдіреді.

- **Енді Шілікті қорғанына қайтып оралайық. Бұл обалар кешенін С.Черниковтен басқа ешкім зерттемеген бе?**

- Ол туралы деректер XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап белгілі. «Томск облыстық ведомостары» деп аталатын газеттің 1861 жылғы 29-санында, «Сібір газетінің» 1881 жылғы 9-санында, тағы басқа басылымдарда Шілікті даласында үлкенді-кішілі обалар өте көп екендігі жазылған. XX ғасырдың басында Семей облысының көне ескерткішін зерттеген Н.Коншин бұл жерде 1675 оба барн хабарлаған. Біздің биылғы сапарымыздағы негізгі мақсат – сол аймақтағы қорғандардың негізгі санын

анықтап, әрқайсысына төкүжат жасау болатын. Әзірге осы бағытта кешенді жұмыстар жүргізілуде.

- Шілікті қорғанын ашу кезінде сізді қатты ауырып қалды деп естідік. Одан жазылып шыққаннан кейін табылған алтындарды Алматыға алып келе жатқанда жол-көлік апатына ұшырапсыздар. Обаларды қазған адамдар жайсыз жағдайларға ұшырайды еken деген пікірлер де бар. Бұл жөнінде не айттар едіңіз?

- Мұның бәрі жай сөз. Мен бір жыл бұрын бір рет инфаркт алғанмын. Қазба жұмыстары екі жарым айға созылды. Сіз түсінетін шығарсыз, инфарктан кейін дала жағдайында ұзақ жұмыс істеу оңай емес. Экспедицияның аяғына таман ептең денсаулығым сыр бергендіктен аудан орталығында бір апта профилактикалық ем қабылдауға тұра келді. Одан шығып жұмыссымды жалғастырдым.

- Қазып алған алтынды аудан орталығынан Өскеменге полицияның арнайы көлігімен алып келе жатқанымызда қаланың ішінде бүйірден келген бір көлікке соқтығыстық. Жанымдағы полиция қызметкерлері де жарапанды. Менің оң жақ қолымның сүйектері сынды. Әуежайға асыққан жүргізуі қателік жіберді-ау деймін. Қазір қолым жазылып қалды. Егер оба қазғандардың бәрін бір зауал қүтіп тұрса, Есіктегі алғашқы «Алтын адамды» тапқан Кемел Ақышев ағамыз сексенге жетіп, биыл Араптөбеден «Алтын адам» тапқан Зейнолла Самашев та аман-есен қазба жұмыстарын одан әрі жалғастыруда, Ал Египеттегі фараондардың қабірін ашқан ғалымдар қабір ішінде ұзақ сақталған улы газдың әсерінен көз жұмғаны рас. Сондай-ақ ол жерледе о бастан әдейі қатерлі аурулар тарататын микробтар қоса көмілген дейді. Тонаушыларға қарсы әдейі солай жасалған ғой. Сақтарда ондай әдет-ғұрып болмағандығын біз жақсы білеміз.

- **Сақтар патша обасының тоналмауын ойластырмаған ба?**

- Ойластырған. Біз қазған жердің шығыс жағынан ұзындығы – 11 метр, ені – 2 метр, биіктігі 1 метрден асатын жер асты дәлізі табылды. Бұл дәліз патша қабірханасына жер асты арқылы баратын жол. Әркез патшага мінәжат етіп тұру үшін немесе кейін әйелі мен балаларын жаңына қою үшін арнайы жасалған бұл жолды ұрылар да ұтымды пайдаланған. Сол себепті болса керек, мына обадағы жер асты дәлізінің орта тұсындағы 3 метрдей жері ауыр тастармен шегенделіп, бекітіліпті. Сонын осы дәліздің қатарынан оңтүстік-шығысқа қарай қосымша кішілеу құпия дәліз салынған еken. Патшага мінәжат етушілер осы қосымша жер асты дәлізін пайдаланған. Ұрыларды адастыру үшін жасалынғаны түсінікті. Патша обасының тоналмауын ойластыру деген осы. Айтқандай-ақ ұрылар тас шегенге тірелген соң мына обаның төбесінен тесіп түскен. Соның салдарынан қабір ішінде еркін қимылдай алмаған олар обаны толықтай тонай да алмаған.

- Сіз 25 жылдан бері ҚазҰУ-дегі археология және этнография кафедрасында істеп келесіз. Оның 15 жылын осы кафедраны басқаруға арнапсыз. Археолог мамандарды дайындаудың бүгінгі жағдайы қалай?

- Қазақстандағы археолог-этнолог мамандарды дайындау орталықтарының бірі және бірегейі – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің осы кафедрасы. Бізде археолог-этнолог мамандар 1971 жылдан бері дайындала бастады. Қазір Қазақстандағы белсенді қызмет істеп, жұмыс жүргізіп келе жатқан археологтардың жартысына жуығы біздің кафедраның тұлектері.

Неге екені белгісіз 2003 жылы археология мамандығы бойынша оқуға түсу гранты мүлдем болған жоқ. Соның салдарынан Қазақстан археолог мамандығына биыл грантпен бірде-бір адам түспеді. Осынау сирек мамандыққа жылдағыдай мемлекеттік грант бойынша оқуға түсіру жолын қарастыру қажет деп білемін.

**«Егемен Қазақстан»,
1 қараша 2003 жыл.**

Тектілік пен тексіздік немесе тағы да аты-жөнімізді қалай жазу жайында

ҚР Әділет министрлігінің назарына!

Гасырлар бойы бодандықтың қамытын киген қазақтың маңдайына отарышылдықтың тәпкісі қатты тигені соншалық, алі күнге дейін есендіреп, есімізді жия алмай жүрген сияқтымыз. Соның бір дәлелі – аты-жөндерінің дұрыс жазылуына мән бермеуі. Бірен-саран қазақтан басқасының бәрі дерлік бағыттың фамилиясында жүр. Тіпті «ов», «ев», «ин», «ина» тәрізді жалғау-құйырышықтардан құтылу қаперлеріне кіріп-шықпайды. Құтылғысы келгендерге заң бойынша оны не шорт кесіп тастауга немесе еш қисынга келмейтінін, кері магыналы «тегі» деген жалғауды тіркеп алуға гана рұқсат етілген. Басқа жол жоқ. Ал төлкүжаттағы ата-тегіміздің дұрыс жазылмауы ұлттық қасиетімізге сын, сүйекке түскен таңба екенін түсінетін кез жетті. Себебі төлкүжат – әнұран, елтаңба сияқты мемлекеттік рәміздердің бірі. Ендеше қазақтың аты-жөні жайында бұдан 1994 жылды Үкімет қабылдаган дүбәра қаулының күшін жойып, қайтадан қаулы қабылдануы қажет. Төмендегі мақалада осыған қатысты нақты ұсыныстармен қоса ұлттық наымыс, тектілік пен тексіздік сияқты адами құндылықтар жайында ой қозгалады. Серік Жұмабекұлының бұл мақаласы «Президент және Халық» газетінде (№47(062) 24 қараша, жұма.2006 жыл) жарияланған. Автордың келісімінен оқырмандар назарына тағы бір рет ұсынып отырмыз.

«Кімнің құлышын?»

Таяуда белгілі философ, профессор Аманжол Қасабек мырзамен қызмет бабы бойынша әңгімелесіп қалдық. Ол кісі «ов» деген пәледен құтылғанын, жаңа төлкүжат бойынша ататегін осылай жазғызғанын жеткізді. Сосын: «ов» жалғауы орыстың «чей холоп?» деген сөзінен шыққан дей отырып, бұл – кезінде құлдар мен күндердің қай құлиеленушіге тиесілі екендігін анықтайтын жалғау болғанын, кейіннен орыс халқының фамилиясына айналып кеткенін дәлелдеді. Осы пікірді бір жолдасыма айтЫП едім, ол шат-шәлекей ашуланды. Сөйтсем бала-шагасына бір ауыз қазақша

үйрете алмай кеткен оның отбасының мүшелері түгелдей «ов», «ова» жалғауларын мұра тұтқан екен. «Сонда орыстың патшалары да құлдардың фамилиясын иемденген бе?» деп ол кісінің жұбайы қарсы сұрақ қойды. Соңынан «Ұлкен совет энциклопедиясын» парақтап қарағанымда, орыстың князьдары мен императорлары, патшалары мен патшайымдары ешқашан фамилияларына «ов», «ев» деген «құйрықшаларды» қыстырмағанына көзім жетті. Дмитрий Донской, Ярослав Мудрый, Иван Грозный, Петр I, соңғы патша II Николайға дейін ешқайсысы құлдардың фамилиясына жоламапты.

Бұдан кейін «фамилия» деген сөздің мағынасын сөздіктерден қарадым. Оның латын тілінде екі мағынасы бар көрінеді:

1. Қай отбасынан тарағаныңды білдіру амалы. Ол үшін жеке адамның атына, яғни атаңың немесе әкеңінің есіміне тәуелдік жалғауларының бірін жалғап көрсетуің керек.

2. Әuletінді, үрім-бұтағыңды танытудың амалы. Орыстар үрім-бұтағы туралы айтқысы келсе «вся наша фамилия» деп бастайды. Біз ру, ата-тегімізді анықтауға келгенде осылай сөз саптаймыз.

Отбасы демекші, коммунистік идея көсемдерінің (жақсы мағынада) бірі Ф.Энгельс «Семьяның, жекеменшіктің және мемлекеттің шығуы» атты еңбегінде бұл жөнінде терең ғылыми тұжырым жасай келіп: «familia» деген сөз римдіктерде ерлі-зайыпты адамдар мен олардың балаларына қатысты болмай, құлдарға ғана қатысты болған. «Famulus» – үй құлы деген сөз. Ал «familia» – бір адамға қарайтын құлдардың жиыны деген сөз. Гайдың заманында да familia jd est patrimonium (яғни мұра) өсietpen қалдырылып отыратын болған. Жаңа қогамдық организмді атау үшін бұл сөзді римдіктер ойлап шығарған-ды; бұл организмнің басшысы әйелі мен балаларының және бірнеше құлдың қожасы болды; римдіктердің әке билігі бойынша, оның өзіне бағынышты осы адамдардың бәрінің өмірі мен өліміне билік ету правосы болды», – (К.Маркс пен Ф.Энгельс, «Таңдамалы шығармаларының үш томдығы», 3-том, 258-бет. Алматы, «Қазақстан», 1981) деп жазады.

Осыдан кейін ата-бабамыздың немесе әкеміздің есімдеріне орыстар арқылы бізге ауысқан, құлдықтың белгісін танытатын, айғақтайтын осынау «жалғау-құйыршықты» тегімізге тели берудің қаншалықты қажеті бар? Бұл – сүйекке таңба емей, тексіздік емей немене?!

«Құйыршықты» шорт кестік!

Бұл «Сасқан үйрек артымен сұнгидінің» керін келтірді, «пәмиле» болып жарытпады. Енді Жанат Есімбек, Рахат Кемелбай, Манат Шалбай, Думан Жұмағұл, Балғын Есмағамбет, Мейрам Мұсағали, Қалыш Уәлихан, Сағыныш Раҳым, Бағдат Диҳанбай, Сайран Тоқтарғазы, Дидар Тұрсынбай, Ардақ Берсінбек, Бағлан Асанбай тағы басқа осы тәрізді ереккепен әйелге ортақ есімді адамдарды жұзбе-жұз танымасаң, оның не әйел заты, не ерекк заты екенін ажырата алмайтын жағдайға жеттік.

Мейлің, ол жағы түптің түбінде белгілі бола жатар. Енді қатар аталған осы есімдердің қайсысы өз аты, қайсысы тегі екенін қалай ажыратамыз?

Шығармашылықпен айналысатын адамдардың есімі бірінші жазылатын дәстүр бар. Бірақ елдің бәрі Шерхан Мұртаза, Әбіш Кекілбай, Қадыр Мырза-Әли емес. Шығармашылық адамдарына елікtesек, тіпті шатысуымыз мүмкін екен. Біреулері руының, туған жерінің аттарын пәмиесі (тегі) ретінде көрсететінді шығарды. Ақселеу Тарақты, Тұңғышбай әл-Тарази деген сияқты. Ниеттері дұрыс. Орыстың «ов» деген құйыршығынан құтылып, өздерінің қайдан шыққандарын, қайдан тарағандарын көрсеткен түрлері ғой. Алайда бұл да бүкіл қазаққа пәмиелік үлгі бола алмасы анық. Ең қыны – енді екі-үш ұрпақ ауысқаннан кейін кімнің кімнен тарағанын ажырата алмайтындығымызда болып отыр.

Бір ұрпақ ауысқан соң...

«Ұлы», «қызы» деген қосымшалар да түпкілікті пәмиле жасай алмайтын тәрізді. Мәселен даңқты Бауыржан Момышұлының баласы Бақытжан ағамыз да Кеңес кезіндегі фамилия заңы бойынша «Момышұлы» болып жазылды. Негізі ол кісі – Момыш атадан тараған ұрпақ, яғни «Момыштан Бақытжан Бауыржанұлы» деп жазылуы керек еді. Бірақ әйгілі адамның фамилиясы болғандықтан «Момышұлы» өшпес ерліктің символы болып қала береді. Ұрпақтары оны мақтанашибен фамилия тұтып өтеді. Алайда елдің бәрі Баукең емес қой. Сондықтан қазіргі біздер пәмиле ретінде пайдаланып жүрген әкеміздің есімдері бір ұрпақтан кейін пәмиелікке жарамайтынын мойындағанымыз жөн.

«Тегі» де дұрыс емес

Қазақ жөн сұрасқанда «Қай әулеттенсін? Тегің кім?» деп бастайтыны белгілі. Қайдан тарағаныңды санамалауға кірісесін. Сөйте келе бір жерден бір тармағың әлгі адаммен, әйтеуір, жанасады. Ағайын боласың, туыс боласың. Мұндай ұлттық қасиет ешбір елде жоқ. Мейірбандық пен бірлігі күшті ел ешқашан өшпейді. Осыдан қорыққан отаршылдар қазақтардың арасына от тастап, рушылдықты қоздырып, «Бөліп ал да билей бер!» әдісі бойынша бізді ғасырлар бойы езгіге салғанын қалай ұмытамыз.

Сонымен бүгінгі ұрпақтың тегі – оның ата-бабасы. Онда біздер неге төлкүжатта өзімізді ата-бабамыздың тегі ретінде көрсетуіміз керек? Сен сол ата-бабадан тараған ұрпақ емессің бе?! Орыстың «ов» деген жалғауының ішкі мағынасы да осыны білдіреді. Олардың «родительный падеж» дегендері «кого? чего? чей?» деген сұрақтарға жауап беретіні белгілі. «Чей холоп? Иванов холоп» деген осыдан шыққан. Родительный падеждың сұрақтары қазақ тіліндегі Ілік септігінің (кімнің? ненің?) сұрақтарымен дәлме-дәл. Солай екен деп біз пәмилемізді «Асанның, Үсеннің» деп жазуымыз керек пе? Жоқ. Фамилия аяқталған, нақты мағына беретін сөзден жасалуы тиісті. Қазақ тіліндегі Шығыс септігінің жалғаулары «тан», «тен», «дан», «ден», «нан», «нен» деп тақ-түқ етіп тұрған жоқ па? Мұндай септікті орыс тілінде таба алмайсыз. Ол бізде ғана бар. Ата-тегімізді таратқанда да біз осы септік бойынша «пәленбайдан – түгенбай, одан – анау, анаудан – мынау» деп

сарнап қоя береміз. Жалпы, біз орыс тілінің заңдылықтарымен ғана жүргуге әбден дағдыланып алғанбыз. Отаршылдық тепкісінен ес жиятын кез келді. Ендеше пәмилемізді «Асаннан, Үсеннен» деп жазғанымыз дұрыс.

Мәселен грузиндердің фамилияларына жалғанатын «дзе», «швили», деген жалғаулар «бала», «ұрпақ» деген сөздің баламасы еken. Ал ол фамилияға жалғанғанда кімнен тараған ұрпақ дегенді аңғартатын көрінеді. Бір қызығы – осы грузин жалғауларының ішкі мағынасы біздің қазақ тіліндегі Шығыс септігінің жалғауларымен дәлме-дәл келетінін қайтерсің! Оларда бұдан басқа «ели», «или» (Руставели) деген жалғаулар да бар. Адамның кәсібін, лауазымын білдіреді. Алайда грузин халқы кейінгі кезде осы «ели», «или» жалғауларын «дзе», «швили» жалғауларына ауыстыруды қолға алыпты.

1970 жылы Мәскеудің «Наука» баспасынан жарық көрген «Антропонимика» атты авторлар топтамасын қарасаңыз, орыстардан бастап бір кездегі КСРО халықтары фамилияларының шығу тегін зерттеген ғалымдардың қызықты еңбектері алдыңыздан шығады. Оқып отырып, украин, латыш, удмурт, корей, армян, гүржі, еврей, тағы басқа ұлттардың фамилияларының соңындағы жалғаулары қазақтың Шығыс септігіндегі «тан», «тен» жалғауларымен үндесіп жатқанын байқайсыз. Бір өкініштісі, бұл кітапта қазақтың пәмилесі жайында ешкім ештеңе жазбапты.

Тәуелсіздік алғаннан кейін бесігімізді түзейміз деп жүріп есімімізге мән бермегеніміз рас.

«Ештен де кеш жақсы»

Таяуда белгілі тіл маманы, профессор Телғожа Жанұзақов ақсақалға арнайы жолықтым. Ол кісі қазақтың есімдері мен фамилияларын дұрыс жазу жөніндегі 1994 жылғы қаулының дүниеге келуіне үлес қосқан адамның бірі. Тел-ағаң бұл қаулыға өзгерістер енгізіп, қайта қабылдау қажеттігін, кезінде әртүрлі себептермен асығыстыққа жол берілгенін жасырмады. Соңына таман мен 1989 жылдың 8-қазан күні дүниеге келген қызымының сол кезде алынған «Тууы туралы куәлігін» көрсеттім. Ондағы **Жұмабектен Айгүл Серікқызы** деген жазуға алғашқыда таңырқай қарады. «Белгілі тіл маманы, профессор Сапархан Мырзабеков марқұм да осы нұсқаның дұрыс екендігін дәлелдеп, кезінде бірнеше мақала жазған еді. Кеңес үкіметінің, Компартияның қылышынан қан тамыпп тұрған кезде сен мұны қалай алғансың?» – деп сұрады. Сол кездегі Мәскеу аудандық АХАЖ-да ұлты орыс қызметкермен екі сағат дауласып отырып жеткен женісімді әңгімеледім. Енді, міне, ол жайында көпшілікке жариялауга тұра келді. Ең бастысы – қызым Айгүлдің өз пәмилесін өте мақтан тұтатындығы. Балабақшада да, мектепте де оны осы пәмилемен атады. Бұған көптің құлағы үйренгелі қашан. Алдағы уақытта бүкіл қазақ аты-жөндерін осылай жазғызса, менің де мақтанышымда шек болmas еді. Түбінде солай болатынына сенімім мол. Өйткені, төлкүжатымыздағы фамилияның орнына «тегі» деп көрсетілген. Ал ол «қайдан?» деген Шығыс септігінің сұрағын сұранып тұр. Сұраққа

эрқайсыңыз өз пәмилелеріңізben жауап беріп көріңіздерші. Мен қызыма күәлік аларда «Оның тегі – Жұмабектен» деп жауап қайтарғам және солай жаздырғам. Бұл енді дәлелдеуді қажет етпейтін шындықтың өзі емес пе?!

«Президент және Халық»,
24 қараша 2006 жыл.

Ұлт мұддесінен өзгениң бәрі бекер

Қазақ әдебиетіне көши-қон тақырыбын алғаш рет әкелген жазушы Қабдеш Жұмаділов. Эйгілі қолбасшы Қабанбай туралы жазған «Дарабоз» атты екі кітабы оқырман тарапынан жылды қабылданған болатын. Осы уақытқа дейін қаламынан қалың-қалың 12 том шыгарма туган қарымды қаламгер бүгінде жетпістің желкесіне шығыпты. Мерейтой иесімен біз арнайы жсолығысын, адам, қоғам, ұлт, мемлекет, қазіргі қазақ әдебиеті жайында ой боліскен едік. Төменде сол сұхбатты назарларыңызға ұсынып отырымыз.

- Қабдеш аға, мүшелтойыңыз құтты болсын! Жетпістің жүгін көтеру де онай емес шығар?

- Мүшелтой деген жұрттың назарын бір кісіге аудару үшін керек сияқты. Сөйтіп оның адами тұлғасын, қоғамдағы орнын анықтап, шығармашылық еңбегіне баға беру үшін ойлап табылған шаралардың бірі ме деп ойлаймын. Осы мақсаттан болса керек, газет-журналдардан тілшілер келіп, интервьюлер алыш жатыр. Әйтпесе қартайғанның несі қуанышты дейсін.

- Оқырмандарыңыз Сізді жазушылардың ішіндегі аса зиялды адам ретінде қабылдайтын тәрізді. Менің де пікірім сондай. Ал, өзіңіз қалай ойлайсыз?

- Тұпкі ойынды түсіндім. Осыдан бес жыл бұрын Мұстафа Шоқай қоры бір конференция өткізді. Онда Алаш зиялдылары туралы сөз қозғалды. Маған «Шынжандағы қазақ зиялдылары» деген тақырыпта баяндама жасауымды өтінді. Сонда мен зиялды туралы былай дедім : ол – оқымысты дегеннен де басқа. Дипломы бар маман дегеннен де басқа.

Әрине, білімсіз адам зиялды бола алмайды. Мәселен: Шынжанда бүкіл бір елді соңынан ерте білетіндей зиялды адамдар болды. Солардың бәрі жоғары білімі жоқ адамдар еді. Бірақ олар ел басқарды, ұлттық төңкеріс кезінде қол бастап шықты. Себебі олар көзі ояу, көкірегі ашық, ақылды да парасатты адамдар еді. Әр аймақтан шыққан осындай адамдарды мен

санамалап шықтым. Сонау Шәріпхан төреден бастап Шың-си-сайдың түрмесінде тұншықтырылып өлтірілген мындаған қазақ зиялышының он-он бесін қадап –қадап атадым. Бір сөзбен айтқанда, зиялыш дегеніміз өз ұлтына адал қызмет ете отырып бүкіл адамзат құндылықтарын бойына талғап сініре білген адамдар деп түйіндедім. Осы талап тұрғысынан қарап баға беру менің емес, қазақ ұлтының міндеті болса керек. Тоқсаныншы жылдардың басында «Қайраткерлер қайдан шығады?» деген мақала мақала жазғаным есіме түсіп отыр. Сонда мен қайраткер кім деген сұрақтардың біразына жауап қайтаруға тырысқам.

- **Сонымен оларды кім деп білеміз?**
- Қызметкер, шенеуік дегендеріңіз тапсырманы бұлжытпай орындаپ отыратын адам. Мемлекет аппаратындағы жұмыстарға ондайлар да аудай қажет. Ал, қайраткер дегеніміз – зиялышың ішіндегі сұрыпталған адамдар.
- **Құрескерлер деген де дұрыс шығар ?**
- Иә, солай. Қызметкерге шен, лауазым бергенде ғана оның қолынан бірдене келеді. Одан айырылған күні ол ешкім болмай қалады. Ал, қайраткер – тұрмеде отырса да қайраткер, үйде отырса да қайраткер. Бұл ұғымдарды ажырата білген жөн. Дегенмен нағыз зиялыштар бізде аз, қайраткерлер мұлдем аз.
- **Бұл сұрақты Сізге қойған себебім, әр елдің зиялышары қандай болса, ұлттық идеологиясы сондай болатын сияқты. Олай болса біздің ұлттық идеологиямыз қазір қандай деңгейде? Жалпы, қазіргі қазақ елінде ұлттық идеология деген бар ма өзі?**
- Бұдан он жыл бұрын мен бұл туралы да мақала жазғам. «Қазаққа идеология қажет пе?» деп аталатын. Қажет дегем сонда. Идеясыз, идеалсыз, идеологиясыз халық, мемлекет ескексіз қайықпен бірдей. Ағыс қалай айдаса солай кете береді. Біз бодандықтың бұғауынан енді ғана босаған елміз. Отаршылдықтың тепкісінде жүрген халыққа идеал не теңім. Жалтақтаумен ғұмыр кешіп, аман жүргенінің өзі олжа болды. Енді өз ұлттық идеологиямызды қалыптастыруымыз керек.
- **Ұлттық идеологияны іздеудеміз. Ал оның алтын діңгегі не болуы керек деп ойлайсыз?**
- Айтып көрейін. Ұлттық идеология деген ол өзінше бөлек қарастырылатын ғылым емес. Бұл бүгінгі тыныс-тіршілігіміздің бәрі экономика, саясат, әлеуметтік мәселе, ғылым, білім, мәдениет, спорт, тәрбие, бәрі-бәрін қазақ ұлтына қызмет еткізіп, бәрі қазақ ұлтының мұддесі тұрғысынан шешілуі керек деген сөз. Мысалы шетелдерде ұлттық идеология бар ма? Бар болғанда қандай. Бірақ олар бұл жөнінде біз сияқты күнде қақсан айтып жатпайды. Өйткені ұлттық идеология олардың өмір сұру қалыбына баяғыда сіңісп кеткен. Мысалы У.Черчилдің «Бізде мәңгілік дос та жоқ, қас та жоқ, тек Британия халқының мұддесі ғана тұрақты» дегені содан. Ататуркік «Түріктің түріктен басқа досы жоқ ». Абай атамыз «Бірінді қазақ бірін дос, көрмесең істің бәрі бос» деп кеткен. Осыдан артық қандай ұлттық идеология керек?

- **Ұлттық идеологиясы қалыптаспаған елдің ұландарынан патриоттық сезі , Отанды сүю дегенді құтудің өзі де қынғағай.**

- Әрине, Отанды сүю деген ол – Тәуелсіз еліңің болашағы үшін жанпидаға даяр тұру деген сөз. Ал Қазақстанның тәуелсіздігі тек қазақтарғағана керек. Басқалар шекараның ар жағына мұңая телміріп, бұрынғы КСРО-ны іштей аңсап жүретінін несіне жасырамыз.

- **Шекараның арғы жағына Қазақстан жаққа да мұңая қарап, іштен тыныштық жүрген қандастарымыз қаншама? Осы орайда әңгімелізді өзінізге етене таныс оралман тақырыбына қарай ойыстырысақ қайтеді?**

- Бұл тақырып менің тағдырым, ішкі стихиям десе болғандай. Меніңше, оралмандар тақырыбы да ұлттық идеологиямыздың негізгі тірегі екенін түсінетін кез келді. Жер шарының түкпір-түкпіріне тарыдай шашырап кеткен ұлттымыздың басын біріктіріп, мына ұланғайыр даламызға қайта қоныстандыра алмасақ елдігіміз қайда?

- **Ол дағындықтың пыщаққа тулақтай кескіленіп, сатылып жатқан жоқ па?**

- Қазақ өз елінде көбейіп, бастары қосылып, аяғынан тік тұрғанша жерді сатпай тұра тұру керек еді. «Жер сату кейінге қалдырылсын!» деп те кезінде мақала жазған едім. Сондағы ойым шетте жүрген 5 миллионнан астам қазақ өз Отанына келіп, өз жеріне өзі ие болса деген арман еді ғой. Бұл жерде олардың да занды үлесі бар. Себебі олардың да ата-бабасы жерді қанын төгіп қорғаған. Президентіміз алдағы жылдары қазақ халқының санын жиырма миллионға жеткізу қажеттігін айтты. Табиғи өсімнің мына қарқынымен оған жете алмаймыз. Сондықтан шетелдегі қазақтарды тез арада бері әкелу керек. Енді бір үрпақ ауысқаннан кейін шетелдердегі қандастарымыздың өзі бізге жат болып кетуі мүмкін. Ол жақтарда ассимляция қатты жүріп жатыр. Мәселен Қытайда былтырдан бастап қазақ мектептері түгелдей жабылды. Іргеміздегі Өзбекстанда да жағдай мәз емес.

- **Ғаламдастыру деген ғаламат іргемізге тақап қалды. Мына қалпымен қазақ ұлты оған шыдас берер ме екен?**

- Мына күйімен шыдас бере алмайды. Президенттен басқа шенеуіктердің ешқайсысы қазақша сөйлемейтін болды. Өзге ұлт өкілдері енді сениң тіліңе де діліңе де пысқырып та қарамайды. Алғашында аяқтарын тартып қалып еді. Бәрін өзіміздің іштен шыққан «шұбар жыландарымыз» күртуда.

- **Қазақ әдебиетінің қазіргі жағдайы мұлдем қындалап кеткені рас. Өзініз мына 12 томдығының қалай шығардыныз?**

- Қаламақы деген көзден бұлбұл ұшты, кітап шығарайын десен, баспалар ақша сұрайды. Төлеген ақшаңа аздаған данамен кітабынды шығарып береді де, атқұйрығын үзіседі. Сенесіз бе, мен «Дарабоздың» еki кітабы үшін бір тиын да қаламақы алмадым.

- **«Дарабоз» сұранысқа ие кітаптардың бірі болды ғой. Одан қалайша пайда түспеді ?**

- Бізде кітап бизнесі тұралап қалды. Тарататын адам жоқ. «Дарабоз» бес мың данамен жарық көрді де, бір айдың ішінде сатылып кетті. Бірақ баспалар қайта шығармады.

- **Сіз шетелдерде болып жүрсіз. Ол жақтағы әріптестеріңіз кітапты қалай шағарады екен?**

- Бәрін сол шетелден көріп келгендер бұлдірді ғой. «Қазақстанда 600 – ден астам жазушы бар. Америкада 5-6 ғана жазушы бар екен. Олар өз кітаптарын өздері сатады. Біздегілер де сөйтсін» деді. Бұл дегениңіз ұлттық идеологияның түп-тамырына балта шабумен тең. Шын мәнінде шетелдік жазушылар өте көп және олар кітап бизнесін мықтап жолға қойған. Өз менеджерлері, аудармашылары, тағы басқа салалары мұлтіксіз жұмыс істейді. Солардың арзанқол өнімдері қазір біздің кітап сөрелерімізде самсап тұр. Оқып қарасаң, тек біздің ұлттық идеологиямызға қарсы бағытталған дүниелер болып шығады. Былтыр Испанияның Пауло Коэльо деген жазушысының аударма кітабы осында шықты. Мәскеуден ақшасын аударып бастырды. Қаламақысын да молынан алды. Өзі де Қазақстанға келіп, жоғары басшылардың қабылдауында болды. Бұл неғылған данышпан деп, сол кітабын оқып көрсем, түщымы аз дүние көрінді. Е, қайсы бірін айтайын.

- **Қабдеш аға, 70-ке жігіттей жарап жеткен сияқтысыз. Сірә, спортпен де шұғылданасызың-ау деймін...**

- Күнделікті жаттығуды үзбеймін. Анау тұрган велосипедпен таң ата бірнеше шақырым жер жүремін.

- **Қазақы әдетпен тамақтанасыз ба, әлде «современный» тірлікке көштіңіз бе?**

- Үртү майланып, аузын толтырып ет жемесе, қазақтың асқазаны уілдеп тұратыны белгілі. Мен де солардың бірімін.

- **Биыл «Парасат» орденімен, «Тарлан» платина сыйлығының бірінші дәрежесімен марапатталдыңыз. Құтты болсын.**

- Рақмет. Мұндай сыйлықтармен марапатталған жалғыз мен емеспін. Аздаған еңбегімді бағалағандары ғой.

- **Әңгіменізге көп рахмет. Зор денсаулық тілеймін.**

- Өзіңізге де, «Президент және Халық» газетінің ұжымына да мол табыс тілеймін.

**«Президент және Халық»,
20 маусым 2006 жыл.**

Ұшақ апатынан аман қалғандар (бастаң кешкендерін өздері баяндайды)

Кейінгі уақытта жер бетінде ұшақ апартары жиілеп кеткені соншалық, оған тіпті селт етпейтіндей болып бара жатырмыз. Өйткені, қазіргі жариялыштың арқасында ұшақ түрмақ, кішігірім жол апатының өзін дабырайтып көрсетіп, қанша адам өлгенін, қанша адам жарақаттанғанын тәптіштеп айтып жатамыз.

Сонда бұрындары, әсіресе кеңес үкіметі кезінде бізде ешқандай ұшақ апаты болмағаны ма? Болғанда қандай! Ал сол апартардан тірі қалғандар жайында естігендеріңіз бар ма? Егер жәй біреулер емес, есімі елге танымал азаматтар болса ше? Мәселен, академик жазушы Фабит Мұсірепов, ақын Мұзафар Әлімбаев, бүгінде Қазақстан Президентінің жанындағы фототілші Иосиф Будневич, белгілі жазушы Сәбит Досанов десек, екінің бірі оған сене қоймауы мүмкін. Ендеше сол кісілердің өздеріне сөз берейік:

Мұзафар Әлімбаев:

- 1957жылдың көктемінде КСРО Жоғарғы Кеңесінің сайлауы өтетін болды. Жер-жерде депутаттыққа кандидаттар ұсынылып жатты. Мен ол кезде «Қазақ әдебиеті» газеті бас редакторының орынбасары едім. Бір күні Қазақстан Жазушылар одағының сол кездегі төрағасы Фабит Мұсірепов мені өзіне шақырды.

- Сен не білгенің бар, мені КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаттығына кандидат боласың деп жатыр ғой. Қызылорда облысындағы бір округтен ұсыныпты. Сол жаққа барып, сайлаушылармен кездесуім керек екен. Сен менімен бірге жүрсөң қайтеді? Бір жағынан облыстың проблемасын газеттерінде көтересің, -деді.

Мен келісе кеттім. Ғабекен менімен қоса қасында белгілі жазушы Фалым Ахметов ағамызды ертіп алды. Ол кісінің көзі тірі. Бүгінде жасы 90-ға

келіп қалды. Ғабеңмен көптен сырлас, дос адамдар. Үшеуміз жолға шықтық. Облысты бір айдай араладық. Қайтар кез тақап қалған. Бір күні облыстың бірінші хатшысы Опанов деген азамат, атын ұмыттым, Қызылқұм жайлауындағы қойшыларға барып қайтуымызды өтінді. Ол жерге ұшақпен барасындар деді. Жосалы деген стансадан ұшпақшы болдық. Қасымызға ерген жергілікті ақын Асқар Тоқмағамбетов басы ауырып тұрғанын айтЫП қалып қойды. Фалым Ахметов те бармаудың бір себебін тапқан. Біздер - обкомның идеология хатшысы тайша Оразалин, облатком төрағасының орынбасары Сләмият Құнанбаев, Ғабең және мен төртеуміз шағын әскери ұшаққа отырдық. Осы ұшақпен қайтар жолда сол кезде жаңадан құпия түрде салынып жатқан Байқоңыр ғарыш айлағына соғуға тиіспіз. Ұшып келеміз. Мен дөңгелек терезеден күріш даласын қызықтап төмен қарап, соңғы жақта отырмын. Ғабендер алдыңғы жақта карта ойынына кіріскең.

Бір кезде ұшақ төмендей бастады. Бұған дейін Қызылқұмға ешқашан ұшақ қонып көрмепті. Біз келетін болған соң алдын ала бір жазықтау жерді әуежай ретінде дайындаста керек. Сол «әуежайға» қағылған кішкене қызыл жалаушылар көріне бастады. Ұшағымыз үш рет айналды да жаңағы белгіленген тұсқа қонуға бет алды. Бір кезде бірдеңе гүрс ете қалды. Жолымдағыларды қаға-маға алға қарай ұшып кеттім. Карта ойнап отырғандармен қоса бәріміз ұшақтың алдыңғы жағына келіп кептеліп қалдық. Ұшақтың артқы жағы көтеріліп барып тоқтады. Абырой болғанда жарылмады.

Жер қозгалса қозғалмайтын Ғабең әдеттегідей сабырлы қалпымен орнынан тұрып, үстін қақты да ұшқыштар жаққа қарап:

- Как там, мотор выключен или нет?! – деді.
 - Все нормально, все нормально! – деп ол жақтағылар шуылдасып жатыр. Сыртқа шығуға бет алдық. Ғабенің жүзіне қарап едім, он жақ шекесі қанап тұр екен.
 - Ғабе, маңдайыңызды сұртіңізші, – деп едім, ол кісі жәйлап қалтасынан бет орамалын алды да маңдайын сұртті. Сонын орамалдағы қанға қарап:
 - Өй, мынау итің қайдан шығып жүр ей, – деді. Сөйтсек бәріміз жарақаттаныпсыз. Эйтеуір ауыр кесапттан аманбыз.
- Сыртқа шыққанда қарасақ, ұшағымыз тұмсығымен тік шаншылғанымен қоймай, бір жақ бүйіріне қарай қисайып барып тоқтапты. Ғабең жерге түскеннен кейін екі қолын артына ұстап, ұшақты айнала қарап шықты. Өні сұп-сұр. «Бір ажалдан қалған екенбіз-ау!» деп басын шайқай береді. Біраздан кейін өзді-өзімізге келе бастадық. Сонын алғашқы дәрігерлік көмек көрсетілген болды. Соған қарамастан әзілімізді жарагастырып, ел-жүртпен кездесу өткіздік. Қайтар жолда машинамен кеттік. Ғабең ұшаққа отырмай қойды. Сөйтіп, ардақты Ғабенін ертерек айырылып қала жаздаған кезіміз де бар, – деп Мұзагаң әңгімесін аяқтады.

Иосиф Будневич:

- 1974 жылдың 19 қарашасын мен екінші рет дүниеге келген күнім деп есептеймін. Себебі, сол күні мен тікүшақ апатына ұшырап, өлімнен аман қалдым. Бірақ қатты жарапандым. Бәрін басынан бастайын, - деп Иосиф Львович темекісін тұтатты. 73 жасқа келсе де тұғырынан таймаған ақсақалдың есте сақтау қабілеті де мықты екен, бұдан 26 жыл бұрын болған оқиғаны жарты сағаттың ар жақ бер жағында тап-тұйнақтай етіп баяндал берді.

- Мен ол кезде АПН-ның Қазақстан мен Орта Азиядағы фототілшісі едім, - деп бастады ол кісі. – Біз «Казахстанская правда» газетінің сол кездегі бас суретшісі Борис Николаевич Масальский екеуміз Қызылорда облысындағы күріш кеншарларының жұмысын көрсету үшін іссапарға шықтық. Облыс басшылары да біздің бұл мақсатымызды құп көрді. Қасымызға жер суландырумен айналысатын ЖМК-ның бастығы Мирон Шек деген азаматты қосып берді.

Ұшқышпен қосқанда ішінде төрт-ақ адам сиятын «МИ-2» - тікүшағымен ұшып келеміз. Жиырма минөттай уақыт өтті. Байқаймын. Жоғарылаудың орнына төмендеп бара жатқан тәріздіміз. Борисқа айтып едім, ол бұған мән бермеді. Сырдария өзенінің биік жарқабағы көрінді. Алдымыздан су бөгеті үшін қолдан жасалынған үлкен топырақ жағалау (дамба) шыға келді. Тікүшағымыз содан аса беремін дегенде соғылып, тоңқалаң аса құлады. Есімді жисам ауруханада жатырмын. Қызылорда қаласына әкеліпті. Беломыртқам қатты зақымданған. Дәрігер маған он жағыма аударылып жатуымды талап етті. Мен қозғала алмадым.

«Аздан ішу керек еді» деген сөзді естігенімде оған қатты ашуландым. Бізді мас болып жүріп апатқа ұшыраған біреулер деп ойласа керек. Тағы да есімнен айырылдым. Есімді жисам, реанимация бөлімінде жатыр екенмін.

Бір күні мені тексеруге Мәскеуден арнайы дәрігер келді. Ұлты – грузин. Ол жансыз қалған аяқтарымның бақайларын мұқият қарап шыққаннан кейін грузин мақамымен: «Ходыть будеш!» - деді. Осы сөз маған қанат бітірді. Он күннен кейін Қызылордадан Алматыға ауыстырды. Есімді жиганнан кейін апат кезінде жанымда болған жолдастарымды сұрастырдым. Мирон Шек сол кезде-ақ ауруханаға жетпей жолда қайтыс болып кетіпті. Масальскийдің бұғанасы шытынапты.

Ұшқыш та ауруханада көп жатпай жазылып шығыпты. Мен екі айдай ауруханада емделіп, әрен дегенде ілбіп журуге жарадым. Сонын ептең мәшиненің құлағына отыратында жағдайға жеттім. 4-5 айдан кейін мұлдем сауығып шығып, жұмысыма кірістім. Сегіз айдан кейін Павлодар облысына іссапарға бардым. Ол жерден тағы да елді мекендерге тікүшақпен ұшуға тұра келді. Білесіз бе, дәл алдымен мен апатқа ұшыраған «МИ-2» маркалы тікүшағы тұр. Маңдайымнан сұық тер бұрқ етті де, қол-аяғым қалтырап қоя берді. Бірақ, мұнымды ешкімге білдірмеуге тырыстым. «Неден шошынсан, соны алдымен ауыздықта» деген нақыл есіме тұсті. Бір құдайға сыйынып, тікүшақтың ішіне кіріп кеттім. Аспанға көтерілдік. Төмен қарауға дәтім шыдамайды. Қарасам болды, тағы да құлап түсетін сияқтымыз. Көзімді

жұмып, тістеніп отыра бердім. Бір кезде келіп қондық-ау. Осыдан кейін тікүшакқа деген қорқыныш мұлдем сейілді. Талай рет ұштым, әлі де ұша беремін, - деп ақсақал әңгімесін аяқтады. Жетпісті орталап қалған ол кісіге мен ұзақ өмір тіледім.

Сәбит Досанов:

-1965 жылдың қантар айында Әбенов Бейсенбек деген нағашым екеуміз оның Өскеменде тұратын досына қонаққа бардық. Ол кезде Өскемен мен Алматы арасында тікелей әуе қатынасы жоқ. Семей арқылы ұшатынбыз. Қайтар жолда Семейде қатты боран болып, бір-екі күн сонда аялдауға тура келді. Содан қантардың 4-і күні тұнде «ИЛ-18» жолаушылар ұшағымен әрең дегенде Алматыға қарай ұштық. Ұшаққа отырар кезде бірнеше күннен бері жиналып қалған жолаушылардың салдарынан берекесіздікке жол берілді. Біз нағашым екеуміз әрең дегенде ұшаққа ілігіп, ең соңғы екі орынға келіп жайғастық. Қантардың 4-інен 5-іне қараған сағат 12-ден 15 минөт кеткенде Алматы әуежайына келіп қондық. Ұшақтың табаны дүр етіп жерге тие бергенде жастық әуестікпен сағатыма қарағаным әлі есімде. Сәлден кейін бірдене қатты тарс етті де, көзімнің оты жарқ ете қалды ...

Қанша уақыт өткенін білмеймін, есімді жисам, далада, қардың үстінде жатырмын. Анадай жерде ұшақ жанып жатыр. Азан-қазан дауыстар естіледі. Жан-дәрмен орнынан атып тұрдым. Тұра салып бір аттағаным сол еді, қайтадан жерге гұрс етіп құлап тұстім. Сәлден кейін есімді жидым. Айқайлап, әлдекімдерді көмекке шақырамын. Нағашымның атын атап дауыстаймын. Көмекке келер ешкім көрінбейді. Оң жақ қолым мен сол жақ аяғым жансызданған сияқты. Сипап байқап едім бұғанам сынған екен.

Сол жақ жамбасым да қозғалтпайды. Ойыма қазір ұшақтың бензобагы жарылатыны түсе қалды. Тезірек бұл арадан кетпесем өлеңінімді сездім. Еңбектеп жылжуға тырыстым, онынан ештеңе шықпады. Бар ерік-күшімді жинап, оң жақ қолыммен жер тіреп аунап тұстім. Сөйтіп, ұшақтан әрірек аунай бердім, аунай бердім. Тағы есімнен тандым. Сәлден кейін тағы да есімді жинадым. Сол-ақ екен жанып жатқан ұшақ гұрс етіп жарылды. Ұшақ сыннықтары от болып жанып ысқырып ұшып, жан-жақты жарық қылып жіберді. Бір кезде мана мен алғаш құлаған жерге үлкен алюминий сыннығы жалындал келіп тұсті. «Қырық жыл қырғын болса да ажалды өледі» деген расқой.

Есімді алғаш жинаған сэтте-ақ «Бейсенбек! Бейсенбек!» жан дауысым шыға нағашымды іздедім. Ол кісі жастайынан жетім қалып, менің шешемнің бауырында өсken. Кейін Бейсенбек нағашым мені тәрбиеледі. Нағашы дегеніммен, ол кісі маған тұған ағадай болып кеткен еді. Менімен қатар соңғы орындыққа отырған ол да жерге аман-есен құлаған екен, бірақ ұшақ жарылғанда одан ұшқан сыннықтардың бірі басының жартысын жұлып түсіпті. Өзім көргенім жоқ, көргендер солай деген.

- Біраздан кейін әлдекімдер жаныма келді. «Это живой, его туда надо» біреуі қолымнан, біреуі аяғымнан алды да жүк машинасының қорабына лақтырып таstadtы.

Содан тірі қалғандарды №1 қалалық ауруханаға әкеліп орналастырды. Бұл жерде біздерді адам болатындар, емдең жазып шығуға болатындар және болмайтындар деп екі топқа бөлді. Мен «адам болмайтындар» тобына кеттім. Бірақ, бұлардың өмірі үшін күресті тоқтатпауымыз керек деп шешті. Не керек, бір жарым айдан кейін балдаққа сүйеніп, ауруханадан шықтым. Біраз күннен кейін балдақты да лақтырып таstadtым. Ақыры сылтып басып жүріп кеттім. Әйтеуір әлі күнге дейін аман-есен сылтып келемін.

Бұдан біраз бұрын бір министр Қазақстанның ұшақтарымен ұшуға қорқамын, себебі бәрі қираудың аз-ақ алдында тұр деп еді. Апартан құдай сақтасын. Дегенмен, жоғарыдағы әңгіменің авторлары еш қорықпай-ақ тікүшақпен де, ұшақпен де ұшып жүрген көрінеді. Бұларды сонда жүрегінің түгі бар адамдар дейміз бе, қалай?!

«Егемен Қазақстан»,

20 шілде 2002 жыл.

Ұстаздың жан жылұы

Тағзым

Таяуда әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ға жолым тұсті. Бір кездегі ұстазым Талғат Сайрамбаевқа арнайы кіріп сәлем бердім. Біздің студент кезімізде жаңа ғана қырыққа иек артқан қызу қанды жігіт ағасы жүрген жерінде өзіл-күлкісіз әңгіме бастамайтын ұстазым бүгінде жетпістен асқан ақсақалға айналыпты. «Өнегелі өмір» сериясымен жарық көрген «Мәулен Балақаев» атты кітабын сыйға тартты. Сосын:— Мәулен Балақаев — менің ұстазым. Ешкімге дауыс көтеріп көрмеген кішіпейіл де білікті адам еді. Кезінде 46 ғылым докторы мен кандидатын шығарды. Тілшілердің арасында мұндай ғалым-шәкірттері көп адам ол тұста болған емес. Бүгінде Мәкеңнің шәкірттерінен 9 ғылым докторы ғана қалыпты. Аспирантурада оқып жүргенімізде бір-бірімізben пікір таластырып қоятын да, өзі тыңдал отыра беретін. Кімнің қабілеті мен білімі қандай екенін байқау үшін әдайі сөйтеді екен ғой. Әзілге де тым ұста еді. Өмірі ашуланғанын көрген емеспіз. Тіпті қанды қырғын соғыстың ортасында жүргендеге де бір қабақ шытпапты десе, екінің бірі сене қоймас. Сол кездегі жоғары оқу орындарына арналған «Қазақ тілі» оқулықтарының барлығы Мәулен Балақаевтың фамилиясының шықпайтынын қазіргі жастар біле бермеуі мүмкін, – деді.

Осындаған өнеге алған Т.Сайрамбаевтың өзі де бүгінде сонынан талантты шәкірттер ерткен ұлағатты ұстаз, филология ғылымының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың филология факультеті жанынан құрылған докторлық-кандидаттық диссертациялар қорғау кеңесінің тәрағасы. Тәкенің жетекшілігімен 35 кандидаттық, 2 докторлық диссертация қорғалыпты. Қаламынан 200-ден астам ғылыми еңбектер туған. Көп жылдар бойы жоғары оқу орындарында дәріс оқи жүріп, студенттерге арнап әдістемелік құралдар мен монография, оқулықтар жазды. Әр кездерде

әр түрлі ғылыми конференцияларда жасаған баяндамаларын, басқа да авторлармен бірігіп жазған ғылыми еңбектерін санап шығу ушін ғана біраз уақыт керек. Сондықтан мен өз ұстазымның адами келбетін ашып көрсететін кейбір үзік сырларды қаз-қалпында қағазға түсіргенді шәкірттік парызым деп білдім.

Кандидат емессің...

1976 жылы ҚазМУ-дің дайындық бөліміне тыңдаушы болып 25 бала қабылдандық. Бұл топтың жартысы филология факультетіне, жартысы журналистика факультетіне жеңілдікпен түсуге дайындалушылар. Сол баяғы мектепте өткен тарих, әдебиет, қазақ тілі, шет тілі пәндерін қайталап жатырмыз. Қазақ тілі пәнінен дайындық бөлімі деканының орынбасары, филология ғылымының кандидаты, доцент Талғат Сайрамбаевтың өзі сабак береді. Алғашқы кезде ол кісінің дәрісін өз басым қорқа отырып тыңдайтынмын. Өйткені ауызша әңгіме-сынақтағы сұрақтарға тәп-тәуір жауап қайтарғаныммен, дайындық бөліміне қабылданғандардың тізімінде жоқ болып шыққам. Содан дау шығарып, «жылдам шағылатын жаңғақ» емес екендігімді дәлелдеуге кірісейін. Комиссия мүшелігінде отырған филфактың деканы М.Жолдасбеков менің құжаттарымды қайта қолына алды. Парақтай келе: «Әскерде болыпсың... Төрт жылдай жұмыс істепсің... Музыка мектебінің домбыра класын бітіріпсің ғой?.. Мұндай бала бізге керек емес пе?..» деп маңайындағыларға сұраулы жүзбен қарады. Ақырында дайындық курсына кандидат болып қабылданым. Тек қатаң тәртіп сақтап, сабакты жақсы оқып, басқаларға үлгі көрсетуім қажеттігі ескертілді. Дегенмен «кандидат» деген жақсы ат емес. Әлдекім сабак үлгермей немесе тағы бір себептермен оқудан шығып кетсе, орнына қабылданасын. Әйтпесе, жоқ. Арапарында мысық тілеулі адамның отырғанын кім қаласын, әсіресе топтың старостасы болып белгіленген дәу жігіт онсыз да дорбадай аузын дүрдүйтіп, тұксиген қабағының астынан тіксіне қарауын қоймайды. Тап қазір соның өз орнын ала қоятындеймын. Талғат ағамыз да сабак сұрауды алдымен менен бастайды. Басқалар жауап бере алмай қалған қын сұрақ та қайта айналып мені табады. Ұшып тұрып сарнай жөнелем. Көп ұзамай ұстаздың көңіліне бір жылу кіргенін ішім сезді. Топтың старостасынан басқалары кандидат екендігімнен хабарсыз ба, әлде ыңғайсыз жағдайға қалдырмайық дей ме, әйтеуір үндемейді. Бір аптадай уақыт өтті. Дайындық бөлімінің тыңдаушыларына арнайы қатырма қағаз таратыла бастады. Студенттік билетпен құқы бірдей мұндай құжат маған берілмейді. Себебі — кандидаттын.

Ең алдыңғы партага көңілім жасынқырап келіп отырған едім. Сабака кірген Талғат ағай журналды ашты. Сөйтті де бері қарай қолын созды. Қаламымды сұрап отыр екен, ұстата қойдым. Сыртқы омырау қалтасында өз қаламсабы қылтияды. Байқамаған шығар деп ойладым. Журналға бірденелерді жаза бере, әлі абыр-дабыры басылмаған аудиторияға естірпей:— Сен енді кандидат емессің, деканатқа барып, билетінді ал, — деді. Бетіне аңырая қарап қалыппын. «Бара ғой» деді тағы да. «Учитель-ученик» Оншақты күннің

ішінде кімнің қабілеті қандай екендігі анықтала бастады. Тіпті қазақ тіліндегі жеті септіктің сұрақтарын шатыстыратындар да арамыздан табылды. Мұндайда Талғат ағамыз әркімнің осал жерін тамыршыдай тап басады да, қыын-түйінді оп-оңай тәсілмен түсіндіре салады. Мәселен септіктердің сұрағын есте сақтаудың әдісі мұнадай. Атау септігінің сұрағы — кім?, не? Қыын емес. Ілік септігі — өзің-өзің іштей «кімнің ілігі?» деген сұрақты қойсан жетіп жатыр. Барыс септігінің түбірі «бар!». Сұрағы: — кімге?, неге? қайда? (баратын). Табыс септігіне «тап!» деген бұйрықты бер: кімді?, нені? (табатын) деген сұраққа кезігесің. Жатыс септігіне байланысты «жатыр» деген сөзді іштей қайтала. Кімде?, неде? қайда? (жатыр) деген сұрақ есінде түседі. Сол сияқты «шық!» деген бұйрықты сөз арқылы шығыс септігінің кімнен?, неден?, қайдан? (шығайын) деген сұрағын табасың. Көмектес септігіне қатысты: кіммен?, немен? (барып көмектесейін?) деген сұрақты қой. Тәкеңнің бұдан басқа да толып жатқан ұстаздық әдістемелері жетіп артылатын. Соның бірі мұнау еді: жақсы оқитындарды ірікте алды да, олардың әрқайсысының жанына нашар оқитындарды отырғызды. Жақсы оқитындарды «учитель», нашар оқитындарды «ученик» деп атады. Қыздардың барлығы дерлік «ученик» болып шыға келді. Егер «ученик» сабак білмесе, алдымен «учитель» жазаланады. Мұндайда Тәкең әдеттегідей қалтасында өзінің қаламы тұрса да, қарсы алдында отырған оқушының қаламымен журналға «2» деген санды асықпай, әдемілеп әкеп қаздитады. Назарымызды аудару үшін әдейі сөйтеді. «Ученик» шырылдан қоя береді. «Ағай, маған екі қойсаныз, қойыңыз, мен үшін оған екі қоймаңызшы!»- дейді жалынып. Тәкең қарқылдай бір күліп алады да, келесі «ученикті» орнынан көтереді. Ол жақсы жауап берсе, «автоматты» түрде «учителіне» де дәл жаңағы мәнермен жақсы баға қойылады. Бұл арқылы ұстазымыз біреудің намысын оятса, екіншімізге зор сенім артады. Ал сенім жүгі — ең ауыр жүк. Төртеудің «соты» Студент атануға санаулы күндер қалғанда дайындық бөлімінен масқара бола жаздаған мұна бір оқиға әлі естен кетпейді. Сәуірдің соңғы күндері бірге оқитын екі қыз, бір жігітіміздің туған күндері деп келмесі бар ма? Үшеуі бірігіп дастархан жайды. Жақылап тойладық. Ертеңгі күн — демалыс. Сыраханаға барып «шөл бастық». Түске қарай «көңілді күйімізде» жатақханаға оралайық... Вахтадан өте бере бір жігітіміздің сүрініп кеткенін қайтерсің. Дәл сол жерде ілулі түрған жатақхананың көрсеткіш тақтасы үстіне салдыр-гүлдір құласын кеп... Жақын маңайдағы бөлмесінен атып шыққан коммандант әйел әй бір дабыл көтерсін...

Жан-жаққа бытырай қаштық. Бірақ құтыла алмадық. Төртеуміз ОКД-нің тырнағына іліктік. Келесі күні «қара тізім» декан орынбасары Т.Сайрамбаевтың алдынан бір-ақ шықты. Ол кісі көп сөзге барған жок, «Құжаттарыңды алып, кете беріңдер!» деп шорт кесті. Сыраханаға негізінде оншақты жігіт барғанбыз. Көзге түспей, қара тізімнен аман қалғандар енді түк білмегенсіп, «адвокаттық» қызметке кіріскең. Аудитория мен деканаттың арасындағы «делегаттар» да солар. Өздерін тіпті сұңғыла-шешен, көпті көрген көсем дерсін. Кейбіреулері жоғары мораль тұрғысында ой қозғағанда

төбе қүйқанды шымырлатады. Шіркін, тап-таза жастық көңіл-ай десеңші... біздерді қалай да ақтап алу үшін топтағы қыз-жігіттердің бәрі шыбын-шіркей болып жүр. Тырнаққа іліккен төрт бейбак «учительдер» екенін, өте талапты балалар екендігін айтады (шынында да солардың бәрі бүгінде белгілі журналистер мен ғалымдар). Байқаймыз, дайындық бөлімінің деканы бұдан бейхабар сияқты. Басқа пән ұстаздары деканаттың алдында сүмірейіп жүрген біздермен бұрынғыдай жылы амандасады. Үндемей келіп ол кісілердің сабағына қатысып көрдік. Бәрі бұрынғыдай. Көңіл түпкірінде үміт оты жылт етті. Талғат ағайдың сабағы басталар алдында аудиторияның алдында төртеуміз үрпісіп тұрғанбыз. «Жиналыста шешімдерінді шығартып, көздерінді құртайын, кәне аудиторияға кіріндер!»- деді. Кірдік. Жиналыс басталды. Топтың кураторы да қатысып отыр. Аудиториядағы балалар бізді жақтайды, бірақ екі ұстаз оларды тыңдар емес. Талғат ағай менің жазған түсініктемемнің ішіндегі «біраз сыра іштік» деген сөзді созыңқырап оқып:— «Бі-раз» дейді. Бұл өте көп ішкенді, яғни бі-р-р-а-а-з сілтегенді айғақтайды. Ал бұған не айтасыңдар? – деп жымия көпшілікке қарады.

«Шешендер мен көсемдердің» тосылған жері осы болды. «Біраз ғана» деп жазбағаныма іштей егіліп мен отырмын. Жиналыс ұзаққа созылды. Үмітіміз үзіліп, мойнымызға су кете бастады.— Жә, төртеудің «соты» осымен тәмам! – деді Тәкең әркімді бір сөйлетіп алғаннан кейін. Сол жылы Қытайда мемлекетке опасызыңға жасап, бұлік шығарған төрт адамның соты жайында баспасөзде жиі жазылатын. Тәкең нені меңзеп тұрғаны түсінікті. Бұл — сендер де солардың кебін кидіндер деген сөз.— Әзірге жатақханадан шығасыңдар!

Себебі коммандант біледі. Ертең сөз болмас үшін осылай ете тұрамыз. Декан бұл жайында естіген жоқ. Естісе, өз обалдарың өздеріне! Дымдарың іштерінде болсын! Сендерге тікелей өзім сабак бермегенде, бүйтпес едім! – деп Тәкең сөзін аяқтады. Осыған да шүкір деп тарастық. Егер жатақхана комманданты сол күні деканға телефон шалғанда, шынымен-ақ шаруамыз бітетін екен. «Әзірге өзімнен басқа ешкімге жарияламай, қоя тұрыңыз» деп Талғат ағамыз о баста-ақ коммандантты тыныштандырғанын кейін естідік. Жатақханадан шығып, жан-жаққа бас сауғалап кеткен төртеумізге бір аптадан соң Тәкең қайтадан бөлмелерімізді алып берді. Көп ұзамай бәріміз емтиханды жақсы тапсырып, студент атандық. Айланбалы кіржайғыш Жоғарыдағы әңгімелер Тәкеңнің жадында қаншалықты бар екендігін білмеймін. Бірақ мына бір жайтты әлі күнге дейін ұмытпайды. 1983 жылдың көктемі. Мәскеуде соңғы курста оқып жүрген кезім. Алматыға келіп, қайтып бара жатқам. Ұшаққа мінер алдында Тәкеңе ұшырасып қалдым. Ол кісі де Мәскеуге бара жатыр екен. Бұрынғы көп студенттерінің бірі ретінде салқындау ғана амандасты. Ішке кірдік. Билетіміз қатар орындарға тиіпті, иық түйістіре жайғастық. Қазір докторантурада жүргенін білдім. Еркін әңімелесуге қысыламын. Филиология факультетінің үшінші курсынан Мәскеуге ауысқанымды Тәкең енді ғана есіне түсірді. Одан арғысын, яғни дайындық курсындағы келенсіз жайтарды мұлдем ұмытқаны анық. Маған да

керегі сол. Қайдағыны еске салып нем бар. Тыныш отырайын. Мына бастан онсыз да не өтіп, не кетпеп еді... Мәскеу әуежайына қонғаннан кейін такси ұстап әкелуге жұмсады. Лып ете қалдым. Кітап толы шағын жәшікті машинананың артқы қорабына салдық. Докторлық диссертацияға қатысты жұмыстары екен. Қаланың ішімен біраз жүргеннен кейін көп қабатты үйдің алдына тоқтадық. Тәкең ішке кіріп кетті де, қайта шықты.

— Пәтер жабық түр. Кітаптар мен қағаздарды сенің жатақханаңа қоя тұруға тұра келеді. Баратын жерлер көп. Босқа жүк қылыш қайтемін. Кешке аламын, — деді.

Мен ол кезде үйленгем. Бір баламызben МГУ-дің жатақханасында тұрамыз. Келдік. Таңертенгі уақыт. Тәкең ұядай бөлмедегі жинақы тұрмысымызды көріп, жадырап сала берді. Ұйықтап жатқан ұлымның жастығының астына көрімдік ретінде он сомдықтың біреуін тыға салды. Сөйтті де:— Мына баланың «Туу туралы күәлігін» әкеліндер! — деді. Ештеңеге түсінбесек те әкеліп бере қойдық. Сосын терезенің алдындағы үстелдің қасына келіп отырды. Асықпай қойын кітапшасын шығарды. Қаламын алды да, күәлікке қарап қойып, дауыстап жаза бастады:— Әкесі — Жұмабеков Серік. Шешесі — Жұматова Өркен. Ұлы — Жұмабеков Әділет. Міне, аты-жөндерінді оп-оңай біліп алдым. Енді ұмытпаймын! — деп қарқылдай күлді.

Мәселенің мәнісін енді түсінген біздер де мәзбіз. Отырып шай іштік. ҚазМУ-дағы курсастарымыздың, ұстаздарымыздың амандағын сұрадық. Біраздан кейін Тәкең өз шаруасымен қалаға кетті. Кешкісін жанында мәскеулік бір үлкен ғалымы бар, кітаптарын алуға келді. Асығыс. «Төрлетіңіздер, отырыныздар!» дегеніме қарар түрі жоқ. Ақыры көндірдім-ау. Бір-екі курсас қыз-жігіттерді де дастарханға шақырдық. Біз оларға ұстазымызben мақтанамыз, ал ұстазымыз мәскеулік ғалымның алдында студенттерімен мақтанатындей. Емен-жарқын әңгімелер айтылды. Таңертен келгенімізде ұлымның жаялықтарын кептіретін кішкене кіржайғыш төбеде ілулі тұрыпты. Мен онша мән бере қоймаған сол бір көрініс әлі күнге дейін ұстазымың жадында. Кездескен сайын:— Әлгі айланбалы кіржайғыштарың әлі бар ма? — деп сұрайды.— Бар, аға бар. Сол күндердің белгісіндей құрметтеп, сақтап жүрміз, — деймін.

— Дұрыс, оны жоғалтпандар, — дейді Тәкең. Қазір ойланып отырмын: «Маған қатысты мәселелердің көбісін ұмытыңқыраған Тәкең сол кіржайғышты неге ұмытпайды екен?». Аспалы кіржайғышты тағы да көз алдыма елестетемін. МГУ жатақханасының шағын бөлмесі. Ұстаз өз студенттерінің ортасында. Анадай жерде сәби тәтті үйқы құшағында. Жөргектер төбеде айналып түр. Жөргек иісі келеді мұрынға. Мәскеуде — қазақ баласының жөргегі иісі. Жүрекке жылы шуақ шашылғандай! Енді түсіндім. Аспалы кіржайғыштың астарында ұстаздың жан жылуды жатыр екен фой.

